

OSTRAVSKÁ UNIVERZITA

STUDIA SLAVICA XXII/2

**OSTRAVSKÁ
UNIVERZITA**

OSTRAVA 2018

VĚDECKÁ REDAKCE

Jana Raclavská (Ostrava)

REDAKČNÍ RADA

*Kalina Bahneva (Sofie), Konstantin Barszt (Sankt Petěrburg),
Galina Blagasova (Belgorod), Irena Bogoczová (Ostrava),
Wojciech Chlebda (Opole), Elżbieta Dąbrowska (Opole),
Stanisław Gajda (Opole), Władysław Hendzel (Opole),
Bronisław Kodzis (Opole), Irena Masoit (Vilnius),
Romuald Naruniec (Vilnius), Miroslav Mikulášek (Ostrava),
Marta Pančíková (Ostrava), Jelena Semjonovna Uzeněva (Moskva),
Adriana Uliu (Craiova), Svatava Urbanová (Ostrava),
Emil Tokarz (Bielsko-Biała), Bogusław Wyderka (Opole)*

RECENZENTI

*Irena Bogoczová, Ivana Dobrotová, Michał Kopczyk, Pavel Kosek,
Adela Kožyczkowska, Jiří Muryc, Miroslav Olšovský,
Agata Ostrowska-Knapik, Justyna Pietrzykowska, Jana Raclavská,
Dariusz Rott, Marianna Sedláková, Vítězslav Vilímek,
Marta Vojteková, Jan Vorel, Justyna Wojciechowska*

REDAKCE

Vladimír Severa

PROHLÁŠENÍ O PŮVODNÍ VERZI

Redakce prohlašuje, že původní (referenční) verze časopisu je verze tištěná.

© Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2018

ISSN 1803-5663 (Print)

ISSN 2571-0281 (Online)

Obsah

O Světlaně Michajlovně Tolsté u příležitosti jejího jubilea (Marina Michajlovna Valentsova).....	9
---	---

Literární věda

Siegfried ULBRECHT – Básnický cestovní cyklus Alexeje K. Tolstého <i>Krymskije očerki</i> (1856/1867)	15
--	----

Jan VOREL, Markéta FUCIMANOVÁ – Smysl umění v esteticko-filozofickém systému Andreje Bělého a Bruna Schulze	25
--	----

Jazykověda

Irena BOGOCZOVÁ – Nechybí jiným Slovanům česká spojka <i>aniž</i> ?	37
---	----

Małgorzata BORTLICZEK – Wokół nowych jednostek leksykalnych i ich znaczeń – rekonesans poznawczy	55
---	----

Urszula KOLBEROVÁ – Pochvala řemeslu a pokárání řemeslníkům. O jazykovém obrazu <i>řemesla a řemeslníka</i> v titulcích české internetové publicistiky	69
--	----

Barbara DWILEWICZ – Litewskie teksty turystyczne w przekładzie na język polski. Zagadnienia poprawnościowe	79
---	----

Jindřiška SVOBODOVÁ – Ohrožení tváře jako prostředek verbální agrese.....	91
---	----

Iwona BENENOWSKA, Beata MORZYŃSKA-WRZOSEK – Aksjologiczno- -kulturowe aspekty wizerunku star(szej) kobiety w przysłowiaach polskich. Ujęcie interdyscyplinarne	105
--	-----

Jiří MURYC – Reflections on the State of Research into Polish Language in the Těšín Region, Czech Republic	125
---	-----

Agata OSTROWSKA-KNAPIK – Wielkanocne i bożonarodzeniowe tradycje Śląska Cieszyńskiego. Zapomniane czy kulturowane?.....	135
--	-----

Vítězslav VILÍMEK – Tradiční názvosloví lučního hospodaření na Morávce – etnolingvistický pohled.....	145
--	-----

Recenze

- A. A. Plotnikovova, J. S. Užeňovova, *Karpatské tradice v balkánské perspektivě: etnolingvistické aspekty*. Ostrava: Ostravská univerzita, 246 s.
(Marta Pančíková)..... 155
- Irena Bogoczová, *Polszczyzna za Olzą*. Ostrava: Ostravská univerzita, 149 s.
(Monika Plášková)..... 157

Content

About Svetlana Mikhailovna Tolstaya on the occasion of her jubilee
(Marina Michajlovna Valentsova)..... 9

Literary Science

Siegfried ULBRECHT – The Poetic Travel Cycle *Krymskie ocherki* (1856/1867)
of Alexey K. Tolstoy..... 15

Jan VOREL, Markéta FUCIMANOVÁ – The Meaning Of Art In Aesthetic-
philosophical System Of Andrey Bely And Bruno Schulz 25

Linguistics

Irena BOGOCZOVÁ – Do other Slavs miss the Czech conjunction “aniž”
(without)? 37

Małgorzata BORTLICZEK – Around the new lexical units and their sense –
cognitive reconnaissance 55

Urszula KOLBEROVÁ – Praise for craft and reprimand for craftsmen. About
the language picture of *craft* and *craftsman* in the names of Czech internet
journalism..... 69

Barbara DWILEWICZ – Lithuanian tourist texts translated into Polish. Issues of
linguistic correctness..... 79

Jindřiška SVOBODOVÁ – Face threatening acts as means of verbal aggression
..... 91

Iwona BENENOWSKA, Beata MORZYŃSKA-WRZOSEK – Axiological and
cultural aspects of the image of an old(er) woman in Polish proverbs.
An interdisciplinary perspective..... 105

Jiří MURYC – Review of the State of the Art in Research of Polish Language in
the Těšín Region, Czech Republic 125

Agata OSTROWSKA-KNAPIK – Easter and Christmas traditions of Cieszyn
Silesia. Forgotten or cultivated? 135

Vítězslav VILÍMEK – Traditional meadow-cropping terminology in Morávka –
an ethnolinguistic view 145

Reviews

- A. A. Plotnikovova, J. S. Užeňovova, *Karpatské tradice v balkánské perspektivě: etnolingvistické aspekty*. Ostrava: Ostravská univerzita, 246 s.
(Marta Pančíková)..... 155
- Irena Bogoczová, *Polszczyzna za Olzą*. Ostrava: Ostravská univerzita, 149 s.
(Monika Plášková)..... 157

Paní profesorce Světlaně Michajlovně Tolsté
u příležitosti životního jubilea

O SVĚTLANĚ MICHAJLOVNĚ TOLSTÉ U PŘÍLEŽITOSTI JEJÍHO JUBILEA

V prosinci tohoto roku světoznámá lingvistka, řádná členka Ruské akademie věd (2017), profesorka (2004), zahraniční členka srbské Akademie věd a umění (2001), doktorka filologických věd (1993) a vynikající Člověk Světlana Michajlovna Tolstá oslavuje významné životní jubileum – 80 let. Celý svůj život zasvětila studiu slovanské filologie v jejím nejširším rozsahu: od gramatiky přes morfonologii, lexikologii, dialektologii, typologii slovanských jazyků, etymologii, semasiologii, etnolingvistiku, axiologii a folklor, až po další filologické disciplíny. Významně přispěla k rozpracování teorie a metodiky jazykovědy, etnolingvistiky nebo lexikální sémantiky.

Je autorkou nebo odpovědnou redaktorkou téměř 900 vědeckých prací, mezi nimiž jsou jak monografie *Morfologie ve struktuře slovanských jazyků* (Moskva, 1998), *Poleský lidový kalendář* (Moskva, 2005), *Prostor slova. Lexikální sémantika ve slovanské perspektivě* (Moskva, 2008), *Sémantické kategorie jazyka kultury* (Moskva, 2010), *Slovanská etnolingvistika. Teoretické otázky* (Moskva 2013), *Obraz světa ve slově a rituálu* (Moskva, 2015), tak i kapitoly v kolektivních monografiích a série programových článků z oboru etnolingvistiky a jazykovědy (bibliografie S. M. Tolsté ze sborníku *Slovanská etnolingvistika* a je dostupná na internetové stránce http://inslav.ru/sites/default/files/etnolingvistika_bibliografija_2017.pdf).

Světlana Michajlovna Tolstá se zúčastnila devíti mezinárodních sjezdů slavistů a mnoha jiných mezinárodních konferencí a symposií v Rusku i za jeho hranicemi (Polsko, Bulharsko, Česko, Jugoslávie, Rakousko, Francie, Itálie, Izrael, Indie aj.). Je členkou Komise pro etnolingvistiku a Komise pro folklor při Mezinárodním komitétu slavistů, členkou komisí pro obhajoby disertačních prací na Ústavu slavistiky a Ústavu ruského jazyka Ruské Akademie věd, členkou redakčních rad moskevských časopisů *Živaja starina*, *Izvestija Otdelenija literatury i jazyka RAN*, *Russkij jazyk v naučnom osvješčenii i dalších: Voprosy onomastiki* (Jekatěrinburg, Rusko), *Etnolingwistyka* (Lublin, Polsko), *Balkanica* (Bělehrad, Srbsko), *Balkanoslavica* (Prilep, Makedonie) a je odpovědnou redaktorkou knižní řady *Slovanský a balkánský folklor*.

Celá tvůrčí činnost Světlany Michajlovny byla spojená s Ústavem slavistiky Ruské akademie věd (dříve Institut slavistiky a balkanistiky Ruské akademie věd, předtím Akademie věd SSSR), kam nastoupila v roce 1961 po ukončení studia na Filologické fakultě Moskevské Lomonosovovy univerzity. Na Oddělení strukturální typologie slovanských jazyků se pod vedením V. N. Toporova začala zabývat výzkumem fonologické typologie slovanských jazyků. Od roku 1963 až do roku 1986 se zúčastňovala terénních výzkumů v Polesí, které vedl N. I. Tolstoj a jež byly věnovány studiu poleských nářečí Běloruska a Ukrajiny; od roku

1974 byly tyto expedice zaměřeny na výzkum duchovní kultury a folkloru Polesí za účelem sběru materiálu pro Poleský etnolingvistický atlas.

Přestože se ve své disertační práci S. M. Tolstá soustředila na oblast slovanské morfologie (*Seskupení souhlásek na začátku a na konci slova ve slovanských jazycích*, Moskva 1968), paralelně s tímto výzkumem se začala zabývat i etnolingvistikou a od roku 1978 jsou její vědecké zájmy spojeny s lexikologií a semasiologií, s rekonstrukcí staroslovanské duchovní kultury na základě jazykových, folklorních, obřadních, pověrečných a mytologických údajů slovanských národů. Habilitační práce S. M. Tolsté, obhájená v roce 1993 a později vydaná jako monografie, se přesto týkala slovanské morfonologie a nazývala se *Slovanská morfonologie: základní myšlenky, metody a výsledky*.

Světlana Michajlovna se spolu s Nikitou Iljičem Tolstým stala zakladatelkou nového směru v ruské humanitní vědě: slovanské etnolingvistiky. Rozpracovali teoretické základy této komplexní disciplíny, jejímž cílem je výzkum tradiční duchovní kultury Slovanů na základě prvků jazyka, mytologie, obřadní kultury, pověr, folkloru a lidového umění. Tento teoretický program se realizoval v pěti svazcích etnolingvistického slovníku *Slavjanskije drevnosti – Slovanské starožitnosti* (1995–2012), který se stal prvním dílem podobného rozsahu a žánru. Světlana Michajlovna je jednou z autorek koncepce slovníku a odpovědnou redaktorkou jeho 2. až 5. svazku. Přispěla do něj více než 120 hesly a organizovala celou činnost spojenou s jeho přípravou a redigováním.

V současnosti Světlana Michajlovna Tolstá vede Moskevskou etnolingvistickou vědeckou školu, kterou založila spolu s Nikitou Iljičem Tolstým a jejíž práce byla podpořena granty prezidenta Ruské federace určené na podporu předních vědeckých škol (2006–2007, 2008–2009). Světlana Michajlovna Tolstá věnuje hodně pozornosti výchově mladých vědců. Jako profesorka katedry ruského jazyka Filologické fakulty Moskevské univerzity přednášela kurzy *Slovanská etnolingvistika* a *Slovanská lidová antropologie*, vedla doktorské práce (6 úspěšně obhájených prací) a konzultovala 7 habilitační doktorských prací. Ani kolegům nikdy neodmítne pomoc v podobě konzultací, při koncipování článku nebo ve formě redakční korektury.

Oddělení etnolingvistiky a folkloru Ústavu slavistiky Ruské akademie věd, které profesorka Tolstá vede, realizuje výzkumy v mnohých sférách slavistiky a etnolingvistiky: pokračuje v terénních výzkumech Polesí, Karpat, Balkánu a některých dalších slovanských regionů, rozpracovává teoretické problémy výzkumu symbolického jazyka kultury a jeho kategorií (čas, prostor, číslo, příznak, text), kulturních „kódů“ (předmětový, akční, verbální atd.) a různých sfér lidových tradic: slovanské démonologie, lidového kalendáře, etnolingvistické areálogie, vzájemného působení ústní a knižní tradice, křesťanských a pohanských prvků atd.

Světlana Michajlovna je stále tvořivá a oddaná vědě. Ve své vědecké práci předložila nové přístupy ke studiu slovanského lexika, srovnávací slovanské semasiologie a lexikální typologie, univerzálních sémantických kategorií slovanského lexika, vypracovala metody analýzy kulturní sémantiky různých druhů le-

xika, klíčové koncepty tradičního obrazu světa slovanských národů (duše, osud, číselná symbolika, čas, světlo, hřích, smrt a další). Její teoretické práce značně ovlivnily formování etnolingvistických center v Rusku i v jiných zemích: v Tambově, Jekatěrinburgu, Kursku, Žitomyru nebo Minsku a za tyto zásluhy ve vědě byla v roce 2016 zvolena řádnou členkou Ruské akademie věd.

Světлана Michajlovna Tolstá je obdivuhodně skromná osobnost, pozorná ke svým kolegům a přátelům, starostlivá a oddaná. Hodně sil a lásky věnovala svým žákům, vždy měla pro ně čas a trpělivost, uměla přístupně vysvětlit složité věci a pomoci tak, aby její žáci odborně rostli.

Jako ke svým žákům, i ke svým kolegům a kolegyním je Světлана Michajlovna Tolstá neobyčejně přívětivá a přátelská, vždy s nimi s upřímným zájmem hovoří o tom, co je zajímavé, sleduje jejich úspěchy a neúspěchy, rmoutí se jejich životními těžkostmi a těší se z jejich osobních vítězství. Pro svou dobrotu a velkou duši, moudrost a sympatie, upřímnost a porozumění je velmi oblíbená mezi přáteli a kolegy na svém pracovišti, ale i po celém světě.

Světlaně Michajlovně upřímně přejeme k jejímu životnímu jubileu všechno nejlepší, nejradostnější a nejšťastnější. A společně *Mnogaja leta!*

Marina Michajlovna Valentsova

Literární věda
Literary Science

BÁSNICKÝ CESTOVNÍ CYKLUS ALEXEJE K. TOLSTÉHO *KRYMSKIJE OČERKI (1856/1867)*

Siegfried ULBRECHT

The Poetic Travel Cycle Krymskie ocherki (1856/1867) of Alexey K. Tolstoy

Abstract:

The article focuses on Alexey K. Tolstoy's poetic travel cycle "Krymskie ocherki" (1856/1867), in which impressions and perceptions of the author and his travelling companion during a visit to Crimea between May and June 1856 are poetically pictured.

As an independent genre, the poetic travel cycle was constituted in Russian literature between 1830 and 1850; it represents an important genre typological expression of the genre form of the poem cycle. In this literary text form, the epic-narrative motif of the journey and the lyrical nature of the cycles merge into a productive hybrid form of the epic and lyric genres.

The study applies to the cycle-forming relations (title, composition, motifs / themes, lexis, spatio-temporal relations), which organize the individual poems into a textual whole.

Key words:

Literary Cyclization, Poetic Travel Cycle, Alexey K. Tolstoy

Contact:

Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., Valentinská 1, 11000 Praha 1; ulbrecht@slu.cas.cz

Úvodem

Tato studie spojuje dvě témata: tím prvním je fenomén básnického cestovního cyklu a tím druhým pak literární zpracování dojmů a poznatků z cesty po Krymu; žánr, který v ruské literatuře zdomácněl ihned po připojení Krymu k Rusku v roce 1783 (srov. Jobst 2007: 104–130). Krymská (nejen) cestovní literatura se vyznačuje určitými příznaky, které však nejsou primárním zájmem tohoto textu. Proto na ně budu upozorňovat pouze okrajově a soustředit se budu především na kompoziční specifika žánru cyklu.

Literární postup cyklizace je předmětem vědeckého zájmu už téměř sto let. Intenzivní výzkumy tohoto fenoménu jsou ovšem spojeny až s druhou polovinou 20. století. Významné impulzy získal výzkum cyklu (rus. „ciklovedenije“; Ljapina 1998: 170) díky ruským (sovětským) vědcům, kteří se v 60. a především v 70. letech 20. století problematice cyklu obsáhle věnovali. Jednotlivá centra zaměřená na toto téma se však vytvořila i v USA, Německu a Švýcarsku (Ulbrecht 2000b, Ulbrecht 2008).

Obecně platná definice cyklu pochází od Edith Ihekweazu; básnický cyklus je podle ní

„celkem zkomponovaným ze samostatných básní, v němž lze jednotlivé básnické texty zkoumat samy o sobě, z hlediska jejich řazení či ve vztahu k simultánnosti celku“ (Ihekweazu 1971: 32).¹

I přes stále znovu se objevující další analýzy cyklů² a nadčasový zájem o rozmanité žánry cestovní literatury zůstal básnický cestovní cyklus spíše na okraji zájmu literární vědy (Ulbrecht 2001: 101n.).

Básnické cestovní cykly nacházíme v první fázi rozvoje tohoto literárního žánru od 20. do 60. let 19. století u tak rozdílných autorů jakými jsou Fjodor Glinka (*Kartiny*; 1825), Petr Vjazemskij (*Zimnije karikatury*; 1831), Alexandr Puškin (*Stichi, sočinennyje vo vremja putešestvija* (1829); 1836), Petr Jeršov (*Moja pojezdka*; 1840), Apollon Majkov (*Očerki Rima*; 1847), Vladimir Benediktov (*Putevyje zametki i vpečatlenija (v Krymu)*; 1856) či Karolina Pavlova (*Fantasmagoriji*; 1863). Velké pozornosti mezi ruskými básníky se těšily cykly sonetů Adama Mickiewicze (*Sonety krymskije*; 1826; *Sonety odesskije*; 1826); kromě toho byly velmi populární cykly Johanna W. Goetha *West-östlicher Diwan* (1819) a obzvláště Heinricha Heina *Aus der Harzreise* (1824) a *Die Nordsee* (1825–26).

Tón ve výzkumu básnických cestovních cyklů udávala (kromě několika výjimek v německé a americké germanistice a slavistice) ruská literární věda. Často byly cestovní cykly zkoumány v souvislosti s fenoménem literární cyklizace obecně nebo v souvislosti s žánrem cyklu lyrického (Darvin 1983, Fomenko 1992, Ljapina 1993b, Ljapina 1997, Ljapina 1999); kromě toho máme k dispozici menší přehledové studie (Ljapina 1993a) a celou řadu analýz a interpretací cestovních cyklů jednotlivých autorů.

Tyto práce, kterou jsou věnovány převážně ruským textům, přinášejí poznatky o historickém vývoji cestovního žánru, o žánrově typologických aspektech a přispívají i ke studiu poetologických a textologických komplexů (kompozice, prvky času a prostoru, vznik a případné varianty textu).

Obecně můžeme říci, že pod pojmem básnického cestovního cyklu rozumíme cíleně uspořádanou skupinu básní, v nichž jsou tematizovány různé dojmy z jednotlivých úseků a zastávek jedné či vícero cest.

Specifický synergický potenciál tohoto literárního druhu spočívá ve vzájemném působení příznaků ‘cyklizace’ (přítomné v abstraktní základní struktuře) a ‘cestovního syžetu’. Jako literárněestetické postupy umožňují spojení zdánlivě

¹ V originále: „[...] aus autonomen Gedichten komponiertes Ganzes, in dem das einzelne Gedicht für sich, in der Sukzession der Anordnung und in bezug auf die Simultanität des Ganzen zu untersuchen ist“.

² V oborech slavistiky a germanistiky je udělována pozornost autorům jako Alexandr Blok, Boris Pasternak, Stefan George, Rainer Maria Rilke nebo Paul Celan. K novějším publikacím patří např. Gyöngyösi 2016. Ve většině těchto prací ovšem absentuje analýza vlastního postupu cyklizace, případně je pojednána jen okrajově a nepřináší nové poznatky.

nesouvisejících obrazů z různých kontextů do nových sémantických jednotek a tím jejich zařazení do koherentního celku.

Svou specifickou strukturu získává cestovní cyklus také díky míšení epicko-narativního motivu cesty se samotnou lyrickou podstatou cyklů, jež dává vyniknout vzájemnému vztahu a působení lyrických a epických forem. Básnický cestovní cyklus bývá také proto označován za „hybridní žánr“ (Ljapina 1993a: 28) nebo za smíšenou formu.

V literárněhistorickém vývojovém procesu básnický cestovní cyklus představuje potenciální „evolučně zprostředkovatelský žánr/druh“³. Tak je již v epoše romantizmu předjímana realistická epizace. Ljapina v této souvislosti píše:

„Neobyčejně, na prvýj vzgljad, sojedenenje epiko-povestvovatel'nogo motiva putešestvija s liričeskoj prirodnoj ciklov okazyvajetsja organičnym v obščem rusle pereroždenija ruskovoj liriki puškinskogo i poslepuškinskogo perioda (epizacija, rassirenije izobrazitel'no-vyrazitel'nych vozmožnostej“ (Ljapina 1989: 41).

Analýza cyklu *Krymskije očerki*

Nyní se zaměříme na básnický cyklus o Krymu, který napsal ruský neoromantický básník Alexej K. Tolstoj (1817–1875). Práci na něm započal krátce po tzv. krymské válce (1853–1856), kterou sice Rusko prohrálo, avšak přesto se obrana Sevastopolu stala milníkem v pojetí národního patriotismu a Krym byl od těch dob považován za národní výsostné území (srov. např. Jobst 2007: 354–367). Rozhodující roli v literárně-legitimizačním procesu mentálního osvojení Krymu však hrála próza, konkrétně slavné *Sevastopolské povídky* (*Sevastopol'skije rasskazy*) Lva N. Tolstého (z nejnovější literatury srov. např. Ebert 2017). Básnický patrioticko-lyrický cyklus A. Tolstého *Krymskije očerki* (1856/1867) je však velmi zajímavou variantou textů inspirovaných krymskou válkou, mj. i proto, že obsahuje také další fazety ruského literárně-historického fenoménu „Krym“.

Cyklus ve své konečné redakci (*Stichotvorenija*, Sankt-Petěrsburg 1867) sestává ze čtrnácti básní. Básně nemají názvy, jsou pouze očíslovány a mají rozdílnou délku, formu i žánr (meditativní lyrika, přírodní básně, elegie, lyrické črty a milostné básně). Cyklus *Krymskije očerki* patří k typickým ruským krymským textům, jejichž romantická tradice počíná u již zmiňovaných *Krymských sonetů* A. Mickiewiczze a pokračuje dalšími texty, z nichž nejznámější jsou např. *Tavrida* (1827)⁴ A. N. Muravjova (1827) či *Putevyje zametki i vpečatlenija (v Krymu)* (1856) V. G. Benediktova. Všechny tyto cykly obsahují kromě popisů krajiny i filozofické reflexe (srov. Ljapina 2006: 131; srov. Ulbrecht 2000a: 553n.).

³ Tento pojem (v originále „evolutionär mediatorische Gattung“) pochází od Waltra Koschmala, který jej aplikuje na báseň v próze (Koschmal 1993: 156).

⁴ K užívání názvu „Tavrida“ místo „Krym“ viz např. Jobst 2001 či Jobst 2007: 115, 158–180, o poetické tradici Krymu jako Tauridy viz také částečně Ljusy 2003.

Vnětextový rámec cestovního cyklu *Krymskije očerki* tvoří dojmy a pozorování autora během jeho pobytu na Krymu od května do června roku 1856, tedy jen několik týdnů po konečné porážce Ruska v krymské válce. Základní dějová situace tedy nese autobiografické rysy. V dopise z října téhož roku, adresovaném jeho ženě Sofii Andrejevně Millerové, která jej zároveň na jeho cestě po Krymu doprovázela, píše Tolstoj o „některých věcech“, jež započal během cesty a z nichž dohromady vznikne „jednotný obraz“ (Tolstoj 1984: 536).

Nejranější redakce cyklu (vydaná v časopise „Sovremennik“ roku 1856) sestává celkem z osmi básní. Hlavní syžetovou linii tvoří dějiny Krymu, které jsou zde prezentovány ve svých významných meznících. Kromě toho je pozornost zaměřena na aktuální a bezprostřední emoční dojmy lyrického subjektu. Publikace tří dalších básní v časopise „Russkaja beseda“ (1859) pod názvem *Krymskije očerki* přináší další variantu dominantní syžetové linie, a sice milostné téma. V konečné redakci (*Stichotvorenija*, SPb. 1867), publikované v jediném knižním souboru vydaném za autorova života, je cyklus ztvárněn jako posloupnost jednotlivých myšlenkových reflexí cestujícího subjektu, a kromě již jmenovaných témat byla do syžetu integrována i témata další (srov. Ljapina 2006: 132).

Pro následující analýzu jsme zvolili první redakci cyklu z roku 1856, v níž – jak bylo již zmíněno – tvoří historie Krymu hlavní syžetovou linii. Nejprve se pokusíme načrtnout „syžet v jeho umělecky ztvárňující, ‘formální’ podobě“ (Ibler 1993: 341),⁵ tzn. tak, jak si jej osvojuje čtenář „v postupném průběhu recepčního aktu“ (ibid: 346).⁶

Báseň č. I. otevírá pohled do minulosti poloostrova a zdůrazňuje dlouhou přínašitost k tradici řecké kultury. To odpovídá i „oficiálnímu“ pohledu na Krym a jeho „mytizaci“ jako součásti kolonizační kulturní politiky Ruska (srov. Jobst 2001, 2007: 158–170). Tolstoj v první části básně čerpá z bohatého a pro Krym typického inventáře řecké mytologie. Vystupují tak zde bohové (Diana),⁷ mytologické bytosti jako kentauři a satyři, dále bakchantky či zvířata (lvi, kozy). K tomu se přidává bohatá a kvetoucí příroda (růže, cypřiše,⁸ vavříny) či obraz vodního pramene, stékajícího po skalách. Krása a bujnost přírody tvoří paralelu k dávným bujarým slavnostem Diany, jejíž chrám střežený panenskými kněžkami a její válečný vůz, v němž „nad morem po nočam / Plyla boginja [...]“, uzavírá první, antikizující část básně.

V části druhé (a kratší) je tato idyla ukázána již jen jako minulost. Znějí nepřátelské (rozuměj: válečné) bubny a posvátný Dianin háj padá za obět' úderům

⁵ V originále: „[...] das Sujet in seiner künstlerisch gestaltenden, ‘formalen’ Ausprägung“.

⁶ V originále: „im sukzessiven Ablauf des Rezeptionsakts“.

⁷ Na Krymu se měl dle mýtu o Ifigenii nacházet Dianin (Artemidin) chrám a jeho stopy tam (marně) hledali všichni intelektuální turisté. Srov. Jobst 2007: 162–163.

⁸ Cypřiš je v současnosti považován za erbovní strom Krymu (srov. Ljusy 2003: 255–259).

seker. Antický duch je pryč.⁹ Ze „šťastného Řecka“ (KO 1856: 6) s hrami a tanci zůstal jen pocit neutěšenosti a smutku, stav, který je na konci ještě zesílen obrazem „mlčenlivého tatarského pastýře“ („Bez pesnej pestryja stada / Paset tatarin molčalivyj...“ (ibid.: 6)).¹⁰

Báseň č. II. uvádí do cyklu další narativní linii („mikrosyžet“¹¹), jejímž tématem je milostný vztah mezi lyrickým subjektem a jeho neurčitým protějškem. Černomořská příroda a řecká mytologie vytvářejí vnější a vnitřní projekční plochu, která plní funkci jednak kulisy děje (moře, slunce, hra barev) a jednak slouží pro srovnání: milující je „zamilovaným bohem“ (možná samotným Diem) a jeho milá „Tauridou“ (ibid.: 6); snad varianta mýtu o Diovi a Evropě.

Báseň č. III. je opatřena na rozdíl od všech ostatních básní cyklu názvem: „Čufut-Kale“, čímž se od nich odlišuje i formálně uvedením konkrétního místa. Jedná se zde o tzv. jeskynní město v blízkosti Bachčisaraje, které bylo založeno mezi 5. a 6. stoletím n. l. etnikem Alanů, předchůdci dnešních kavkazských Osetinců. Na konci 13. století toto město dobyli Tataři a zřídili v něm vojenské pevnosti; odtud pochází i jméno „Kyrk-Or“ (Čtyřicet Pevností). Po dokončení nového hlavního města Bachčisaraje krymští Tataři pevnost opustili. Od 14. století se zde začali usazovat Karaimové, etnikum židovského původu. Z této doby pochází i jméno „Čufut-Kale“ – „židovská pevnost“.¹²

Ze hřbetu mula v neschůdném terénu se cestující subjekt dívá shora na opuštěné město (celé město, nikoli „jen“ aul, jak zdůrazňuje). Zde začínají židovské dějiny Krymu, které úzce souvisejí s osudy židovské náboženské skupiny Karaimů (tzv. karaimský judaismus). Tito „synové Izraele“ (ibid.: 7) sem kdysi dle lyrického subjektu přišli jako běženci a postavili si opevněné město. Časem se ale (podobně jako Izraelité ve *Starém zákoně*) zpronevěřili zbožnému životu („služili zlatu karaimy“; ibid.: 7) a dostihnul je Boží hněv; město vymřelo a přeměnilo se ve zříceniny, v nichž přežívá jen pár osamocených rodin.¹³

V básni IV. pozoruje lyrický subjekt v opojení krásu jižních nocí (moře, příroda). Jeho zážitek narušují Angličané (zde metonymicky jen jako „uniformy Angličanů“), kteří jsou postaveni na roveň jedovatým „skorpiónům“ a „stonožkám“ (ibid.: 7). Zde se nachází motivická spojnice k textu I. (motiv cizího ohro-

⁹ Zde musíme mít ovšem na paměti, že „antický duch“ samozřejmě nepadl za oběť Krymské válce, nýbrž v té formě, jak ji popisuje Tolstoj, neexistoval již téměř tisíc let. Antické období započalo s řeckou kolonizací ve 3. století před n. l., a po dalších historických peripetiích, kdy Krym patřil k Pontskému království a později byl klientelským státem Římské říše, se stal součástí Říše Východořímské – Byzance. Od třetího století n. l. je zde doložena silná křesťanská tradice. Více k tomu viz Jobst 2013.

¹⁰ Tato poetická zkratka staví do opozice vyspělou antickou civilizaci a krymskotatarskou kulturu, která byla považována za „barbarskou“.

¹¹ Tento termín přebírám od Čerašné 1986: 50.

¹² <http://www.outdoorukraine.com/content/view/41/35/lang.de/>

¹³ Ve skutečnosti Karaimové začali pevnost opouštět po připojení Krymu k Rusku a usazovali se na jiných místech krymského poloostrova. Ibid.

žení) s tím rozdílem, že nepřítel je nazván jmenovitě. Tento text nám tedy pomáhá datovat cyklus do období krymské války.

Báseň V. se znovu vrací ke krásám přírody jižní krajiny. Text přináší detailní obraz představ o jihu, sestávající z poledního spánku, horka, vůní a životadárné vody. Je zde odkryta (podobně jako je v předchozím textu odhalena identita nepřítel) i doposud neurčitá identita protějšku lyrického subjektu: jmenuje se Lora, má černé oči a opálenou tvář.

Báseň VI. je ironickým disputem lyrického subjektu s neurčeným adresátem a obhajobou kulinářského požitku (lyrický subjekt jí „s venkovským apetytem“ třešně) oproti exaltovanému a „povinnému“ estetickému pozorování přírody (skalních masivů). Nicméně i třešně „jsou součástí přírody“ (ibid.: 8), a proto je i básníkům dovoleno je pojídat. Mýtus „krásného“ Krymu jako zahrady (srov. Jobst 2007: 132–158) či ráje je zde ironizován a srovnáván s pozemskými požitky: „Net, net! Nazvanija vandala / Ot vas nikak ja ne primu: / I Ifigenija jedala / Kogda ona byla v Krymu!“ (ibid.: 8). Zde si povšimněme dvojité ironie: lyrický subjekt nechce být nazýván „vandalem“ za to, že vyměnil estetický požitek za kulinářský, zároveň ale tuto svou „barbarskou“ pozici upevňuje tím, že Ifigenii umisťuje na „Krym“ – každý znalec klasického mýtu mluví o „Ifigenii na Tauridě“ (tak se jmenuje i tragédie Johanna W. Goetha).

Báseň VII. uvádí do cyklu koloniální či orientální¹⁴ téma, a sice v přítomnosti dvou krymských Tatarů, kteří společnost doprovázejí a zároveň fungují jako její sluhové. Děj se odehrává v horách Krymu, kdy lyrický subjekt a jeho společníci podnikli túru na Čatyr Dag – horský masiv, který se stal nejen oblíbeným výletním cílem, ale i literární ikonou Krymu od konce 18. století (Semjon Bobrov, A. Puškin ad.). Popisována je scéna odpočinku po úspěšném výstupu a sestupu, v jejímž úvodu lyrický subjekt ironicky poznamenává, že túru zvládli díky Alláhovi, ačkoli ten je zkoušel nepříznivými klimatickými podmínkami: „Vsesil'noj voleju Allacha, / Dajuščego nam znoj i sneg, / My vozvratilis' s Čatyrdaga / Blagopolučno na nočleg“ (ibid.: 9). Zde tedy vidíme pro krymské téma typický disput křesťanství a islámu stejně jako mírně pohrdavý tón ve vztahu k domácímu krymskotatarskému obyvatelstvu. Na druhé straně se ale Tolstoj ve svém cyklu snaží o maximální uvolněnost komunikační situace a veškerá kliše ve vztahu ke krymským Tatarům pojímá víceméně ironicky. Podobně je tomu i v následující scéně, kdy se sice ke sluhům Alimu a Hussejnovi obrací ve velkopanském tónu, když jim poroučí rychle mu sundat holínky a okamžitě postavit samovar, poté se však všichni pospolu posadí na zem na deku a budou popíjet čaj s rumem.¹⁵

¹⁴ K orientálnímu diskurzu Krymu a vztahu ruských kolonizátorů k domácímu obyvatelstvu viz Jobst 2007: 177–253.

¹⁵ Kerstin Jobstová ovšem upozorňuje, že pro ruskou kulturně-kolonizační politiku bylo typické zavádění pití ruského čaje místo orientální kávy. Stejně tak nabízení alkoholu muslimům je jedním z příznaků (post)koloniální kulturní nadřazenosti. Na druhé straně ale nesmíme zapomenout, že celá společnost nakonec sedí na zemi – v tomto případě se přizpůsobili

V básni VIII., poslední zastávce na jeho cestě, popisuje lyrický subjekt známý dům, který byl během války zpuštěn. Uvnitř domu narazí na nápisy na stěnách, které zde zanechali „nepřátelé“, což lyrický subjekt považuje za hrubý a urážlivý akt pro celé Rusko. Obraz rozbitého zrcadla se sovou symbolizuje narušení identity jak samotného lyrického subjektu, tak i ruského národa. Jen příroda (tak se k ní na konci cyklu znovu navracíme) dokáže svou silou a krásou utěšit a zmírnit ničivé následky válek a utrpení (růže, břechťan). Báseň také ukazuje, jak se může budova, které se zmocňují rostliny a zvířata, stát součástí přírody a krajiny (srov. Göbler 1992: 233). Na konci textu spatřujeme lyrický subjekt sedět o samotě na poničené verandě domu, ponořeného do myšlenek a naslouchajícího šumění moře.

Shrnutí (lyrický subjekt, cesta, dějiny a obraz Krymu)

Nejdůležitějším cyklotvorným prvkem *Krymských črt* je lyrický subjekt, který se v textu vyskytuje s velmi vysokou frekvencí a kromě básní I. a III. vystupuje zřetelně v každém textu na povrch jeho struktury. Pro Tolstého je typický výrazný lyrický subjekt, který spojuje jevy a procesy v přírodě s vlastním osudem. V roli zprostředkovatele zpráv, zážitků i reflexí o Krymu je strukturním nositelem obrazu Krymu.

Dalším konstitučním prvkem textuální koherence je syžet cesty. Sémantické významové jednotky cesty ovšem sledují její lineárně-logický průběh jen přibližně. To vyplývá z absence strukturního rámce (začátek a konec cesty) a časových údajů. Chybí i přesnější údaje o prostorových koordinátách a cestovní toposy jsou neurčité (motiv cestování, motiv cesty a pohybu, básně VIII. a III.).

Obraz Krymu ve čtenářské recepci vzniká až z celkového kontextu cyklu. Setává především z paradigmat „přírody“ a „historie“. V historickém paradigmatu jsou v chronologické posloupnosti odhalovány sondy do jednotlivých časových úseků. V nich se objevuje bohatství kultur různých etnik a dob (antické období, Karaimové, krymští Tataři),¹⁶ a to vše na pozadí aktuálních politicko-historických události krymské války. Historický vývoj však není zobrazen v růžových barvách, nýbrž je poznamenán zánikem, válkami a ničením.

Hlavní syžetovou linií cyklu se tak nestává vlastní cesta, nýbrž cesta dějinami Krymu. Téma krymských Tatarů je včleněno do obvyklého orientálně-koloniálního krymského diskurzu, podle nějž jsou Tataři na nižším kulturním stupni a plní roli „kolonizovaného“. Tato klasifikace je však částečně zmírněna již popisovanou scénou společného sezení na zemi u ohně.

Krym vděčí za svou oblibu jako místo turismu a odpočinku své jižní přírodě. V cyklu *Krymskije očerki* je to konkrétně pobřeží Černého moře a krymská

Rusové orientálnímu zvyku. Více k těmto i dalším aspektům tzv. akulturace viz Jobst 2007: 311–349.

¹⁶ V cyklu je představen jen zlomek skutečné multikulturality a multietnicity krymského poloostrova.

pohoří na jihu poloostrova. Na jižním pobřeží se také nacházel statek Mellas (s nádherným parkem), který patřil strýci Tolstého, Vasiliji Perovskému. Zde se na dva týdny Tolstoj a jeho žena ubytovali.

Díky komplexnímu systému motivických rekurencí z oblasti přírody (např. rostliny jako růže či břečťan) jsou jednotlivé básně spojeny i pomocí obrazů a dávají tak vzniknout nadtextovým vztahům. To je zřejmé obzvláště v první a poslední básni cyklu, které mají funkci rámcových textů.

Jak ukazuje báseň I., příroda a mýtus spolu těsně souvisí. V minulosti existoval mytický prostor Krymu, odkazující k řecké antice. Tento mýtus dle lyrického subjektu padl za oběť cizím sekyrám. V básni VIII. však získává příroda kulturní prostor zničený lidskou rukou (Angličané) zpět do své moci. To znamená zároveň návrat mýtu, který bude od nynějška již jen ruský

THE POETIC TRAVEL CYCLE *KRYMSKIE OČERKI* (1856/1867) OF ALEXEY K. TOLSTOY

Summary

In this paper the cycle structure of Alexey K. Tolstoy's travel poetry "Krymskie očerki" (1856) has been studied.

The most important cycle-forming component of the travel cycle is the lyrical subject. Another fundamental element of textual coherence was the travel theme. However, the main subject of the cycle is not the actual 'journey', but the journey through the history of the Crimea.

The picture of the Crimea is revealed to the reader about the overall course of the cycle; essentially, it is composed of the paradigms 'nature' and 'history'.

Through a complex system of natural motive recurrences (e.g. plants such as roses and ivy), there is a tight textual "weave" pattern with cross-textual relations.

The destruction of the original Crimean myth (symbol of the axe) also forms the starting point for the remythification of the peninsula and the option for a new Russian Crimean myth.

Prameny

Tolstoj A. K., 1856, Krymskije očerki, „*Sovremennik*“, 60, St-Petěrburg, s. 5–10 (zkratka KO 1856).

Tolstoj A. K., 1984, *Polnoje sobranije stichotvorenij v dvuch tomach. T. 1: Stichotvorenija i poemy*, Leningrad. – 2. vyd.

Literatura

Čerašnaja D. I., 1986, Žanrovo-stilevoje svojeobrazije liričeskogo cikla A. K. Tolstogo „Krymskije očerki“. – *Problema stilja i žanra v ruskoj literature XIX – načale XX vekov. Sbornik naučnych trudov*, Sverdlovsk, s. 49–59.

Darvin M. N., 1983, *Problema cikla v izučeniji liriki. Učebnoje posobije*, Kemerovo.

Gyongyosi M., 2016, *Stich – cikl – poetika. Blok, Rilke, Pasternak*, Frankfurt am Main.

- Ebert Ch., 2017, „Sevastopol'skije rassказы“ – ein Beitrag zum russischen Krim-Mythos. – *Texte prägen Festschrift für Walter Koschmal, Die Welt der Slawen, Sammelbände* 61, hg. von P. Rehder, B. Sonnenhausen, I. Smirnov, Sch. Schahadat, Wiesbaden, s. 155–168.
- Fomenko I. V., 1992, *Liričeskij cikl: stanovlenije žanra, poetika*, Tver.
- Göbler F., 1992, *Das Werk Aleksej Konstantinovič Tolstoj's*, München.
- Jobst K. S., 2001, Die Taurische Reise von 1787 als Beginn der Mythisierung der Krim. Bemerkungen zum europäischen Krim-Diskurs des 18. und 19. Jahrhunderts, „*Archiv für Kulturgeschichte*“, 83, 1, s. 121–144.
- Jobst K. S., 2007, *Die Perle des Imperiums. Der russische Krim-Diskurs im Zarenreich*, Konstanz.
- Jobst K. S., 2013, Chersones. – *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff*, Berlin, s. 3–10.
- Ibler R., 1993, Entwicklung und Sujet: Versuch einer Neubestimmung des literarhistorischen Stellenwerts von Božena Nemcovás „Babicka“, „*Wiener Slawistischer Almanach*“, 32, s. 331–362.
- Ihekweazu E., 1971, *Goethes West-östlicher Divan: Untersuchungen zur Struktur des lyrischen Zyklus*, Hamburg.
- Koschmal W., 1993, Das Prosagedicht als Gattung des evolutionären Wechsels: ein Beitrag zur slavischen Komparatistik. – *Russische Literatur an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert. Oldenburger Symposium*, hg. v. R. Grübel, Amsterdam, Atlanta, GA, s. 143–161.
- Ljapina L. E., 1989, „Moja pojezdka“ P. Jeršova i tradiciji putevych ciklov. – *Petr Pavlovič Jeršov – pisatel' i pedagog. Tezisy dokladov i soobščeniij Vserossijskoj naučno-praktičeskoj konferenciji, 22–24 nojabrja 1989 g.*, Išim, s. 41–42.
- Ljapina L. E., 1993a, Liričeskije cikly putešestvij (1840-e–1860-e gg.). – *Lekcii po receptivnoj estetike. Vyp I. Metodičeskoje posobije dlja studentov filologičeskogo fakul'teta*, Rostov-na-Donu, s. 27–32.
- Ljapina L. E., 1993b, *Russkije literaturnyje cikly (1840–1860gg.)*, Monografija, St.-Petěrburg.
- Ljapina L. E., 1997, *Ciklizacija v russkoj literature XIX veka. Monografija*, St.-Petěrburg.
- Ljapina L. E., 1998, Literaturnaja ciklizacija (k istoriji izučeniija), „*Russkaja literatura*“, 1, s. 170–177.
- Ljapina L. E., 1999, *Ciklizacija v russkoj literature XIX veka*, St.- Petěrburg.
- Ljapina L. E., 2006, Aleksej Konstantinovič Tolstoj, Krymskije očerki. – *Der russische Gedichtzyklus. Ein Handbuch*, hg. v. Reinhard Ibler, Heidelberg, s. 131–135.
- Ljusyj A. P., 2003, *Krymskij tekst v russkoj literature*, St.-Petěrburg.
- Ulbrecht S., 2000a, Zum Problem der Gattungsinterferenz in der russischen Lyrik der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: am Beispiel ausgewählter poetischer Reisezyklen. – *Zyklusdichtung in den slavischen Literaturen. Beiträge zur Internationalen Konferenz, Magdeburg, 18.–20. März 1997*, hg. v. R. Ibler, Frankfurt/M. (u.a.), s. 545–561.
- Ulbrecht S., 2000b, Forschungsbericht. Zum Problem der literarischen Zyklisierung, „*Zeitschrift für Slawistik*“, 3, s. 334–358.
- Ulbrecht S., 2001, Materialien zur Untersuchung des poetischen Reisezyklus in der tschechischen Literatur, „*Slavica Litteraria*“, X 4, s. 101–106.
- Ulbrecht S., 2008, Das literarische Verfahren der Zyklisierung in der Germanistik. Mit einem Ausblick auf die slavische Philologie sowie Ansätze einer europäischen Zyklusforschung, „*Weimarer Beiträge*“, 4, s. 612–623.

SMYSL UMĚNÍ V ESTETICKO-FILOZOFICKÉM SYSTÉMU ANDREJE BĚLÉHO A BRUNA SCHULZE

Jan Vorel – Markéta Fucimanová

Abstract:

The aim of the article is comparative researching and presentation of essay writing of significant representatives of Russian and Polish modernism and familiarizing the experts with dominants of Russian and Polish aesthetic thinking at the turn of 19th and 20th century. We rather try to point out certain general issues of aesthetic philosophy and find common European spiritual ground in both literatures. We aim to 1) interpret the code of Russian and Polish modernism in its gradual evolution 2) present coexistence of contemporary Russian and Polish thinking and 3) offer a more complex comparative approach to basic aesthetic constants of Russian and Polish modernism.

Key words:

Russian and Polish literature, Modernism, Symbolism, Andrey Bely's and Bruno Schulz's Aesthetic-Philosophical Concepts, Searching For Meaning Of Art.

Contact:

Katedra slavistiky Ostravská univerzita; jan.vorel@osu.cz, marketa.fucimanova@gmail.com

Cílem následující studie je pokus o interpretaci estetického přístupu dobového ruského a polského uměnovědného myšlení a komplexnější komparativní pohled na základní estetické konstanty ruské a polské literatury počátku 20. století, kdy budou uvedeny do analogie esteticko-filozofické koncepce dvou významných představitelů moderního umění v obou literaturách. Zkoumána bude esejistika ruského mlad-symbolisty Andreje Bělého a v kontextu polské literatury bude věnována pozornost estetickým koncepcím a uměnovědným esejům jednoho z nejvýznamnějších představitelů polské meziválečné literatury – Bruna Schulze.

Sledována bude evoluce názorů těchto tvůrčích osobností na moderní umění směřující ke snahám o překonání estetizmu směrem k integrálnějšímu uchopování problematiky. Zároveň bude studie zaměřena na snahu překonat tradiční statické chápání ruského a polského modernizmu jako umění uzavřeného do modelu vypjatého estetizmu a představit komplexnější pohled na problematiku, akcentující určitý pohyb a otevřenost dílčích esteticko-filozofických teorií. Autoři se zaměří na problémové okruhy tvořící kompaktní estetický systém u jednotlivých tvůrčích osobností, které se v obou slovanských literaturách podílely na vytvoření daného estetického kánonu. Proto bude pozornost zaměřena na oblasti uvažování o smyslu umění, syntézy, syntetizmu a pohledu na fenomén symbolizmu, slova jako mýtu, symbolu a metafory ukrývající prvotní význam. Jako ma-

teriál pro komparaci posloužily básnické eseje a esteticko-filozofické stati zmíněných tvůrčích osobností.

Počátkem nového století dochází ke změnám v esteticko-filozofickém konceptu moderního umění. Jeho další vývoj se nese ve znamení posunu od subjektivně-individualistického chápání světa k objektivisticko-idealistickým koncepcím. Důsledkem této proměny je chápání uměleckého obrazu jako jednoty duchovní podstaty a materiální existence. Dochází tak k prohloubení ideje syntézy, která je definována prostřednictvím rozdílu mezi ideálním (hodnotným) a nepatřičným, bezcenným bytím. Tento rozdíl je určen vztahy mezi částmi určitého celku a jejich vztahy vůči celku samotnému. Plnohodnotná idea a krása jsou tak vymezeny jako „svoboda dílčích částí v dokonalé jednotě celku“.

Důraz je kladen na teurgickou podstatu umělecké tvorby, jejímž úkolem je komplexně přetvořit stávající modus bytí světa a člověka. V umělecké tvorbě je všemi možnými prostředky hledána její schopnost navázat komunikaci mezi profánním a sakrálním světem a prostřednictvím jeho vyšší tvořivé energie kvalitativně proměnit samotnou podstatu jsoucího.

Cílem této koncepce přesahující vyhraněný estetizmus je proměna tělesného života ve svobodný duchovní život, který v sobě nese slovo jako zjevení, je schopen navenek sám sebe vyjadřovat a vnitřně přetvářet a oduševňovat hmotu. Samotná podstata krásy je vymezena jako skutečně realizovaná idea ve všech jejích projevech a chápána jako něco bezpodmínečně hodnotného. K realizaci krásy je zapotřebí prolínání a souznění tvůrčích principů vymezených jako materializace duchovní podstaty a úplného zduchovnění materiálního. Tím je rovněž definována trojí úloha umění jako: 1) přímá objektivace nejhlubších vnitřních určení a vlastností živoucí ideje, které příroda nedokázala vyjádřit, 2) zduchovnění přírodní krásy a skrze to – 3) zvěčnění jejich individuálních jevů.

Pro A. Bělého symbolizmus nepředstavuje jen specificky vyhraněnou literární školu. Nazírá ho jako ucelený způsob myšlení a chápání světa (modus cogitandi) a způsob bytí v něm (modus vivendi). Tyto úvahy Bělého orientují k formulování následujících základních znaků symbolizmu. Cesta ke skutečnému, ničím nedeformovanému vidění světa vede u Bělého k „abstrakci“ celku jako organismu složeného z dílčích vzájemně se prostupujících částí. V symbolistickém umění tak došlo k prolnutí estetiky a logiky, čím se poznání transformovalo v „estetickou emblematickou filozofického smyslu“. Cílem umění je postupné přetvoření člověka a vytvoření nových „forem bytí“.

Každé skutečné umění je podle Bělého symbolické, neboť představuje organické spojení pořádku jevů vnějšího světa a pořádku živoucího vědomí (vnějšího a vnitřního světa). Proto chápe symbol jako harmonickou interakci tří složek: 1) symbol jako obraz viditelné reality vzbuzující v našem vědomí určité emoce, 2) symbol jako alegorie vyjadřující ideový smysl obrazu (smysl filozofický, náboženský a společenský) a 3) symbol jako výzvu k tvorbě života, kdy vzniká v našem vědomí symbolický obraz jako živoucí celek.

V procesu hledání kořenů současné kultury nachází Bělyj spolu s Wagnerem a Nietzschem její základy ve starověkém mystériálním umění jako prvotní propojenosti všech uměleckých forem. S cílem zabránit jejich diferenciaci směřující k roztržitému lidské psychiky a rozpadu původně celostného pohledu člověka na svět, se v dobové estetice objevují tendence k syntéze prezentované revokací mystérií. Zde Bělyj poukazuje na fakt, jak je důležité uvědomit si, že starověká mystéria měla ve své nejhlubší podstatě „živý religiózní smysl“. Ten je třeba znovu oživit a vyvést mystéria a umělecké tvoření za hranice věd o umění, směrem k vytvoření celistvého duchovně-kulturního organismu.

V esejistické tvorbě A. Bělého lze nalézt bezprostřední vliv myšlenkového světa V. S. Solovjova, od něhož přejímá myšlenku *teurgie* chápanou jako synergií estetické a religiózní sféry v umění a jako schopnost umělecké tvorby podílet se na přetváření světa (viz «*Луг зеленый*», 1910). Bělyj je přesvědčen, že prostřednictvím estetických forem se člověku otevírá absolutno, a že prohloubení estetických principů vede k proměně umění jako tvůrčího odkrytí a přetvoření základních forem života. K tomu je ovšem nutné napomoci znovuzrození a kultivaci „teurgického elementu slova“, jako jeho vnitřní reality a božsky činné podstaty. Bělého tvůrčí experimenty se slovem jsou hledáním souvislostí mezi tzv. „vnitřním slovem“ a jeho vnější zvukovou podobou a z toho vyplývající rovnováhy mezi živelností a duchovností. „Vnitřní slovo“ se svou energií přechází ve „vnějškový zvukový projev“ a v průběhu tohoto aktu dochází k otevírání smyslu a postupnému zrodu „vědomí“ ve zvuku samotném. Z tvořícího umělce se stává „nositel vnitřního slova“ a básník-teurg dosahuje nejvyššího cíle umění – nalezení podstaty bytí skryté pod povrchem.

Z jiných esejů (např. „*Symbolismus jako způsob chápání světa*“, 1903) je patrné, že Bělého v rámci solovjovovského syntetizmu zajímá spojení cílů nového umění a evoluce lidského poznání. Prostřednictvím tohoto svazku jde o nalezení nových způsobů vnímání a vyjadřování, dosažení stavu bytí, kdy umělecké obrazy evokují nejen pocit krásna, ale slouží i jako prostředek poznání. Symbolické obrazy jsou „obalem ideje“ a vyjadřují životní jednotu. Symbol jako „živé slovo“ je „intimně spojen“ se skutečností a stává se jí v procesu poznávání, který Bělyj nazývá symbolizací. Své úsilí o „renesanci slova“ formuloval v jedné ze svých studií nesoucí příznačný název „*Magie slov*“ (1909), kde nazývá podstatu obrazné („živé“) řeči umění „slovní magií“, jejímž prostřednictvím se tvořící člověk snaží vyjádřit nevyjádřitelné dojmy vzniklé působením okolního světa na svět vědomí. Živá řeč je vždy „hubbou nevyjádřitelného“ a tvůrčí slovo vytváří nový, „třetí svět zvukových symbolů“, které osvětlují všechna tajemství života. Existence světa je podmíněna existencí slov, neboť svět je vytvářen v slově pomocí „zvukových symbolů-metafor“ („metaforu“ chápe jako „paměť prvotního mýtu“). Jestliže je každé slovo především zvukem, pak Bělyj vidí jako zásadní moment v procesu utváření slov „vítězství vědomí (JÁ) v tvorbě zvukových symbolů“. „Zvuk“ tedy sám o sobě představuje „nedělitelnou, neměnnou a všemocnou entitu“, z níž vznikají obrazy, rytmy, celý nový svět.

Na počátku tvůrčí cesty vedoucí k obnovení prvotní celistvosti stojí čtení a pochopení slov, obrazů a symbolů tak, aby byla překonána antinomie „kosmické skutečnosti“ a „zdánlivé skutečnosti světa“. Takovou činností je prvopočáteční orientace na zvukovou stránku slova, která v sobě nese především snahu nalézt podstatu slov, obrazů a symbolů a objevit „rajský prajazyk“ jako zosobněnou jednotu zvuku, bytí a nositele smyslu. Jde tedy o to dodat slovům esoterický podtext a vytvořit slovo jako symbol jdoucí za hranice jemu dosud dané. Spojení smyslu obrazu a zvuku v jediný celek – „zvukoobraz“ vede ke zrození „vědomí slova“. V takto realizovaném tvůrčím aktu se otevírají dveře k poznání domnělé skutečnosti a k překročení hranic pouhého zdání. Zde se sjednocují dosud odcizené podoby reality (jsoucí a transcendentní) v nadsubjektivní a nadobjektivní skutečnost.

Vztah mezi evolucí „kosmu“ a zvuků se Bělyj pokouší formulovat v další ze svých velmi originálních esejistických prací: *«Глоссолалия – поэма о звуке»* (1922). V ní vysvětluje svoje chápání fenoménu zvuku jako „gesta na povrchu života vědomí, gesta kdysi dávno zapomenutého obsahu či smyslu“, zvuku jako „paměti kontinentu prvotní jednoty. Vycházejí z tohoto poznání, vytváří Bělyj ve své „poémě“ celou mytologii stvoření světa plného vědomí, v níž rozhodující roli hraje tvoření slov seskupováním zvuků majících energetickou hodnotu. Každý zvuk či spojení zvuků do slov má svůj duchovní význam a pomáhá pochopit čtený text. Tato teorie se zároveň stala základním stavebním kamenem součástí kompozičního principu autorovy experimentální prózy.

Bělého koncepce symbolizmu není tedy jen ryze estetickou teorií, zahrnuje i širší významový eticko-filozofický kontext, jemuž dominuje pojem „syntetizmu“ ve všech jeho významových aspektech. Ve svých esejistických a uměleckých dílech poukazuje Bělyj na nejzákladnější fakt celé své symbolistické estetiky: prvním a zároveň posledním cílem umění je *celkové přetvoření života a kultury*: Umění tak pro Bělého představuje „geniální poznání“, vedoucí k rozšíření hranic a forem vidění a poznání světa. Symbolizmus jako metoda a způsob realizace tohoto základního předpokladu se vyznačuje snahou propojit aspekty světa platónských idejí s časoprostorovými aspekty bytí a zobrazovat tyto ideje uvnitř uměleckých obrazů.

V knize esejů *«Арабески»* z r. 1911 Bělyj píše, že základním rysem a podstatou symbolizmu je snaha používat obraz skutečnosti jako prostředek pro vyjádření vnitřních obsahů prožívaných vědomím. Závislost těchto vnějších obrazů na vnitřních procesech ve vědomí přenáší těžiště zájmu umění od obrazu ke způsobům jejich niterného prožívání. Obraz-symbol se tak stává určitým „modelem“ světa vnitřních prožitků vědomí a metoda symbolizace těchto prožitků prostřednictvím takových obrazů představuje skutečný symbolizmus. Symbol tak pro Bělého nikdy nepředstavoval pouze „technologický“ prvek v tvorbě textů, ale především jakýsi univerzální prostředek k chápání a kvalitativnímu přehodnocení reality, prostředek dovolující paralelní bytí obrazu či věci v reálné a transcendentní rovině.

V teurgické symbolizmu se podle Bělého skrývá jeho jedinečná poznávací hodnota. Prostřednictvím symbolické jednoty jako uceleného a organicky propojeného obrazného poznání dochází k tvoření myšlenkově koncentrovaných forem pulsujících skutečným životem a k odemykání „světového logu“ v nitru lidské bytosti a lidského společenství.

Čím bylo slovo a symbolizmus pro Bruna Schulze (1892–1942)? Schulzovo dílo je výjimečným spojením vlastního života, vzpomínek na dětství, snů, prózy, výtvarného díla a korespondence. Vše se v jeho tvorbě prolíná a vytváří svůj svébytný svět plný metafor a symbolů. Vybízí k hlubokému zamyšlení, hledání estetických propojení a nacházení paralel ve tvorbě každého jedince. Pro Schulze je primární Slovo, věta. V ní se uskutečňuje myšlenka, se kterou přichází prvotní význam. Ten otevírá další světy, na něž se v realitě všedního dne a v předchozích estetických směrech zapomínalo. Autor proti sobě staví hovorový jazyk a uměleckou literaturu. Ta se snaží vrátit slovu jeho prvotní smysl a obdržet opět status mýtu, který byl ztracen, když se slovo dostalo do běžného jazyka. Zde vidíme jednu z mnoha paralel s A. Bělým a jeho metaforou jako paměti prvotního mýtu. Dle Schulze navrácí spisovatelská činnost slovům prvotní významovou energii.

Symbolizmus je Schulzovi nejbližší historicko-literární směr (svědčí o tom také jeho fascinace tvorbou T. Manna, F. Kafky, R. M. Rilkeho) a je poctou „prvotnímu celku“, jehož základními jednotkami jsou: mýtus, smysl, slovo, příroda a v kategorii textu jazyka – věta. Schulz staví proti sobě větu jako nadcelek a slovo jako izolovanou jednotku, která je v jeho chápání částí ztraceného celku. Jednotnost věty je tak návratem onoho prvotního, mýtického celku, tedy „prvotního smyslu“. (Bolecki a kol. 2006: 365) Schulz se na jazyk dívá jako na nedělitelný celek, kde je slovo ztotožněno samo se sebou – to je ona „prvotnost“ slova a „mýtus“. Historický vývoj je pak procesem rozpadu této prvotní jednoty, kdy ze Slova prvotního vzešlo mnoho dalších, nových slov a jazyk byl utvářen jako pouhý „nástroj porozumění“. (Bolecki a kol. 2006: 262) Schulz kritizuje historický vývoj směrem k civilizaci a technice. Je to pro něj příliš realistické a je s tímto vývojem spojena estetika, kterou popíral. Naopak vytvářel dílo v subjektivním symbolistickém estetizmu. Svědčí o tom nejen názor na větu a slovo, jak bylo výše uvedeno, ale na stylistické úrovni také množství bohatých a rozvitých metafor, mnohoznačnost a tajemství skrývající se za symboly – ukrytými pojmy, dále hlubší význam předmětů nebo činností i různé popsané rituály. Ty se zdají být pro Schulze významné, neboť mu navozují pocit bezpečí.

Popření viděného světa a kritika estetiky popisného realizmu přivedla autora k zacílení na vnitřní svět člověka, umělce, vyjádřený prostřednictvím umělecké tvorby. Tento svět je pak předkládán čtenáři, jenž proniká do symbolické hloubky myšlenek, nachází či nenachází skryté světy, které se teprve poté mohou uskutečnit a obohatit recipienta. Umění se pro Schulze stalo novým vesmírem, světem, do něhož se utíkal a teprve v něm se cítil šťastný. Patřil ke generaci autorů, jako byl Witkacy, Kafka, Gombrowicz, kteří svou originalitou a nazíráním

na umělecký svět zanechali hlubokou stopu ve světové literatuře a umění obecně.

Zde se zaměříme na malý úsek jeho tvorby, kterým je esejistika, v níž je stěžejním tématem Schulzův vztah k umění a jeho esteticko-filozofické postoje. Překlad těchto dvou esejů byl publikován v monografii *Ruská a polská literární esejistika konce 19. a počátku 20. století v komparativním pojetí* (ed. J. Vorel, překlad esejů M. Fucimanová). Jedná se o překlad dopisu jeho příteli a tvůrci meziválečného dvacetiletí Stanisławu Ignacymu Witkiewiczovi a druhým pak esej, který vyšel v roce 1936 a popisuje Schulzův pohled na umění, především na poezii (do které zahrnuje také prózu), na její mytologizaci a na prvotní smysl. Schulzův jazyk se vyjímá svou metaforičností, bohatostí, hloubkou propojení slov a jejich barevností – typická je pro něj v symbolizmu hojně se vyskytující synestezie – prolínání rozmanitých smyslových vjemů, vyjádřených netypickými vztahy mezi jednotlivými smysly – např. „barwne słyszenie“, kolorowe oklaski“, „srebrny szelest“, „błękitna cisza“. (Bolecki a kol. 2006: 366) Důležitá je pro něj také sebereflexe a velmi hluboce vnímá dětství, vztah s otcem a především představy, které podle něj tvoří základ pro pozdější tvorbu jakéhokoli autora – umělce. Sám v tomto dopise – eseji Witkacymu – píše o hranicích tvorby, které jsou nastaveny umělcům v dětství, v jejich představách – obrazec a tvorba je už pak jen snahou o přesnější a hlubší porozumění, rozvinutí obrazů, snahou o pochopení tajemství, jež jim bylo tímto způsobem svěřeno. Toto tajemství nikdy nerozluští, ale snaha o jeho poznání je procesem tvorby a zároveň jejím výsledkem.

V tomto textu dal průchod svému rozporuplnému postoji vůči filozofii. Na jednu stranu ji stavěl proti umění, které považoval za doménu intelektuálně-duchovní svobody, za intuitivní oblast, jež nás konfrontuje s tajemstvím lidské existence. Na druhou stranu pak odhalil zájem nejen o filozofii jako takovou, ale také o filozofické vysvětlení skutečnosti, kterou si sami utváříme. Celá Schulzova tvorba je známkou takového dvouznačného zájmu, kde je tradiční filozofická pojmovost dovedena k hranicím vlastní myšlenkové kapacity a jí odpovídající smysl podléhá ironickým přeměnám, aby nakonec našel své sebevyjádření v mytické naraci. (Schulz. *Między mitem a filozofią* 2014)

Na daný filozoficko-estetický názor a postoj navazuje také esej, která vyšla v roce 1936 v časopise „Studio“ č. 3–4 a v překladu nese název „*Mytizace skutečnosti*“ (v orig. „*Mityzacja rzeczywistości*“). Jedná se o víceméně jedinou a důležitou programovou výpověď Schulze na téma jakéhokoli literárního sdělení, ať už se jedná o poezii, prózu či jiné dílo. Má charakter literárně-filozofického manifestu. *Mytizace skutečnosti* je teoretickým jádrem Schulzova uměleckého myšlení, je kongeniální formou autointerpretace umělce a jeho subjektivním pohledem na teorii poezie (literatury obecně). (Meniok 2013: 29) Poezie je zde provázena pojmy jako mýtus, jazyk či smysl, ten především. Takové termíny autor užívá proto, aby popsal obecné principy literatury, jazyka a vytvořil tak vlastní koncepci umělecké kreace. (Bolecki 2006: 224) Jerzy Jarzębski popsal,

že v této eseji Schulz prozradí své dvě zásadní přání, a to postulát jednoty světa, jenž se jako celek rodí z mýtického, božského Slova, a potřebu smyslu, kterého je možné dosáhnout v poezii, pomocí spojení slov a obnovy mytických spojení, jež je spojují nejen navzájem, ale také s prvotním příčinným Slovem. (Jarzębski 1999: 116) Slovo je pro Schulze jednou z hlavních poetických a filozofických kategorií. Filozofie je rovna filologii a cílem literatury je navrácení obyčejnému, každodenně užívanému slovu jeho prvotní charakter a smysl. Totiž to, co smysl nemá, přestává být naší skutečností a stojí mimo naši existenci. V jeho koncepci je slovo nástrojem umožňujícím spisovateli proniknout do Tajemství. (Bolecki 2006: 353) Cílem poezie (také prózy, tvorby obecně) je znovu získat onen prvotní charakter. Jde o návrat ke slovu a k jeho smyslu, který mělo ještě, než začalo být jazykem každodennosti a rutiny praktického života, jde o to, dát slovu opět status mýtu. (Bolecki 2006: 353)

Bruno Schulz byl sice o něco mladší, než Andrej Bělyj, avšak stejně jako on vyrůstal v období velkých společenských změn, změn v pojetí estetiky a filozofie, a jak z této studie vyplývá, v přístupu ke slovu, k větě, k jejich prvotnímu mýtu a symbolu, k estetice a k filozofii umění jsou si velice podobní. Otakar Bartoš píše: „Schulzovy příběhy se často odehrávají ‚v třináctém, přespočetném a jaksi falešném měsíci‘, ‚na okraji času‘, ‚na jeho vedlejších kolejkách‘. Tento relativní mystický čas ruší jednoznačnost lidského osudu a jeho uvěznění v přítomnosti a přináší záchranu před pomíjejícností života.“ (Bartoš 1988: 442) Vůči vnější realitě se Schulz vymezuje a rád uzavírá do svého tvůrčího světa. A ač pouze naznačil, že se v jeho díle odráží autobiografické prvky, lze jeho obrazy, grafiky a literární dílo od vlastního života oddělit jen stěží a je nasnadě posuzovat vše komplexně „(...) neboť představují duchovní rodokmen až do takové hloubky, ve které přechází do mytologie. Tam se pak ztrácí v mytologickém blouznění. Vždy jsem cítil, že se kořeny každé jednotlivé duše ztrácejí v jakémsi mytickém houští, ponoří-li se dost hluboko. Je to definitivní dno, hlouběji se již nedostanou.“¹ V grafikách a kresbách je viditelná a zratelná exprese, která se pak v povídkách rozvíjí do hlubší symboliky. Prolínání mytologie, prapůvodu slova, slovních spojení a symbolů, s vlastním dětstvím, životem a vztahem k ženám, je pro čtenáře velmi důležité. Nezná-li čtenář toto pozadí jeho tvorby, ochudí se tím o její jednu celou rovinu a tím o jiný úhel pohledu na dílo, autora a recepci jeho tvorby při samotné četbě. Schulzova filozofie „slova“ spočívá v odmítnutí futuristické koncepce „osvobozených slov“, která považuje jednotlivá slova za umělecky soběstačný objekt. Správná je, dle něj, zcela opačná koncepce: zajímavějším se slovo stává až poté, co se spojí s jinými slovy. V syntakticko-stylistické rovině jsou ukazatelem těchto spojení rozmanité stylistické figury, které pojí jednotlivá slova, v rovině termínů považuje za synonymická např.

¹ Úryvek z překladu dopisu Bruna Schulze S. I. Witkiewiczovi, překlad M. Fucimanová. In: Vorel, J., Jelínek, I., Przywara, M., Fucimanová, M., Ligocký P., Fiurášková, L., 2017, *Ruská a polská literární esejistika konce 19. a počátku 20. století v komparativním pojetí*. Ostrava.

„slova“ a „texty“ a v sémantice jde o filozofii „mytičnosti“ slova. (Bolecki 2006: 354)

Význam moderního umění spočívá v jeho schopnosti změnit jeho podstatu nazíranou dříve realisty a naturalisty jako pravdivé zobrazování světa. V moderním umění je naopak celý vesmír vnímán jako energetický zdroj a materiál samotné poezie, a tak se umělecké dílo ruku v ruce s použitím dosud nepoznaných či v průběhu vývoje umění opomíjených prostředků poetického jazyka stává novým orgánem schopným zprostředkovat přenos nevědomých a nejskrytějších poryvů života lidské duše. Hlavní úlohou umění je schopnost zniternění umění umožňující *sebenahlédnutí* duše v uměleckém díle. Existence světa je podmíněna existencí slov, neboť svět je vytvářen v slově s pomocí „zvukových symbolů-metafor“ jako „paměti prvotního mýtu“. Každé skutečné umění je ve své nejhlubší podstatě symbolické, je organickým spojením jevů vnějšího světa a živoucího vědomí. Toto spojení vytváří jednotu vnějšího a vnitřního a stává se cestou ke komplexnímu přetvoření lidské bytosti a objevení nových forem bytí. Společným jmenovatelem esteticko-filozofických koncepcí Bělého a Schulze je chápání slova-symbolu, které by v běžně užívaných pojmech a slovech dokázalo objevit jejich skrytý magický smysl a energii, učinilo z nich prostředek komunikace mezi dvěma světy (profánním a sakrálním) a obdařilo je vyšší tvořivou silou. Symbol je chápán jako objektivace určitých jazykových struktur, které transcendují reflexi člověka a světa.

Z tvořícího umělce se stává „nositel vnitřního slova“ dosahujícího nejvyššího cíle umění jako nalézání podstaty bytí ukryté pod povrchem všech věcí. Nejvyšší hodnotou umění se tedy stává jednotu ducha schopná obsáhnout všechny jevy života a zákony vesmírného vývoje určované duchovním spojením všech viditelných a neviditelných věcí. Obě tvůrčí osobnosti nakonec dospívají k utopické vizi kosmického mýtu, v němž se dovršuje idea syntézy a realizuje se harmonické sjednocení lidstva v jediném Duchu.

Díky těmto uměleckým koncepcím dochází ve slovanských literaturách počátku 20. století k prolínání racionálního, emocionálního, logického, intuitivního, vědomého a nevědomého, na jehož základě se teprve rodí hlubinný symbolický obsah, čím se artefakt stává projevem estetického uchopování světa v jediném tvůrčím procesu. Svět stávajících forem je tak rozpuštěn v rytmu tvoření skutečného života a absorbuje praobrazy idejí, světů a bytostí, kdy dochází k meditativnímu narůstání smyslu. Výsledkem těchto uměleckých snah mělo být kvalitativní a kvantitativní rozšíření všech vrstev lidského života a kultury (náboženství, filozofie, umění, vědy aj.).

THE MEANING OF ART IN AESTHETIC-PHILOSOPHICAL SYSTEM OF ANDREY BELY AND BRUNO SCHULZ

Summary

Aesthetic-philosophical concepts of A. Bely and B. Schulz were based on the conviction that art was made to understand the “secret spiritual value” of phenomenal world and understand the immediate anchoring of human in the Absolute which is the source of spiritual energy. The way to renewal of culture was focusing on the phenomenon of word representing the base of life unity. They both saw the symbol as interaction of its three components forming a symbolic image of the observed reality as a living complex in the mind: 1) symbol as an image of visible reality calling out a certain emotion in our mind, 2) symbol as an allegory expressing ideological meaning of the image and 3) symbol as an appeal to the creation of real life. The word-symbol made it possible to estimate hidden powers of universe, to recognize the richness of the world, to see the most minor event as a “gesture of eternity” and to discover “the secret of spiritual growth and unity”. Thanks to that the art imagery became one of methods of cognition.

Literatura

- Белый А., 1995, Основы моего мировоззрения, „Литературное обозрение“, № 4/5.
 Белый А., 1994, *Символизм как миропонимание*, Москва.
 Белый А., 1910, *Луг зеленый*, Москва.
 Белый А., 1911, *Арабески*, Москва.
 Белый А., О теургии, „Новый путь“, № 9, с. 120, 122.
 Bolecki W. a kol., 2006, *Słownik schulzowski*, Gdańsk.
Schulz. Między mitem a filozofią, 2014, red. J. Michalik, P. Bursztyka, W. Bolecki a kol., Gdańsk.
 Meniok W., 2013, Przypadek hermeneutyki fenomenologicznej Brunona Schulza. – *Schulz/Forum 3*, Gdańsk.
 Jarzębski J., 1999, *Schulz*, Wrocław.
 Bartoš O., 1988, Literatura jako regenerace mýtu. – Schulz, Bruno. *Republika snů*, Praha.
 Vorel J., Jelínek I., Przywara M., Fucimanová M., Ligocký P., Fiurášková L., 2017, *Ruská a polská literární esejistika konce 19. a počátku 20. století v komparativním pojetí*, Ostrava.

Jazykověda
Linguistics

NECHYBÍ JINÝM SLOVANŮM ČESKÁ SPOJKA ANIŽ?

Irena Bogoczová

Do other Slavs miss the Czech conjunction “aniž” (without)?

Abstract:

The article presents results of a detailed study of a Czech syntactic means (aniž) which in the present Czech literary language usually connects the adverbial clause of manner, of more precisely expected but not realized circumstances, with the main clause. The text provides information about the etymology, historical development and the current use of the conjunction aniž in the Czech language, but, above all, it brings the comparison of the situation in Czech and other Slavic languages.

Key words:

Conjunction aniž/without, Czech, Polish, Russian, Bulgarian, Serbian, Slovenian

Contact:

Katedra slavistiky, Filozofická fakulta Ostravské univerzity; irena.bogoczova@osu.cz

1. Uvedení do problematiky

Tato otázka je provokativní a není pochopitelně míněna vážně. Jazyk A sice může postrádat ekvivalentní prostředek, který je přítomen v jazyce B a je ekvoničtější nebo výstižnější, ale i „méně vhodný“ prostředek jazyka A plní svou funkci a dokáže danou skutečnost nějakým způsobem pojmenovat. Z pohledu překladatele není však úvodní otázka zcela nesmyslná. Situace, kdy jazykový prostředek běžný v jazyce originálu chybí v systému jazyka překladu, může působit jisté komplikace, což neznamená, že je neřešitelná.

Předkládaný text má prezentovat takovouto situaci v případě spojovacího prostředku, který slouží k uvedení věty, jež popírá to, co se očekává (*Odešel, aniž zaplatil.*), anebo naopak konstatuje to, že se očekávané splnilo (*Neodešel (by), aniž by zaplatil.*). Budeme se tedy pohybovat hlavně v rámci souvětí, přesněji řečeno, v rámci vztahu mezi větou hlavní a větou vedlejší vyjadřující průvodní dějové okolnosti. Uváděná exemplifikace pocházející z různých slovanských jazyků je většinou naše, v některých případech inspirována příklady z citovaných

zdrojů¹. Tam, kde hrozí významový rozdíl mezi doslovnou citací a naším příkladem, činíme příslušnou poznámku. Symbolem * značíme uměle zkonstruovanou větu, která se v daném jazyce nevyskytuje. Naší snahou určitě není opakovat to, co se uvádí v jazykových příručkách a co je mnohdy zastarávající či knižní, co je konstruktem pocházejícím z umělecké literatury, co odráží dobový individuální autorský styl apod. V následujících bodech textu se pokusíme zaměřit pozornost hlavně na to, co se v současných slovanských jazycích skutečně používá².

1.1 Struktura spojky *aniž*

Spojka *aniž* je nepochybně rozložitelná na poměrně frekventované a do značné míry významově průhledné komponenty *a+ni+ž(e)*, byť jejich etymologie úplně jasná není. Jistý souhrnný exkurz do historie spojky *aniž* shrnuje např. Kosek³ (2003: 78), jehož diachronní pohled na problematiku je v souladu s badatelským zaměřením tohoto bohemisty. Cílem příspěvku není zmíněnou názorovou rozkolísanost odstranit; pro naše účely postačí konstatování, že:

- komponent *ni* evidentně souvisí s negací (je zápornkou), tudíž propozice vedlejší věty s *aniž* signalizující průvodní dějové okolnosti věty hlavní je negována;
- v pozadí koncového (příklonného) *ž(e)* stojí jazykový prostředek (snad původně citoslovce), jehož význam je ukazovací, odkazovací, zdůrazňovací či vymezující platnost vytčené vnějazykové skutečnosti („právě ten“, „zrovna tehdy“ aj.) a který slouží k propojení této skutečnosti s kontextem⁴. Jak známo, ono *ž(e)* je součástí nejen vztažných zájmen, ale i takových slov, jako např.: *kdy-ž*, *a-ž*, *ne-ž*, *jako-ž*, *proče-ž*, *jeliko-ž* aj.;
- jazykový prostředek *a* nověji vnímáme jako spojku, v češtině pak především jako spojku slučovací.

1.2 Význam spojky *aniž*

Z poměrně bohaté českojazyčné literatury vztahující se ke spojce *aniž* plyne, že abychom ji mohli charakterizovat jako celek, musíme vzít v úvahu několik skutečností. Jednou z nich je rozdíl mezi kladem a záporem, mezi konstatováním uskutečnění očekávaného děje, nebo jeho popřením. Dalším faktorem je reálnost, nebo hypotetičnost (zamýšlenost) očekávaného děje. Důležitá je kate-

¹ Příklady z jiných jazyků než českého byly konzultovány s kolegy – lingvisty, rodilými mluvčími těchto jazyků (P. T.: Janez Dular, Igor Jelínek, Marko Jesenšek, Elena Krejčová, Katarina Mitričević-Stepanek), jímž tímto děkujeme za cennou pomoc!

² Toto využití popisovaných syntaktických konstrukcí nemusí pocházet nutně z mluveného jazyka, ale je použitelné (živé) např. v textech psaných jakéhokoli funkčního stylu.

³ S odkazem na starší badatele: Miklošiče, Bernekera, Vasmera, Zubatého, Trávníčka, Bauera či Machka.

⁴ V daném případě má význam „větově připojovací“ (Machek 1997: 36, 723).

gorie slovesného způsobu (pro současnou češtinu není její úloha již tak markantní jako pro starší jazykovou normu nebo pro jiné slovanské jazyky) a čas slovesa – jak absolutní, tak relativní (zohlednění toho, zda děje probíhají / probíhaly / budou probíhat ve stejnou dobu, či nikoli). Podstatné je i hledisko časové ve smyslu fylogeneze jazyka, s čímž souvisí jednak faktor stylového příznaku (jinak je konstrukce s *aniž* vnímána ve starší fázi vývoje češtiny, jinak dnes), jednak pozice vět v souvětí (možnost anteponovat či interponovat větu uvedenou spojkou *aniž*).

Obecně lze konstatovat, že svým významem se spojka *aniž* přibližuje spojkám (spojovacím konstrukcím): *a ne-*, *a ani ne-*, *ale ne-*, *ale přitom ne-*, *a přitom ne-*, *příčemž ne-*, *ačkoli ne-*, *i když ne-*, *přestože ne-*, *třebaže ne-*, *nehledě na to, že ne-*, *byť ne-*, popř. *bez toho aby*, o čemž bude ještě řeč podrobněji.

1.3 Syntaktická funkce spojky *aniž*

Syntaktici se vcelku shodují v tom, že z pohledu vývoje jazyka je to primárně spojka parataktická, prostředek slučovacího, popř. gradačního⁵ vztahu. Funkčně se začala od parataktické spojky *ani* odlišovat v době, kdy se po *ani* – na rozdíl od *aniž* – konstituoval druhý zápor (Kosek 2003: 79), srov. *Odešel a ani nezapltil.* × *Odešel, aniž zapltil.* Dalším faktorem transformace *aniž* od parataxe k hypotaxi bylo chápání děje věty uvozené touto spojkou jako determinacího, určujícího realizaci jiného děje, což údajně umožnilo případný přesun věty s *aniž* do antepozice a přijetí role věty vedlejší „nerealizovaných okolností“ (Svoboda 1988: 201). Ostatně, kdybychom větu s *aniž* změnili zpětně na větu s *a ne-*, nestála by tato věta na prvním místě v souvětí – **A ani nezapltil, odešel.* (srov. také Svozilová, Uhlířová 1993: 51).

Nejen čeští jazykovědci (např. Trávníček 1943: 15), ale i mnozí představitelé jiných národních lingvistik upozorňují na možný vliv německého *ohne dass*⁶ či francouzského *sans que*, který proměnu parataktického *aniž* v *aniž* hypotaktické údajně akceleroval. „Vědomí, že je *aniž* střídný výrazový prostředek za *ohne dass* a *sans que*, oslabilo nebo úplně zatlačilo souvislost s větami mluvnickými souřadnými a mělo za následek kladení kondicionálu jako výrazného slovesného způsobu podřadného,“ čteme v citovaném zdroji (tamtéž). S výše uvedeným souvisí také další rozpoznatelný znak podřadící spojky *aniž*, jímž se stal fakt, že slovesný způsob přísudku ve větě uvedené touto spojkou může být pouze oznamovací nebo podmiňovací, zatímco po *ani* je možný i imperativ.

⁵ Tzn. očekávané okolnosti nenastaly, a ani nastat nemohly, a to vzhledem k tomu, že např. požadovaný děj byl nad fyzické či psychické možnosti svého potenciálního původce („neproběhlo A, a co teprve B“).

⁶ V roce 1918 redakce *Naší řeči* napsala: „(...) ale navykli jsme si, jak máme co napsati, míti na mysli německý vzor, naučili jsme se říkati »aniž bych«, kde Němec říká »ohne dass« nebo »ohne zu« a jsme zde jako všude rádi, že nemusíme mysliti po česku“ (NŘ 2, 1918, s. 87), a tento způsob konstrukce souvětí označila jako „líné napodobení“ (tamtéž, s. 88).

Používání *aniž* v parataktické funkci považoval Trávníček (1943: 13) již ve své době za zastaralé a „dosti řídké“, naopak podřadicí spojka *aniž* je, řečeno jeho slovy, „vývojová novota, arcit' stará (...)“ (tamtéž, s. 14). Rovněž v *Příruč-ní mluvnici češtiny* (Karlík 1997: 557) se píše, že je věta s *aniž* po větě záporné, nahraditelná konstrukcí (*ne-*) *a ani ne-*, po níž následuje sloveso bez zápornky, archaická („*Však ona mi to panování v domě nepřekazí, aniž se opováží nade mne postavit*“).

Bez ohledu na zmíněný přechod spojky *aniž* od parataxe (spojovací *ani*, *a ani*, odporovací *ale*, *ale přitom*) k hypotaxi (přípustkové *ačkoli*, *přestože*, *i když* aj.) nelze její parataktické využití ani v současné době zavrhnout. Tato vícerá interpretace souvisí s tím, že „poměr přípustkový mezi dvěma hlavními větami splývá s poměrem odporovacím“ (Šmilauer 1969: 327) a že „ve významové struktuře věty očekávaných, ale nenastalých okolností je obsažen moment rozporu, který je součástí odporovacího poměru, a přípustky“ (Kosek 2003: 79). S ohledem na okolnosti provázející děj (na průvodní okolnosti) je možné řadit *aniž* ke spojkám příslovečným způsobovým (Šmilauer 1966: 281; Havránek, Jedlička 1981: 398; Grepl, Karlík 1986: 359), tedy ke spojkám sloužícím k vyjádření „vztahů široce způsobových“ (Grepl, Karlík 1986: 409) neboli vyjadřujícím „příslovečné určení okolnosti, za kterých nastal děj hlavní věty“ (Trávníček 1943: 14), srov.: *Zachází s tímto křehkým zbožím, aniž by ho poškodil* (= opatrně; tak, aby ho nepoškodil), *Řídil auto celý život, aniž (by) měl nehodu* (= výborně, spolehlivě; tak, že nikdy neměl nehodu).

1.4 Spojka *aniž* a slovesný způsob

Starší jazyková norma vyžadovala stejný slovesný čas a způsob v obou větách souvětí (Svozilová, Uhlířová 1993: 51–52), tedy model indikativ + indikativ, kondicionál + kondicionál, např. *Odešel, aniž zaplatil. Odešel by, aniž by zaplatil*. Nověji se úzus vyvíjel tak, že věty s *aniž by* se běžně vyskytují ve spojení s řídicí větou oznamovací: *Odešel, aniž (by) zaplatil*. V souvislosti s významovými rozdíly mezi větami s *aniž* s indikativem, anebo *aniž* s kondicionálem přináší synchronní popis skladby češtiny (Grepl, Karlík 1986: 415) toto zjištění: „Kondicionálu přítomného se ve vedlejší větě užívá **zejména** [zdůrazněno I. B.] tehdy, jde-li o okolnost pouze myšlenou; v hlavní větě je často sloveso času přítomného nebo budoucího. Srov.: *Půjdu spat⁷, aniž jsem povečeřela*; *Půjdu spat, aniž povečeřím* × *Půjdu spat, aniž bych povečeřela*. Často se ovšem užívá kondicionálu bez této sémantické motivace (...) S indikativem préterita je ekvivalentní kondicionál minulý: *Půjdu spat, aniž bych byla povečeřela / aniž jsem povečeřela*“. Vedlejší věty s *aniž* a *aniž by* po hlavní větě kladné se tedy chápou jako ekvivalentní, a to v jakémkoli absolutním slovesném čase. Jinak řečeno, význam věty s *aniž* není (ne)přítomností kondicionálového *by* nijak ovlivněn.

⁷ Zde (ve shodě s citovaným zdrojem) i níže používáme tvar „*spat*“ se supinovým krátkým *a* s ohledem na spojení tohoto verba se slovesem pohybu.

Toto novější stanovisko je samozřejmě v rozporu s tím, co tvrdil např. Trávníček (1943: 15): „Ve větách s podřadným *aniž* klade se dosti často neústrojně **kondicionál místo indikativu** (...). Kondicionál je na místě tehdy, kdyby byl též ve větě mluvnicky souřadné (...)“. Autor v této souvislosti uvedl příklad: „nesluší se, abys vešel, *aniž bys pozdravil*“ (tamtéž). Za „neústrojně“ považoval Trávníček rovněž používání minulého indikativu místo kondicionálu po větě hlavní s kondicionálovým přísudkem („Lidé by se mohli stěhovat z jednoho bytu do druhého, *aniž to zpozorovali*“), s čímž lze souhlasit i dnes. Tyto modifikace nazval autor jako hyperismy ovlivněné předchozím doporučením. Jejich příčinou může být i skutečnost, že v konstrukci typu „vůle, která by myšlenky řídila, *aniž je omezovala*“ (tamtéž) se kondicionálové *by* nemusí opakovat (srov. ekvivalentní: vůle, která **by** myšlenky řídila, *aniž by* je omezovala). Nepřítomnost *by* ve větě s *aniž*, kterou Trávníček označil jako „výpustkový kondicionál“, se tak tváří jako minulý indikativ. Ten – opět podle Trávníčka – neuměle nahrazuje náležitý indikativ přítomný, srov.: „Soutěže jsou pro projektanty nákladné, *aniž jim zaručovaly*, že dostanou zpět aspoň to, co na ně vynaložili“ (tamtéž s. 16) místo ... *aniž jim zaručují*, anebo *aniž by jim zaručovaly*. Autor tak navázal na kritiku redakce časopisu *Naše řeč* (1938: 63) namířenou proti nedokonalosti jazyka tehdejších novinářů, která obsahovala mj. oficiální (odborné) stanovisko ve věci nesprávného užití minulého času ve větě s *aniž*⁸.

1.5 Spojka *aniž* a slovesný čas

Jak již bylo naznačeno, ve větě uvedené podřadící spojkou *aniž* může dnes následovat sloveso v jakémkoli (absolutním) čase: v préteritu, v indikativu nebo kondicionálu přítomného nebo futura, tedy např.: *Odešel, aniž zaplatil. Odchází, aniž by zaplatil. Odejde, aniž by zaplatil. Odešel by, aniž by zaplatil.* atd.

1.6 Spojka *aniž* a větný zápor

Od původu parataktická spojka *aniž* nabyla po větě kladné „povahy spojky podřadící“ a může být postponována i anteponována (Grepl, Karlík 1986: 415). Příklad spojky *aniž* po větě s negovaným slovesem (přísudkem): *Kmotr ho nezdržoval, aniž pozval* (Jirásek), tedy model ne- + *aniž* ano ve významu ‚nezdržoval ho a ani ho nepozval‘, který se v českých jazykovědných pracích opakovaně zmiňuje a který má demonstrovat archaický stylový příznak tohoto jazykového prostředku, je podle našeho názoru z pohledu současného uživatele jazyka především významově nepřehledný. Dovolujeme si tvrdit, že interpretace obsahu vět typu *Neodešel, aniž zaplatil* („neodešel a ani nezaplatil“) je pro běžného mluvčího (příjemce) značně náročná. Tyto konstrukce navíc jen konstatují

⁸ Předmětem diskuse byla konstrukce: „[okolnosti,] které často sahají až na existenci jednotlivce, aniž ten měl nějakou možnost dovolat se proti tomu soudní ochrany“, v níž není pro minulý čas důvod (srov. doporučené: *aniž má možnost...*) (NŘ 1938: 63).

to, co se očekává (,zatím neodešel, než odejde (zřejmě) zaplatí‘), a nepřináší žádný moment překvapení, zklamání, pobouření apod., tj. postrádají onen důležitý „rys rozporu“. Informují nanejvýš o šťastném rozuzlení, rozptýlení obav pramenících logiky uvažování (srov. ,před tím než odešel, měl zaplatit – a tak se (naštěstí) také stalo‘).

Použití záporné věty s *aniž* po záporné větě řídicí (model *ne- + aniž (by) ne-*) nachází smysluplnější využití: (*Nikdy neodešel, aniž by nezaplatil*, byť vyjadřuje nikoli nenastalé okolnosti, ale okolnosti nastalé. Tyto okolnosti však nenastaly zcela automaticky, tudíž si zaslouží pozornost, srov.: *Nikdy nepřišel, aniž by něco nepřinesl. Nikdy neprošla kolem dítěte, aniž by se na ně neusmála*).

Dodejme, že model *ano + aniž ne-* je pouhý konstrukt (**Odešel, aniž by nezaplatil.*) a není k němu v jazykové komunikaci důvod.

1. 7 Nahraditelnost spojky *aniž*

Spojka *aniž* je nahraditelná i v češtině. Je vnímána jako knižní jazykový prostředek, a proto se zejména v mluveném projevu či publicistickém stylu provádí substituce srozumitelnějšími a jednoznačnějšími konstrukcemi *bez toho, aby / bez toho, že by*, zejména pak *bez toho, aby ne- / bez toho, že by ne-*⁹, které mají tu výhodu, že kombinace kladů a záporů či kumulace záporů nečiní příjemci takové potíže jako v případě užití spojky *aniž*. Je to zřejmě tím, že spojovací prostředky *aby / že by* žádný ukazatel negace neobsahují; obsahuje ho předložka *bez*, na níž věta s *aby* závisí, např.: (*Nikdy neodešel bez toho, že by nezaplatil*). Je zajímavé pozorovat vývoj diskuse, která na téma této substituce probíhala mj. na stránkách *Naší řeči* (Karel Svoboda, Naďa Svozilová, Ludmila Uhlířová, Josef Štěpán aj.). Zdůrazňuje se v ní, že konstrukce s *bez toho, aby / že by* mají původ ve slovenštině, která spojkou *aniž* nedisponuje. Dříve byl tento vliv druhého spisovného jazyka používaného v jednom (československém) státě zdůvodnitelný, situace v posledních desetiletích se v tomto ohledu musela nutně změnit a vyšší frekvence konstrukcí s *bez toho, aby / že by* má zřejmě na svědomí pouze ona knižnost spojky *aniž*. „Teprve budoucí vývoj ukáže, zda se spojovací výrazy *bez toho, aby / že by* stanou plně součástí spisovné normy, zda se jejich hovorový ráz bude neutralizovat. Spojka *aniž* je totiž pro Čecha stále ještě základní, uzuální spojkou pro vedlejší věty vyjadřující nerealizované okolnosti,“ tvrdí jeden z diskutérů (Štěpán 2009: 192). Zatím se však za chybu považuje kontaminace *bez toho, aniž*, která „svědčí o rozkolísanosti povědomí o české spisovné normě“ a v které „korelativní výraz je (...) nadbytečný, protože spojka *aniž* už sama o sobě jednoznačně vyjadřuje nerealizovanou okolnost“ (tamtéž, s. 188), což je pravda.

⁹ Přesněji řečeno: s „odkazovacím výrazem“ *bez toho* ve větě hlavní (Karlík 1997: 467) a s *aby / že by* ve větě vedlejší.

1.8 Shrnutí

Z výše uvedeného plyne, že se náhled na původ, význam a funkci spojky *aniž* v lecčems různil a vyvíjel. Nehledě na drobné rozpory zjišťujeme, že:

- spojka *aniž* vyžaduje souvětí, v němž „obsahy spojovaných vět (jsou) nějakým způsobem sounáležitě“ (Kosek 2003: 79–80);

- významová stavba věty uvedené spojkou *aniž* je vždy záporná – spojka *aniž* je sama o sobě nositelem negace (*aniž* = bez);

- podmiňovací způsob je tradičně indikátorem hypotaxe, takže kondicionálové *by* jednak tuto hypotaxi umocňuje, jednak *by* ve větách s *aniž* mělo být funkční. Přestože je od původu něco jiného *aniž* = a ne, a *aniž* = aniž *by*, „lidé dnešní generace si však zmíněnou souvislost se spojkou *a* už prakticky neuvědomují, a tak se v úzu prosadily i věty s *aniž* na počátku souvětí a se slovesem v podmiňovacím způsobu. Podmiňovacím způsobem se vyzdvihuje právě hypotetičnost) okolnosti jazykově ztvárňované vedlejší větou: *Aniž by se rozmýšlel, přeskočil plot a rozběhl se k lesu*. Takové věty přijímáme jako plně spisovné,“ tvrdí autorky Svozilová a Uhlířová (1993: 52);

- spojkou *aniž* lze použít ve spojení s jakýmkoli (absolutním) časem;

- spojka *aniž* je – na rozdíl od *bez toho aby* / *bez toho že by* – pocitována jako knižní jazykový prostředek; knižnost, stylová příznakovost spojky *aniž*, byla zřejmě pocitována i dříve; šlo nejspíš o překladový ekvivalent cizích syntaktických konstrukcí (latinských, francouzských, německých), s nimiž běžní uživatelé jazyka neměli dostatečnou zkušenost. Svědectvím je např. názor již zmíněné redakce *Naší řeči*, která v roce 1918 nabízela čtenářům takovéto doporučení: „Nejmoudřejší by bylo, kdyby se slovu **aniž** vůbec vyhýbal, kdo neví, jak ho má užívat, a je příliš pohodlný, aby se dovedl poučiti“ (NR 2, 1918: 89).

K celkové charakteristice prezentované spojky dodejme, že pořadí vět v souvětí obsahujícím větu s *aniž* je libovolné.

2. Syntaktická a sémantická ekvivalence české spojky *aniž* v jiných slovan- ských jazycích

V tomto bodě výkladu přecházíme z oblasti českého jazyka do jinojazyčného prostoru. Již v úvodu lze naznačit, že se zde budeme ubírat dvojí cestou. První z nich povede obdobným způsobem jako v češtině, tj. skrze spojovací prostředek (jiný než *aniž*)¹⁰, ve druhém případě budeme muset zvolit pro větu s *aniž* jiný (větný) ekvivalent – přechodníkovou polovětnou konstrukci.

¹⁰ Oním „náhradním“ spojovacím prostředkem je zcela logicky právě slovo *bez*, které tvoří jádro příslušné konstrukce, o které již citované autorky Svozilová a Uhlířová tvrdí, že je „neologismem, který ji nikterak neobohacuje, protože pouze dubluje dávno existující a plně funkční spojkou *aniž*“ (Svozilová, Uhlířová, 1993: 52). Odkazují přitom na práci *Slovan-
ské souvětí* (1990), v níž autoři Běličová a Sedláček věnují ekvivalentům české spojky *aniž* pozornost jen okrajově (s. 146).

V českých pracích, zejména popisujících současný jazyk, se relaci dějů v (obou) větách souvětí obsahujícího větu s *aniž* nevěnuje nijak velká pozornost. Diachronici (Svoboda 1988: 155–156; Kosek 2003: 79) zjišťují, že věta s *aniž* byla v období humanistickém v příslušném zdroji nahrazena přechodníkovou konstrukcí, což je pochopitelné, protože jde o nerealizovaný děj, který by za odlišných okolností následoval po jiném ději, anebo by probíhal současně s ním¹¹. Jde tedy o významy: ‚aniž předtím‘, ‚aniž potom‘ × ‚aniž zároveň‘, srov.: *Umřel, aniž se (předtím) dozvěděl pravdu. Umře, aniž se (předtím) dozví pravdu. × Pokaždé / zrovna teď se rozhoduje, aniž by se (přítom) zamyslel. Chce mít hodně peněz, aniž by (přítom) musel pracovat.* Mluvíci slovanských jazyků, v kterých se (obecně archaické a knižní) přechodníky používají přece jen častěji než v češtině, se v rámci těchto relací pohybují možná snáze, ale nikoliv s naprostou jistotou (viz níže). Činná participia (nt-ová a s-ová) sice chybějící českou spojku dokážou úspěšně nahradit, což však nevyklučuje přítomnost v těchto jazycích srovnatelného spojovacího výrazu. Konkrétně v bulharštině a makedonštině se jedná o spojku *bez da* + sloveso v kladném tvaru; v srbštině a chorvatštině – o spojovací prostředky *a da* + sloveso v záporném tvaru, tj. po záporce *ne* (préz.), po *nije* (pret.) nebo po *neće* (futurum); ve slovinštině, ovlivněné stejně jako čeština neslovanskou němčinou, funguje konstrukce *ne da bi* atd.

2.1 Řešení, kdy jsou věty spojeny běžnými spojkami s významem slučovacím, odporovacím či přípustkovým, popř. asyndeticky, je možné i v sousední **polštině**. Ke spojce *aniž* má nejbliž knižní *aczkolwiek* (srov. č. *ačkoli/v*), i když v úvalu přicházejí i další možnosti, srov.:

Wyszedł i (ani) nie zapłacił. / ... i nawet nie zapłacił. /..., ale / lecz / nie zapłacił. /..., aczkolwiek nie zapłacił. /..., (po)mimo że nie zapłacił /..., chociaż nie zapłacił.

Povšimněme si, že kromě *ani* žádná z uvedených spojek záporku neobsahuje, tudíž následné kumulování negací nehrozí. Důležitější je však zjištění, že se polský jazyk nebrání užití přechodníku minulého nebo přítomného (podle toho, jaká je mezi oběma ději časová relace) tak vehementně jako např. čeština, srov.:

Wyszedł, nie zapłaciwszy. Odešel, aniž by¹² zaplatil.

Wychodzi, nie płacąc. (tzn. zawsze / w tej chwili) Odchází, aniž by zaplatil. /... a ani neplatí.

Zrobi to, nie myśląc o następstwach. Udělá to, aniž by (přítom) pomyslel na následky.

Robi to, nie myśląc o następstwach. Dělá to, aniž myslí na následky.

Napisał recenzję książki, nie przeczytawszy jej. Napsal recenzi na knížku, aniž by ji přečetl.

Napisze recenzję książki, nie przeczytawszy jej. Napíše recenzi na knížku, aniž by ji (předtím) přečetl.

¹¹ Jde o příklad: „[Ciesarstvie s velikú radostí Germanuo přijato jest.] Aniž meškáno bylo, poslové k králi polskému jmenem národu českého vysláni jsú s prosbami – Potom nemeškaje, orátory jmenem všech stavův království Českého k králi polskému vypravil.“

¹² V českých překladech používáme většinou kondicionálové *by*, i když jeho přítomnost není – jak bylo řečeno – funkční.

Pisze recenzję książki, nie przeczytawszy jej. Píše recenzi na knížku, aniž by ji přečetl.

Lze dokonce zjednodušeně konstatovat, že české spojce *aniž* odpovídá záporná přechodníková konstrukce („imiesłowowy równoważnik zdania“). Na tuto mechanickou záměnu se můžeme spolehnout, překládáme-li z češtiny do polštiny. Přechodníky jsou zvláště v psaném projevu v tomto jazyce prostředkem častým, navíc ekonomickým¹³. To však neznamená, že se v nich i rodilí mluvčí nedopouštějí chyb. Nejčastěji jde o tyto: nezohlednění souběžnosti či nesouběžnosti dějů (použití nesprávného přechodníku), nedodržení shody původce děje, použití přechodníku v kombinaci se slovesem v trpném tvaru ve větě hlavní¹⁴, psaní interpunkční čárky před přechodníkem.

Sluchał jego wykładu, nie rozumiejąc ani słowa.

Poslouchal jeho přednášku, aniž by čemukoli rozuměl.

Poszedł się bawić, nie odrobiwszy zadania. Šel si hrát, aniž by napsal úkoly.

Poszła spać, nie zjadłszy kolacji. Zawsze kładzie się spać, nie jedząc kolacji. /... bez kolacji.
Šla spat, aniž by povečeřela. Pokaždé chodí spat, aniž by povečeřela. /... bez večere.

Nigdy nie wyszła z mieszkania, nie sprawdzwszy, czy drzwi są zamknięte.

Nikdy neodešla z bytu, aniž by se ujistila, že dveře jsou zamčeny.

V polštině lze pochopitelně pořadí konstrukce s přechodníkem a věty řídicí přehodit. Lze rovněž spojovat konstrukce, v nichž je přechodník po záporce, i se zápornými větami hlavními (model: *ne-*, *aniž* (by) *ne-*):

Nie wyszedł, nie zapłaciwszy. Neodešel, aniž by neزالatil.

Nigdy nie opuścił naszego domu, nie otrzymawszy czegoś w prezencie.

Nikdy neopustil náš dům, aniž by nedostal nějaký dárek.

2.2 Velmi podobná je situace v **ruštině**. Děj očekávaný, avšak nerealizovaný lze popřít buď další větou s (větnou) negací, uvozenou spojkami: *без того, чтобы; (и) даже хотя; несмотря на то, что* aj., anebo zápornou přechodníkovou vazbou¹⁵:

¹³ Srov. termín „slovesný kondenzátor“ (např. Žaža 1999: 61).

¹⁴ Pravidla nejsou tak jednoduchá, jak by se mohlo zdát: nověji se doporučuje používat přechodníkovou konstrukci i v případě, že věta (hlavní) je formálně bezpodmětná (např. *Idąc do domu, było mu zimno. Wykonując badania, skupiono się na...*; Když šel domů, bylo mu zima. Při realizaci šetření byla pozornost zaměřena na...). Totéž je přípustné v ruštině, která má ostatně s polštinou i řadu dalších typologických shod. V tomto případě jde o interpretaci syntaktické funkce slovesných tvarů končících na *-no, -to*, které nevyjadřují kategorii osoby (srov. terminologii „forma nieosobowa“), a neflexivních sloves *trzeba, można, warto, (nie) wolno* aj., která plní ve větě stejnou funkci jako verbum finitum a jejichž přítomnost je dostatečným důvodem k tomu, aby se syntaktická konstrukce řadila ke slovesným („wypowiedzenie werbalne“); srov. ruské: *В этом можно убедиться, проделав простой опыт.* (Kubík 1974: 137).

¹⁵ Přechodníkové vazby („деепричастные обороты“) jsou i zde řazeny k polopredikativním / polovětným konstrukcím.

Он ушёл и даже не простился. Он ушёл, хотя не простился. Он ушёл, даже не простившись.

Porř.: *Он ушёл без прощенья. Odešel, aniž by se rozloučil.*

Она легла спать и даже не поужинала /..., не поужинав. Šla spat, aniž by povečeřela.

Оратор не прервал речи и не обнаружил своего удивления.

Řečník nepřerušil řeč, aniž dal znát své překvapení.¹⁶

Он обиделся, хотя у него не было никакой причины. Urazil se, aniž by měl jakýkoli důvod.

У неё есть ребёнок, хотя она не замужем. Má dítě, aniž by byla vdaná.

Он подаёт заявление о приёме в университет, не закончив школу.

Hlásí se na vysokou (školu), aniž by absolvoval střední.

Он женился на ней, не узнав её ближе. Oženil se s ní, aniž by ji lépe poznal.

Он умер / умрёт, не узнавши / не узнавший / не узнавшим правды. Он умирает, не зная правды.

Umřel, aniž by poznal pravdu. Umře, aniž pozná / by poznal pravdu. Umírá, aniž zná pravdu.

Я встаю рано утром, хотя и не должен / должна. Vstávám brzy, aniž musím.

Она заботится обо мне, несмотря на то, что она мне не мама.

Stará se o mne, aniž by byla moje máma.

Она вошла в комнату, без того чтобы кто-либо на это обратил внимание.

Vešla do pokoje, aniž by si toho někdo všiml.

Podle očekávání dochází k neutralizaci záporu ve větách:

Она никогда не проходила мимо ребёнка, не улыбнувшись ему.

Nikdy neprošla kolem dítěte bez toho, aby by se na ně neusmála.¹⁷

Он никогда не приходил к нам, не захватив с собой подарка. /... без того, что бы он что-нибудь не принёс. /... без подарка /... с пустыми руками.

Nikdy k nám nepřišel, aniž by něco nepřinesl. /... bez toho, aby nepřinesl dárek. /... bez dárku /... s prázdnýma rukama.

2.3 V bulharštině najdeme ekvivalent potvrzující již zmíněnou rovnocennost *aniž* = *bez (toho, aby)*, přesněji řečeno podřadicí víceslovnou spojku *без (това) да*¹⁸. Možné jsou také dvě věty hlavní. Srov.:

Той влезе в магазина, без да поздрави.¹⁹ Vešel do obchodu, aniž by pozdravil.

¹⁶ Spojka *aniž* je zde použita ve funkci paratactické, tedy „archaické“, s významem *a ani...* Příklad pochází ze známého *Česko-ruského slovníku ve dvou dílech* vydaného v roce 1976 pod vedením Kopeckého, Filipce a Lešky (s. 33) a je zajímavé, že tentýž příklad (viz dále) je uveden v *Česko-srbském slovníku* (I) vydaném v Bělehradu v roce 2000 (s. 23).

¹⁷ Např. Běličová, Sedláček 1990: 146.

¹⁸ V makedonštině pouze *без да*.

¹⁹ Zdroj (Běličová, Sedláček 1990: 146) zmiňuje ještě „synonymní protějšek“ *като не*. Použití takového prostředku však budí dojem, že souvětí bude ještě pokračovat. Např.

Тръгна си и не си взе довиждане. Odešel, aniž by se rozloučil.

Vzhledem k tomu, že bulharština postrádá minulý přechodník, přechodníkové konstrukce se v knižní vrstvě jazyka mohou objevit pouze v případě souběžnosti dějů.

Отивам, без да знам къде. / Отивам, не знаейки къде.
Odcházím / odjíždím, aniž bych věděl kam.²⁰

Той говори, без да знае нищо по темата. / Той говори, не знаейки нищо по темата.
Mluví, aniž by o tomto tématu něco věděl.

Konstrukci s *без да* lze použít v případě jakéhokoli absolutního času slovesa ve větě řídicí, srov.:

*Този процес продължава, без някой от вас да може да го избегне.*²¹
Tento proces probíhá, aniž by se mu kdokoli z vás mohl vyhnout.

Изслушах те, без да съм съгласна с каквото и да казваш.
Poslechla jsem tě, aniž bych s čímkoli, co jsi řekl, souhlasila.

Тя ще се омъжи за него, без да го обича после. Provdá se za něho, aniž ho (pak) bude milovat.

Pro vyjádření minulého času se ve větě hlavní objevuje zpravidla aorist nebo imperfektum, ve větě s *без да* – přezens, i když při posloupnosti dějů by bylo gramaticky správné i plusquamperfektum:

Тръгна си, без да си вземе довиждане. Odešel, aniž by se rozloučil.

Обиди се, без да има каквато причина за това. Urazil se, aniž by měl k tomu jakýkoli důvod.

Лъжеше, без да се изчерви. Lhal, aniž by se červenal.

Той взе ключа, без да пита никого. /... без да беше попитал някого.
Vzal si klíč, aniž by se kohokoli zeptal.

Гостите си тръгнаха, без да платят. /... без да бяха платили. Hosté odešli, aniž by zaplatili.

Je možné uvést příklad i na bulharskou větu s *без да* v interpozici, což nepovažujeme za zvláštnost tohoto jazyka (srov. s češtinou).

*Много често хората, без да се замислят за здравето си, слагат в устата си всичко, което става за ядене.*²²

Lidé častokrát, aniž by mysleli na své zdraví, dávají do úst vše, co se dá sníst.

výpověď: *Той влезе в магазина, като не поздрави, působí jako neukončená; smysluplná konstrukce by vypadala např. takto: Той влезе в магазина, като не поздрави, а започна да се смее.*

²⁰ Kondicionálové бих / би / бихме / бихте / биха se zde nevyskytuje (např. *Отивам, без да бих знала къде.).

²¹ Dostupné z: <https://kaksepishe.com/zapetaya-bez-da/> [01.07.2018].

²² Dostupné z: <https://kaksepishe.com/zapetaya-bez-da/> [01.07.2018].

Naopak na některá specifika upozornit musíme. Bulharský slovosled umožňuje (přikazuje) vkládat mezi dva komponenty analytické spojky *без да* jiná slova ve funkci podmětu. Nejčastěji jsou to zájmena. Kromě výše uvedeného příkladu (viz *Този процес продължава...*) lze uvést např.:

Отидох, без никој да забележи.

Odešel jsem, aniž by to někdo (kdokoli) zpozoroval / zaznamenal. (Kufnerová 1990: 287)

Влезе и седна, без някой да му позволи. Vešel / vstoupil a posadil se, aniž by mu to někdo dovolil.

Стана и започна да говори, без някой да му е дал думата.

Vstal / postavil se a začal mluvit, aniž by dostal slovo. /... aniž by mu někdo dal slovo.

*В случая заместникът се освобождава, без работодателят да му дължи предизвестие.*²³

V tomto případě zaměstnanec bude propuštěn, aniž by dostal upozornění od zaměstnavatele.

Relevantní je i poznámka, že i když je věta hlavní záporná, věta s *без да* další zápor neobsahuje.

Не мина покрай детето, без да му се усмихне.

Neprošla kolem dítěte bez toho, aby se na ně neusmála.

Той никога не идваше при нас, без да донесе нещо.

Nikdy k nám nepřišel, aniž by něco nepřinesl. /... bez toho, aby něco nedonesl.

Той никога не си тръгваше от нас, без да получи нещо.

Nikdy od nás neodešel, aniž by něco nedostal. /... bez toho, aby něco nedostal.

Не написа рецензия, без да разкритикува нещо.

Nenapsal recenzi bez toho, aby v ní něco nezkritizoval.

Не си тръгна, без да плати.

Neodešel, aniž by nezaplatil. /... bez toho, aby nezaplatil.

2.4 V srbštině (a chorvatštině²⁴) jsou běžné konstrukce: *a да*, *a да не* (préz.) / *није* (preter.) / *a да неће* (futurum I), i když po *a да* je možné i kladné sloveso²⁵. Tento spojovací prostředek je nahraditelný přípustkovým *мада*, *иако* (č. *ačkoli*, *třebaže*, *i když*) nebo souřadícím *ни*, *ниту* (č. *ani*)²⁶. Lze také použít přechodníkovou konstrukci; tam pak záleží na vzájemných vztazích mezi probíhajícími

²³ Dostupné z: <https://kaksepishe.com/zapetaya-bez-da/> [01.07.2018].

²⁴ Vzhledem k tomu, že se oba jazyky v lecčems pravopisně rozcházejí (psaní zápornky *ne* s přechodníkem, psaní interpunkční čárky, psaní analytické formy budoucího času sloves zvlášť a dohromady aj.) uvádíme zde pouze srbské příklady. V používání spojovací konstrukce *a да не* / *a да не* však panuje mezi těmito jazyky shoda.

²⁵ Do češtiny by se však takováto konstrukce překládala spojkou přípustkovou, srov.: *Остала је дебела, а да је целог живота водила рачуна о исхрани*. Zůstala tlustá, i když se celý život omezovala v jídle (... dávala pozor na správnou výživu).

²⁶ Zde je samozřejmě zapotřebí negace v obou větách; přesněji jde tedy o konstrukci *не + ниту*.

ději. Stejně jako v bulharštině je slovosled ve větě s *a da ne (bi)* ustálený; mezi *a da* a *ne* se vkládají zájmena (nikoliv zájmenná příslovce), popř. další slova. Srov.:

*Дошао је а да се није најавио.*²⁷ Přišel, aniž by se (předem) ohlásil. /... bez ohlášení.

Дошао је, а да га нико није запазио. Přišel, aniž si ho někdo všiml.

Наљутио се, а да му нико није пружио повода за то.

Rozzlobil se, aniž by mu někdo dal k tomu důvod.

После тога догађаја прошло је неколико година, а да га нико није нигде срео.

Od této události uplynulo několik let, aniž by ho někdo někde viděl.

Говорио је са мном, а да ме није погледао у очи. /... не гледајући ме у очи.

Mluvil se mnou, aniž by se mi (po)díval do očí.

Děj souvětí se může odehrávat v jakémkoli absolutním čase:

Умро је не знајући / не сазналии истину. / Умире не знајући истину. / Умреће не сазналии истину. (apod.)

Umřel, aniž by věděl / zjistil pravdu. / Umírá, aniž zná pravdu. / Umře, aniž bude znát / by se dozvěděl pravdu. (apod.)

Идемо не знајући куда. Jdeme / jedeme, aniž bychom věděli kam.

Отишао је, а да није платио. /... не плативши. Odešel, aniž zaplatil.

Одлази не платећи. (сваки пут) (покаждé) Odchází, aniž by zaplatil.

Урадио је то не мислећи на последице. /..., а да није помислио на...

Udělal to, aniž pomyslel na následky.

Урадиће то не мислећи на последице. Udělá to, aniž by (přitom) pomyslel na následky.

Пише рецензију за књигу, а да је није прочитао. /... не прочитавши је. /... мада је није прочитао. /... иако је није прочитао. Napsal recenzi na knížku, aniž by ji přečetl.

*Није прекинуо говор, нити је показао своје изненађење.*²⁸

Nepřerušil řeč, aniž dal najevo své překvapení.

Није се сложио ни са једним предлогом нити је предложио властити.

Nesouhlasil s žádným návrhem, aniž předložil vlastní.

I v tomto jihoslovanském jazyce mohou být obě věty souvětí záporné a tento větný zápor samozřejmě nebrání přítomnosti dalších záporných slovních druhů (nikada, niko, ništa atd.):

Нећу отићи, а да ти се не јавим. Neodejdu, aniž bych ti dal vědět.

Никада није прошла покрај детета, а да му се није насмешила.

Nikdy neprošla kolem dítěte, aniž by se na ně neusmála.

²⁷ Příklad pochází z již zmíněného česko-srbského slovníku (2000: 23) – viz pozn. 16.

²⁸ Viz tamtéž.

Никада није напустила стан, а да се није уверила да су врата затворена. /... не уверивши се...

Nikdy neodešla z bytu, aniž by se ujistila, že dveře jsou zavřeny.

Je-li v souvětí použito kondicionálu, pak se jazyk řídí (ne)shodou původce dějů, což je poněkud jiný jazykový problém. Větu *He proђе ni дана, а да се не свађају* lze převést do podoby: *He би прошао ни дан, а да се не би посвађали*. (Není dne, aniž by se nepohádali.), protože v každé větě je jiný podmět. Při shodě původce děje je možný pouze jeden kondicionálový tvar, např. *Никада не би дошао, а да нешто не донесе* vedle regulárního *Никада није дошао, а да нешто не донесе*, popř. *Никада није дошао, а да није нешто донео*. (Nikdy nepřišel, aniž by něco nepřinesl.). Mnohost způsobu vyjádření téhož obsahu je zřejmá z následujících příkladů:

Откако се познајемо не би прошао дан, а да не бих помислила на тебе.

Откако се познајемо не би прошао дан, а да не помислим на тебе.

Откако се познајемо није прошао дан, а да не бих помислила на тебе.

Откако се познајемо није прошао дан, а да не помислим на тебе.

Od té doby, co se známe, neuplynulo dne bez toho, abych na tebe nepomyslela., avšak

He бих отишао, а да ти се не јавим. × **He бих отишао, а да ти се не бих јавио.*

Neodešel bych bez toho, abych ti dal vědět.

2.5 Ve **slovinštině** je formant *bi* součástí konstrukce *ne da bi*²⁹ a slovinská lingvistika v ní spatřuje vliv německého *ohne dass* (popř. *anstatt dass, anstatt zu, geschweige denn, ja nicht, tedy místo aby, natož aby, a což teprve, ne aby!*), stejně jak se to zdůrazňuje v českých zdrojích, srov.:

Ne da bi ga pozdravil, še pogledal ga ni. Ani se na něj nepodíval, natož ho pozdravil.

Še se nismo razigrali, ne da se bomo (futurum) razhajali. / *Še razigrali se nismo, ne da bi se razhajali.* Ještě jsme se ani nerozehráli, natož abychom se rozcházeli.

Ne da bi ga tepel! Ne abys ho bil!

Ne da bi pozabil! Ne abys zapomněl!³⁰

Ve významu, který nás zajímá, tedy ve významu *aniž*, jsou tyto spojovací prostředky použity např. v následujících větách:

Odšel je ne da bi črhnil besedico. /... *ne da bi kaj črhnil/rekel.* Odešel, aniž by cokoli řekl. / ... aniž by utrousil jediné slovo.

²⁹ V online *Slovníku slovenského spisovného jazyka / Slovar slovenskega knjižnega jezika* (izdaja 2014; dostupné z: <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=da> [30.08.2018]) najdeme tuto konstrukci s významem, o který nám jde, zmíněnou v hesle „da“ (pod číslem 4), např. *Planeš v sobo, ne da bi potrkal.* Známá Toporišičova mluvnice uvádí v rámci podřadických spojek spojku *ne da* jako celek (Toporišič 2004: 433) a v dalším výkladu ji pak najdeme i ve spojení *ne da bi*: *Sedel, ne da bi bil spregovoril besedico* – jako ekvivalentní k ... *brez besed* (tamtéž, s. 435).

³⁰ Příklady pocházejí z Pleteršnikova slovníku: *Slovensko-nemski slovar*, dostupného online: <http://bos.zrc-sazu.si/c/PL/neva.exe?name=pl&expression=ne+da+bi&hs=1>.

Odšel je, ne da bi se poslovil. Odešel, aniž by se rozloučil.

Bil je užaljen, ne da bi imel za to razlog. Urazil se, aniž by k tomu měl důvod.

Gostje so šli, ne da bi plačali. /... brez³¹ plačila. Hosté odešli, aniž by zaplatili.

Vzel je ključ, ne da bi koga (kogar koli) vprašal. Vzal klíč, aniž by se kohokoli zeptal.

Vstopil je in sedel, ne da bi mu kdo dovolil. Vešel a posadil se, aniž by mu to někdo dovolil.

Vstal je in začel govoriti, ne da bi mu kdo dal besedo. Vstal a začal mluvit, aniž by dostal slovo. /... aniž by mu dal někdo slovo.

Lagal je, ne da bi zardel. Lhal, aniž by se červenal.

I zde je možné vyjádřit stejný obsah další větou hlavní („a ani ne-“):

Odšel je in niti plačal ni. Odešel a (dokonce) ani nezaplatil.

Odšel je in se niti ni poslovil. Odešel a ani se nerozloučil.

Odšel je in ni črnil/rekel niti besedice. Odešel a neutrousil ani slova.

Věta s *ne da bi* (tj. *ne-*, *aniž by ne-*) může pochopitelně následovat i po řídicí větě záporné: (tj. *ne-*, *aniž by ne-*), srov.:

Ni prišel, ne da bi kaj prinesl. Nepřišel, aniž by něco nepřinesl.

vedle (snad přirozenějšího): *Nikoli ni prišel praznih rok nebo Nikoli ni prišel brez daril* aj.

Ni mogla (iti) mimo otroka, ne da bi se mu nasmehnila. Neprošla kolem dítěte, aniž by se na ně neusmála.

Je-li původcem obou dějů tatáž osoba, je teoreticky možné použít konstrukci s participiem na *-č* nebo *-e* („deležníci“, např. *gledajoč, delaje*), popř. na *-(v)ši* („deležja“, např. *rekši, pozabivši*), ale vzhledem k jejich archaickému stylovému příznaku se jim současný jazyk vyhýbá³². Například doslovný překlad věty *Poslouchal přednášku, aniž by něčemu rozuměl* jako *Poslušal je predavanje, ne razumevajoč vsebine* působí spíše komicky (ironicky) a jako těžkopádný konstrukt nemá s běžným způsobem vyjadřování nic společného.

Naopak i v tomto jazyce se prosazuje hovorové (mluvené), méně knižní spojení *brez tega, da* odpovídající českému *bez toho, aby*, i když zrovna následující

³¹ Předložka *brez* s genitivem podstatného jména (slovesného) je asi nejvhodnější slovin-
ský ekvivalent české spojky *aniž*. Stejně jako je v češtině nesprávná konstrukce *bez toho, aniž*,
je ve slovinštině v rozporu s normou *brez da bi*.

³² Např. *Nemajoč razlog / neimaje razlog, se je užalil*. Přechodníky „žijí“ však vlastně pou-
ze v gramatikách slovinštiny. Např. věta *Odhajajoč ni pozdravil* nebo *Vstopivši ni pozdravil*,
nebo *Vstopajoč ni pozdravil* je v souladu s normou spíše 19. století (v současném jazyce: *Od-
haja, ne da bi pozdravil. /... brez pozdrava.*). Původně přechodník je součástí ustáleného spo-
jovacího prostředku (sekundární předložky) (*ne*) *glede na*, s významem ‚vzhledem na, s ohle-
dem k... / nehledě na/k...‘, ale jako participium se už nepocitňuje. Ostatně ani v češtině se
s „nehledě“ jako s přechodníkem běžně nezachází a neřeší se mluvnické kategorie rodu ani
číslo (× nehledíc na..., nehledíce na...). Využití tohoto prostředku se však hlavnímu zaměření
tohoto článku vymyká, proto mu dále nevěnujeme pozornost.

dva příklady (jeden po kladné, druhý po záporné větě hlavní) pocházejí z tištěných médií:

Se bo narod prebudil, tudi brez tega, da bi začeli na shode pozivati režimski mediji?
 Probudí se národ bez toho, aby se na protesty zvala i režimní média?

Uspešen podjetnik ne more brez tega, da si umaže roke.
 Úspěšný podnikatel nemůže fungovat, aniž by si neušpinil ruce.

3 Závěrem

Vrátíme-li se k úvodní otázce – zda nechybí ostatním Slovanům česká spojka *aniž* –, zjišťujeme, že nebyla tak nemístná, jak by se zprvu mohlo jevit. Jde totiž o prostředek příhodný, praktický, mající svou minulost i logiku. Podle konkrétního obsahu věty, kterou tato spojka uvádí, i zamýšleného smyslu celého souvětí, jehož součástí věta s *aniž* je, se mluvčí určitého slovanského jazyka dostává do různých modalitních, časových, způsobových, funkčněstylových a dalších závislostí, které určují její stavbu, umístění v souvětí, volbu jazykových prostředků (přítomnost/nepřítomnost záporky, kondicionálového *by*, přechodníkové konstrukce) apod. S ohledem na situaci v jednom (např. českém) jazyce nelze samozřejmě posuzovat jazyky jiné. Ať už je v nich daný obsah řešen stejným, anebo odlišným syntaktickým způsobem, jsou v nich patrné obdobné vývojové změny či napětí mezi tradiční (psanou) normou a územ.

DO OTHER SLAVS MISS THE CZECH CONJUNCTION “ANIŽ” (WITHOUT)?

Summary

In the present article, which is both theoretical and practical, the author, firstly, explains the meaning, syntactic function and stylistic qualities of the Czech conjunction *aniž* (without), subsequently, she focuses upon other Slavic languages, where other conjunctions or syntactic constructions are offered as possible equivalents. The author is mainly interested in whether these Slavic language resources depend on such parameters as affirmation/negation, indicative/conditional, grammatical tense of verbs, etc. She comes to the conclusion that every Slavic language (in this respect) has its own specificity, but none of them evidently misses syntactic means equivalent to Czech *aniž* (without).

Literatura

- Běličová H., Sedláček J., 1990, *Slovanské souvětí*, Praha.
 Češko-srpski rečnik. Чешко-српски речник. Том I, 2000, Београд.
 Grepl M., Karlík P., 1986, *Skladba spisovné češtiny*, Praha.
 Havránek B., Jedlička A., 1981, *Česká mluvnice*, 5. vyd., Praha.
 Karlík P., 1997, Věta. – *Příruční mluvnice češtiny*, eds. P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová, Praha, s. 369–533.
 Karlík P., 1997, Spojování vět. – *Příruční mluvnice češtiny*, eds. P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová, Praha, s. 554–568.

- Kopecký L. V., Filipec J, Leška O. (eds.), 1976, *Česko-ruský slovník ve dvou dílech, díl I.*, Praha – Moskva.
- Kosek P., 2003, *Spojovací prostředky v češtině v období baroka*, Ostrava.
- Kubík M. (ed.), 1974, *Синтаксис русского языка*, Praha.
- Kufnerová Z., 1990, *Stručná mluvnice bulharštiny*, Praha.
- Machek V., 1997, *Etymologický slovník jazyka českého*, fotoreprint podle 3. vyd. z r. 1971, Praha.
- „*Naše řeč*“ (NŘ), 2, 1918, s. 87–89; *Aniž bych...* [Drobnosti], autor neuveden.
- „*Naše řeč*“ (NŘ), 22, 1938, s. 63–64: *Spojka aniž v novinářské češtině* [Drobnosti], autor neuveden.
- Svoboda K., 1988, *Kapitoly z vývoje české syntaxe hlavně souvětí*, Praha.
- Svozilová N., Uhlířová L., 1993, *Bez toho, aby / že versus aniž*, „*Naše řeč*“, 76, 1993, s. 51–53.
- Šmilauer V., 1966, *Novočeská skladba*, 3. vyd. Praha.
- Štěpán J., 2009, *Vedlejší věty vyjadřující nerealizované okolnosti se spojovacími výrazy bez toho, aby a bez toho, že*, „*Naše řeč*“, 92, 2009, s. 184–195.
- Toporišič J., 2004, *Slovenska slovnica*, 2. dotisk 4. přepracovaného a rozšířeného vydání, Maribor.
- Trávníček F., 1943, *Věty se spojkou aniž*, „*Slovo a slovesnost*“, 9, 1943, s. 13–19.
- Žaža S., 1999, *Ruština a čeština v porovnávacím pohledu*, Brno.

WOKÓŁ NOWYCH JEDNOSTEK LEKSYKALNYCH I ICH ZNACZEŃ – REKONESANS POZNAWCZY

Małgorzata Bortliczek

Around the new lexical units and their sense – cognitive reconnaissance

Abstract:

The paper was inspired by reading opinion-forming periodical and internet sites. Involvement of media into a description and an interpretation of the modern world phenomena results in the new lexical units (neologisms, internationalisms, lexical phrases, metaphors). They form fresh and interesting materials to research for a linguist. The analysis of the selected derivatives, which originate from names, offered here was situated in the context of linguistic studies already written.

Key words:

Lexical unit, neologism, derivation, context

Contact:

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji w Cieszynie, Instytut Nauk o Edukacji; malgorzata.bortliczek@us.edu.pl

„Przykładam wielką wagę do języka. Szukanie klucza językowego, szukanie w słownikach świeżych, nieużytych słów zabiera mi lwią część czasu w pracy nad każdą książką. Jeśli ktoś przeczyta jakiś rozdział i recenzując go, ogranicza się jedynie do problemów, które są tam poruszone, a nie zwraca uwagi na język, jakim o nich piszę, przeżywam to jako osobistą klęskę” (Kapuściński 2003: 68).

„Lingwistyka była i będzie nauką empiryczną, ale ma pomóc objaśnić ludzką działalność mentalną, komunikacyjną i społeczno-kulturową; bada język nie dla samego języka, lecz w celu głębszego zrozumienia człowieka i świata, w którym on żyje” (Gajda 1999: 10).

W niniejszym artykule pragnę zaprezentować wycinek analizy, której przedmiotem czynię jednostki językowe (tj. wyrazy, wyrażenia, kolokacje, metafory)

funkcjonujące we współczesnych materiałach medialnych (prasowych)¹. W tekście koncentruję się na analizie neologizmów zarówno regularnych, jak i nieregularnych, niemieszczących się w znanych schematach derywacyjnych lub je łamiących². Analizowane jednostki językowe (derywaty okazjonalne i potencjalne) stanowią werbalny znak czasu (novum)³. Są słowami najbardziej adekwatnymi do opisu i nazwania złożonej rzeczywistości (społecznej, politycznej, kulturowej, ekologicznej czy ekonomicznej), a utrwalając zachodzące w niej zjawiska, kreują zarazem rzeczywistość językową⁴. To, co nie zostało nazwane,

¹ Podstawę trwającej od 2017 roku kwerendy (zaplanowanej na kilka lat) stanowią: miesięczniki (m.in. „Focus”, „Logo”, „Świat Wiedzy”), dwutygodnik „Forum”, publikacje internetowe (np. udostępniane przez witryny: <https://businessinsider.com.pl/>; <https://www.forbes.pl/>; <https://socialpress.pl/>; <http://biznestuba.pl/>; <https://www.salon24.pl/>) oraz przygodnie czytane i analizowane przeze mnie teksty (naukowe, popularnonaukowe i inne). Zgadzam się z opinią wyrażoną przez Krystynę Waszakową, że analizy użyć nowych jednostek leksykalnych nie można opierać tylko na samodzielnej ekscerpcji, konieczne są odwołania do danych dostępnych w Internecie, w tym – zgromadzonych przez Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP) (por. charakterystykę tego korpusu: Przepiórkowski, Górski, Lewandowska-Tomaszczyk, Łaziński 2009: 47–55). Cytuję uzasadnienie badaczki: „Mam świadomość, że [...] tradycyjne ekscerpcje badacza, choć mogą być brane pod uwagę jako materiał dowodowy lub ilustracyjny w takich studiach jak niniejsze, to jednak w syntezach dotyczących neologizmów określonego okresu (np. minionego 50-lecia czy 30-lecia), na obecnym etapie zaawansowania prac dokumentacyjnych winny być, w miarę możliwości, zastępowane danymi otrzymanymi w wyniku kompleksowych badań dotyczących ustalania nowości jednostek” (Waszakowa 2012: 291).

² Jak zauważa Krystyna Waszakowa, „[w] syntezach ukazujących dorobek słowotwórstwa polskiego w drugiej połowie XX i na początku XXI w. mowa jest o bujnym i wszechstronnym rozwoju tej dyscypliny zarówno w dziedzinie myśli teoretycznej, jak i badań materiałowych. Wśród wielu czynników branych pod uwagę przy wysokiej ocenie prac z tego okresu (uwypatniającej nowe aspekty i kierunki poszukiwań znajdujące wyraz w opisywanych zagadnieniach) jako bardzo ważny podawany jest następujący: zainteresowanie badaczy lingwistyką kognitywną i szeroko rozumianymi badaniami nad pragmatycznymi aspektami języka (niekoniecznie w powiązaniu z myśleniem kognitywistycznym)” (Waszakowa 2015: 99).

³ Za dynamiczną interpretacją cezury zmian językowych (leksykalnych) opowiada się m.in. Stanisław Gajda: „Dość powszechnie przyjmuje się, że cezurę początkową naszej obecnej polskiej współczesności w szerszym znaczeniu wyznacza koniec II wojny światowej. Również węższego znaczenia nie należy sprowadzać do momentalnego ‘teraz, kiedy mówię (piszę)’. I w tym przypadku umownie można przyjąć 1989 rok za początek dziś. **Współczesność pojmuję zatem dynamicznie jako fragment dziejów** [wyróżnienie – M. B.]. A dzieje to zdarzenia i procesy trwania oraz przeobrażania, znikania i pojawiania się, czyli zmian. Dotyczą one człowieka oraz całego jego środowiska naturalnego i kulturalnego, w tym języka” (Gajda 1999: 10).

⁴ Model rzeczywistości językowej – zdaniem Stanisława Gajdy – zawiera cztery składniki: 1) językowy (używane języki, systemy środków), 2) społeczny (zróżnicowana społeczność użytkowników), 3) komunikacyjny (sfery komunikacyjne związane z funkcyjnym spektrum działalności językowej), 4) kulturowy (obejmujący różne konteksty kulturowe, które odpowiadają za wytworzenie się pewnych wzorców kulturowych o regulacyjnym charakterze) (Gajda 1999: 10–11).

mimo że obiektywnie istnieje, jest skazane na niebyt leksykalny. Jak mówi Beata Pawlikowska, „[k]ażda napotkana osoba, zjawisko lub rzecz muszą zostać natychmiast nazwane i obdarzone przymiotnikami” (Pawlikowska 2011: 75). Nowe słowa, kolokacje, metafory wymagają od badacza ukazania i odzwierciedlenia tkwiących w języku (w słownictwie i w słowotwórstwie) i w procesie nominacji procesów poznawczych (zob. Waszakowa 2015: 100).

W prezentowanym artykule zajmuję się wybranymi leksemami (neologizmami), dającymi się opisać strukturalnie. Obserwuję osadzenie derywatów słowotwórczych w kontekście, ponieważ

„aktywne włączanie się słowotwórstwa w dziedzinę badań nad tekstem (a nawet szerzej – dyskursem) polega m.in. na obserwacji funkcji derywatów słowotwórczych w działaniu (w akcie mownym, w dyskursie)” (Waszakowa 2015: 100).

W artykule referuję tylko wybrane rezultaty kwerendy leksykalnej. Zwracam uwagę na kilka przykładów neologizmów słowotwórczych (regularnych i nieregularnych, por. terminologię Edwarda Łuczyńskiego zdefiniowaną w artykule: *O regularnych, pozornie regularnych i nieregularnych formacjach słowotwórczych w mediach*, 2011), zaczerpniętych m.in. z czasopisma „Forum” oraz (dla porównania) z publikacji językoznawczych, których autorzy podejmują tematykę internacjonalizacji słownictwa oraz kultury języka polskiego w zakresie słowotwórstwa (por. np. Waszakowa 2005, Jadacka 2007, Łuczyński 2011).

Analizując słowa w kontekście, jestem w stanie ukazać: (1) w jaki sposób nadawca danej wypowiedzi utworzył w niej neologizm albo użył istniejącego derywatu słowotwórczego (świadomie wykorzystując jego budowę do osiągnięcia założonego celu), a także (2) jakich skojarzeń nadawca oczekuje od odbiorcy (Waszakowa 2015: 102–103). Jednostki językowe – tu neologizmy – są przeze mnie rozpatrywane w użyciu językowym (termin *zdarzenie użycia językowego* został przywołany przez K. Waszakową za R. Langackerem; Waszakowa 2015), czyli jako słowa „użyte w danej wypowiedzi (tekście), inaczej mówiąc: utworzone, wykreowane w nim lub jedynie przywołane z zasobu słownego” (Waszakowa 2015: 103). Analizowane derywaty „swoją budową odzwierciedlają sposób mentalnego ujęcia fragmentu rzeczywistości przez nadawcę, pełniącego rolę obserwatora, a zarazem konceptualizatora w określonym zdarzeniu mownym” (Waszakowa 2015: 103).

Powołując się na publikację Ewy Rogowskiej-Cybulskiej, Krystyna Waszakowa zwraca uwagę na konieczność wydobywania znaczeń analizowanych formacji słowotwórczych z kontekstu. Analiza strukturalna i semantyczna neologizmów to

„zjawisko polegające na tekstowym uwypukleniu struktury słowotwórczej wyrazów i jej zinterpretowaniu w sposób pozwalający na osiągnięcie planowanych dla danego tekstu skutków – bądź w wyniku tekstowej aktualizacji ich struktury systemowej, bądź w rezultacie jej tekstowej konstrukcji, dekonstrukcji lub rekonstrukcji. Źródłem słowotwórczych efektów perswazyjnych jest zatem albo tekstowa aktualizacja słowotwórczych środków systemowych,

albo **budowanie napięcia** [wyróżnienie – K. W.] między słowotwórczymi relacjami systemowymi a (wewnątrz)tekstowymi” (Waszakowa 2015: 105 za Rogowska-Cybulska 2013: 10).

Derywaty nowe i przypomniane w medialnej przestrzeni komunikacyjnej

Inspiracją do charakterystyk i analiz słowotwórczych stały się słowa o tej samej strukturze – *putinizacja* i *trumpizacja*. Wyrazy te pochodzą z artykułu *Przywożę wam nowy świat*, opublikowanego przez dwutygodnik „Forum” (numer 15 z 2017 roku). Oba znalazły się w jednym urywku, który przytaczam poniżej.

„Amerykański prezydent rozwiązał psychologiczny dylemat nie tylko Polski, lecz całej Europy Środkowo-Wschodniej. Wy tłumaczył, że można kochać putinowskie metody, a jednocześnie nie lubić samego Putina. Opinie o **putinizacji** tej części Europy to bzdura. Tak naprawdę dokonuje się tu bowiem **trumpizacja** [wyróżnienia – M. B.]. Wedle tej wykładni Europa Zachodnia pogubiła się i zeszała z kursu, a USA i Europa Środkowo-Wschodnia znajdują się po właściwej stronie historii, nadal wierne prawdziwym zachodnim wartościom” [F2017/15/13–14].

Z kolei słowo – *gaullizm*, również motywowane nazwiskiem, a zakończone przyrostkiem *-izm* (obocznym z *-yzm*), zostało przypomniane w wywiadzie *Przypuszczam, że wątpię*, udzielonym przez Michela Houellebecqa – autora kontrowersyjnych powieści, a opublikowanym w 26 numerze „Forum” (numer z przełomu lat 2017/2018).

„Europa ma problem sentymentalny, bo w zasadzie nie wyzwala pozytywnych emocji. Macron uderza w nutę wielkości. Apeluje do Europejczyków: »Pójdźcie za mną!«. To się opłaca. Coraz mniej Francuzów pamięta Charles’a de Gaulle’a, ale pozostała nostalgia za **gaullizmem** [wyróżnienie – M. B.]. Wielkopańska wyniosłość, nieco fanfaronady, republikański blask – to się podoba i tym można ludzi uwodzić” [F2017/2018/23–24].

Funkcja przyrostka *-izacja/-yzacja* w wyrazach *putinizacja*, *trumpizacja*, utworzonych od nazwisk osób znaczących, pierwszoplanowych w polityce międzynarodowej, jest wyrazista. Charakteryzuje ją Alicja Nagórko w *Podręcznej gramatyce języka polskiego*. Przyrostek *-izacja/-yzacja* służy do formowania nazw abstrakcyjnych (nazw procesów, zjawisk, prądów i mód intelektualnych, dziedzin gospodarki i innych) (Nagórko 2010: 209).

Wskazane neologizmy pozwalają przypomnieć inne formacje z sufiksem *-izacja/-yzacja*, które (na pewien czas) weszły do języka polskiego wskutek intensywnej zmian politycznych i ekonomicznych, np. *falandyzacja (prawa)*⁵. Reprezentatywny zbiór przykładów potwierdza, że te odnazwiskowe neologizmy można analizować, używając parafrazy: ‘działanie w sposób zapoczątkowany (wskazany, narzucony) przez X-a’. Zwróciła na to uwagę Hanna Jadacka.

⁵ Por. wyrażenie *falandyzacja prawa* scharakteryzowane w *Słowniku języka polskiego* jako naginanie prawa zależnie od doraźnych potrzeb (<https://sjp.pwn.pl/sjp/falandyzacja-prawa;2458381.html>; dostęp 27.11.2017).

„Dużą ich część stanowią formacje o schemacie interpretacyjnym ‘działanie w sposób zapoczątkowany (wskazany, narzucony) przez X-a’, w którym X to nazwisko znanego polityka, np. *balceryzacja* (L. Balcerowicz), *falandyzacja* (L. Falandysz), *labudyzacja* (B. Labuda), *lewandyzacja* (M. Lewandowski), *milleryzacja* (L. Miller), *olszewizacja* (J. Olszewski). Początkiem tej serii derywatów zabarwionych ironicznie było wyrażenie *falandyzacja (prawa)* ‘naginanie prawa do aktualnych potrzeb przez L. Falandysza’. Żywotność modelu potwierdza neologizm *mcdonaldyzacja* – ‘rozwój sieci restauracji McDonald’s’, a w znaczeniu wtórnym – ‘unifikacja życia w stylu amerykańskim (symbolizowana przez sieć McDonald’s)’ (Jadacka 2007: 114)⁶.

Odnazwiskowe formacje z sufiksem *-izacja/-yzajca* mają charakter „kadencyjny”, tzn. pojawiają się w trakcie aktywności (kadencji) jakiegoś polityka (którego nazwisko stanowi podstawę neologizmu), po czym przechodzą do biernego zasobu słownikowego i/lub ulegają zapomnieniu⁷.

Opisując to efemeryczne zjawisko, Barbara Kudra wskazuje na nieprzewidywalność upowszechniania (się) neologizmów.

„Podobną funkcję [aksjologizacyjną – M. B.] pełnią derywaty oznaczające nowe, krótkotrwałe zjawiska w świecie polityki, które ze względu na ulotność nie są warte wyodrębnienia przez nominację, lecz świadomość, że **co nie jest nazwane w języku, nie istnieje w rzeczywistości** [wyróżnienie – M. B.], zmusza nadawcę do tworzenia tego typu derywatów i nadania im, choć na krótko, miana ważności. Do takich derywatów należą: *labudyzacja*, *lewandyzacja*, *milleryzacja*, *kaperyzm*, *walendziakizm* itp. (lecz jak widać na przykładzie wyrazu *falandyzacja* nie można przewidzieć, co w języku się upowszechni i utrwali, a co z niego zniknie)” (Kudra 1999: 299).

Ta sama autorka akcentuje wyzwalanie przez wskazane derywaty odnazwiskowe negatywnych emocji, przy czym należy podkreślić, że ujemne nacechowanie neologizmów, zawierających neutralny wydawałoby się sufiks *-izacja/-yzacja*, nie wynika z ich słowotwórczej struktury, ale – z konotacji kulturowych, „związanych z historią, obyczajami, kulturą społeczeństwa, które są czytelne tylko dla członków tego społeczeństwa” (Kudra 1999: 299).

Z kolei *globalizacja*⁸ – jedno z najbardziej eksploatowanych słów w opisie rzeczywistości w XXI wieku – należy do neologizmów o ustabilizowanym znaczeniu. Reakcje werbalne na ten proces znajdują odzwierciedlenie w antoni-

⁶ Charakterystyką derywatu *mcdonaldyzacja* (*makdonaldyzacja*, *macdonaldyzacja*) oraz innych neologizmów motywowanych nazwą *McDonald’s* zajmuję się w kolejnej części artykułu, aby w tym miejscu nie przerywać wywodu na temat produktywności sufiksu *-izacja/-yzacja*.

⁷ Analizowane formacje mają także charakter potencjalny, a nawet – są w stanie tworzyć dublety słowotwórcze pochodzące od wspólnych podstaw, na co zwróciła uwagę Małgorzata Urban. W zebranych przez nią materiale wystąpiły nazwy czynności motywowane wspólnymi podstawami, a utworzone za pomocą formantów: *-anie* i *-ing*, *-ing* i *-at*, *-ing* i *-izm/-yzm*. Przekonują o tym wybrane przykład: *lobby* → *lobbing*, *lobbować*, *lobbowanie*; *kloszard* → *kloszardyzm*, *kloszarding* (Urban 2010: 246–247).

⁸ Por. książkę Zygmunta Baumana pod takim właśnie nadrzędnym tytułem: *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika* (2000).

mach: *regionalizm, regionalizacja, lokalizm, lokalny* i innych⁹, wyzwalających (moim zdaniem) pozytywne konotacje¹⁰.

Zdaniem Hanny Jadackiej za pomocą przyrostka *-acja*¹¹ (*-izacja/-yzacja*) utworzono wiele nowych nazw abstrakcyjnych. Autorka wymienia takie przykłady, jak: *apolityzacja, fanatyzacja, fragmentaryzacja, giełdyzacja, globalizacja, komputeryzacja, marginalizacja, monetaryzacja, plebeizacja, reprzywatyzacja, wizualizacja* (Jadacka 2007: 114).

Z kolei derywat sufiksalny *gaullizm* ze względu na konotacje polityczne i aktualną sytuację Francji na arenie międzynarodowej został przypomniany w artykule *Przypuszczam, że wątpię*, ale mimo kontekstowego osadzenia jego znaczenie wymaga doprecyzowania. Sam artykuł tego wyjaśnienia nie zawiera (por. cytaty oznaczony symbolem F2017/2018/23–24).

Słowo *gaullizm* należy do kategorii nazw abstrakcyjnych¹², jak np. bardziej aktualne *kuczmizm, lepperyzm, wałęsizm, walendziakizm*. „Kadencja” rzeczownika *gaullizm* minęła pół wieku temu, dlatego uzasadnione jest przypomnienie jego znaczenia. Pojęcie *gaullizm* pochodzi od nazwiska francuskiego polityka, który m.in. dążył do umocnienia pozycji Francji na arenie międzynarodowej¹³.

⁹ Por. wybrane antonimy słowa *globalny* podawane przez witrynę <http://antonimy.net>: *europański, kontynentalny, polski, krajowy, państwowy, wewnątrzpaństwowy, etniczny, lokalny, regionalny* (<http://antonimy.net/antonim/globalny>; dostęp: 6.09.2018).

¹⁰ Chociaż konotacje słów *globalny, globalizm, lokalny, lokalne spojrzenie* mogą być różnorakie, o czym przekonuje fragment zaczerpnięty z książki ks. Adama Bonieckiego *Połączenie odebrane*, w którym autor odwołuje się do nauki (słów) papieża Franciszka: „Należy zwrócić uwagę na wymiar globalny, aby nie ulec pokusie wąskiego, lokalnego spojrzenia. Nie można też tracić z pola widzenia tego, co lokalne: w ten sposób stąpamy twardo po ziemi. Oba te połączone wymiary zapobiegają popadaniu w jedną z dwóch skrajności. Pierwsza – gdy obywatele żyją w abstrakcyjnym uniwersalizmie globalizacji, niczym pasażerowie zadowolony w wagonie restauracyjnym, z otwartymi ustami, klaszcząc, podziwiając fajerwerki świata należącego do innych. Druga – gdy stają się folklorystycznym muzeum lokalnych pułstelników, skazanych na powtarzanie wciąż tego samego, niezdolnych do reagowania na to, co odrębne, oraz do podziwiania piękna, jakie Bóg rozacza poza ich granicami” (Boniecki ks. 2018: 163).

¹¹ Krystyna Waszakowa zrezygnowała z wyróżnienia sufiksu *-acja*, pisząc: „Ze względu na motywację czasownikową niektóre z nich [chodzi o derywaty o bardzo dużej aktywności słowotwórczej z sufiksem *-izacja/-yzacja* – doprecyzowanie M. B.] można by opisać jako derywaty z sufiksem *-acja*. Nie chcąc jednak zbyt komplikować opisu, wszystkie tego typu formacje traktuję jako jedną klasę struktur denominalnych z przyrostkiem *-izacja// -yzacja*” (Waszakowa 2005: 98). W grupie tej autorka plasuje także (nieliczne) neologizmy o rozszerzonym sufiksie *-alizacja*, np. *makroregionalizacja* (← makroregion), *medykalizacja* (← medyczny), oraz formacje z konektywami, np. *talibanizacja* (← Talibowie + cząstka *-an-*) (Waszakowa 2005: 98).

¹² Zdaniem Alicji Nagórko „abstrakta są klasą stale pomnażaną, z dużym udziałem środków zapożyczonych i internacjonalizmów, typową dla języka publicystyki, polityki, nauki” (Nagórko 2010: 209).

¹³ Internetowy *Słownik języka polskiego* podaje: „Gaullizm – ukierunkowanie polityki francuskiej za rządów generała Charles’a de Gaulle’a na przywrócenie Francji mocarstwowej

Takie doprecyzowanie (zdefiniowanie) jest istotne dla współczesnego odbiorcy, nieznanego politycznych uwarunkowań lat sześćdziesiątych XX wieku.

Obszerna charakterystyka przyrostka *-izm/-yzm* zamieszczona została w książce Hanny Jadackiej *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia* (2007).

„Przyrostek *-izm/-yzm* pozostał jednym z wykładników kategorii *nomen essendi*, neutralnych stylistycznie, np. *bipolaryzm, kloszardyzm, korporatyzm, muralizm, prezydencjalizm, wizualizm* oraz żartobliwych, nacechowanych potocznie, motywowanych przez nazwiska polityków, naukowców, artystów, por. *breźniewizm, castryzm, gierkizm, glempizm, kuronizm, labudyzm, lepperyzm, mrożkizm, bolszewizm, pawlakizm, remarquizm, sandaueryzm, schaffizm, skubizm* (Od nazwiska byłego ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego – przypis H. J.), *szajнизм, walendziakizm, wałęsizm*. Struktury nacechowane mogą mieć także apelatiwa w podstawie motywującej, np. *burdelizm (polityczny) ‘sprzedajność’, aferyzm, kameleonizm*” (Jadacka 2007: 115).

Przywołane przykłady (*trumpizacja, putinizacja, gaullizm* i inne) należą do neologizmów regularnych, tworzonych i popularyzowanych (lansowanych) przez dziennikarzy, którzy

„[...] najczęściej upowszechniają pojawiające się nowe twory słowotwórcze w swoich wypowiedziach, choć niejednokrotnie sami tworzą neologizmy na użytek swoich tekstów. W większości są to formacje słowotwórcze, którym można przypisać regularność” (Łuczyński 2011: 20).

Barbara Kudra charakteryzowanym derywatom przyznaje funkcję pragmatyczną¹⁴, eksponując ją już w tytule artykułu – *O tzw. derywacji pragmatycznej i derywatach pragmatycznych (Słowotwórstwo a pragmatyka)* (2011). Jej zdaniem neologizmy te przynależą do potwierdzonych typów słowotwórczych lub serii leksykalnych, zapoczątkowanych przez polskie lub obce słowo, a utworzonych w sposób analogiczny. Derywaty te mimo przejrzystej budowy są skomplikowane semantycznie i realizują subiektywne intencje nadawcy.

„Przy objaśnieniach ich znaczenia i funkcji nie wystarczy jednak model słowotwórczy lub prawo słowotwórczej analogii. Trzeba uwzględnić tu różne konteksty i czynniki sytuacyjne (kontekst społeczno-polityczny, kulturowy, historyczny, obyczajowy itd.)” (Kudra 2011: 16).

pozycji i uczynienia jej głównym decydem w bloku państw zachodnioeuropejskich, z ograniczeniem wpływów USA i Wlk. Brytanii w Europie Zachodniej; w polityce wewnętrznej – dążenie do wzmocnienia roli prezydenta kosztem parlamentu” (<https://sjp.pl/gaullizm>; dostęp 1.01.2018).

¹⁴ „W grupie tej można zmieścić np. derywaty na *-izm, -(ów)ka, -mania, -gate* i wiele innych, np. *olkizm, kuczizm, lepperyzm, kobiecizm; bulwarówka, kolorówka; Jolantomania, telewizjomania, serialomania; żelatynagate, Sopotgate*, reklamowe: *czasowstrzymywacz, czasopodwajacz, czasoumilacz* itp.” (Kudra 2011: 16; więcej o wskazanych derywatach reklamowych oraz innych typu *cenolamacz, przeceniola* por. Łuc, Bortliczek 2011).

Omawiane przykłady są derywatami odonomastycznymi, plasującymi się w bogatej gamie odnazwiskowych neologizmów reprezentujących różne części mowy.

„Derywaty tego typu są dziś bardzo produktywne i to w obrębie każdej części mowy: rzeczowników (*tuskizacja prawa*), czasowników (*lepperować*, *zmichniczyć się*), przymiotników (*Tuskowy rząd*, *kacza partia*)” (Kudra 2011: 16).

Zdaniem Hanny Jadackiej nazwiska są podstawami neologizmów sufiksalnych od bardzo dawna,

„dopiero jednak w najnowszej polszczyźnie obserwujemy tak wyraźny wzrost ilościowy derywatów przez nie motywowanych. Ponieważ neologizmy są urabiane głównie od nazwisk polityków, ich masowe tworzenie należy wiązać z jednej strony z powstawaniem systemu wielopartyjnego, z drugiej – z większą jawnością życia publicznego, a tę z kolei – z brakiem cenzury i wzrostem roli mediów” (Jadacka 2007: 116).

Rozpowszechnienie się abstrakcyjnych formacji odnazwiskowych wynika także z dewaluacji kultury politycznej, dziennikarskiej, medialnej, co przejawia się m.in. w intensyfikacji uszczypliwości (hejtu) w przestrzeni publicznej. W ogólnopolskich czasopismach oraz portalach negatywne emocje są uwalniane przez nacechowane ujemnie derywaty, tworzone seryjnie od nazwisk decydentów politycznych (medialnych). Jak zauważa Hanna Jadacka,

„[p]ierwsze sygnały takiego nacechowania można było zaobserwować w formacjach *wyspiańszczyzna*, *żeromszczyzna*, potem w strukturach *stalinowiec*, *miczurinowiec* [...], czy w późniejszych derywatach *moczarowiec*, *gierkowszczyzna*. Pomijamy tu derywaty typu *dulszczyzna*, w których źródłem wyraźnie negatywnego nacechowania całej struktury jest podstawa słowotwórcza – nazwisko wyjątkowo antypatycznej postaci literackiej” (Jadacka 2001: 133).

Neologizmy z sufiksami *-izacja/-yzacja* oraz *-izm/-yzm* w zestawieniu stworzonym przez Krystynę Waszakową (razem z trzecim sufiksem *-ista/-ysta*) wykazują się największą aktywnością słowotwórczą (każdy sufiks tworzy ponad sto derywatów¹⁵) (Waszakowa 2005: 94–98).

¹⁵ Analizie poddawane były rzeczownikowe derywaty proste, które stanowiły 70% wszystkich zebranych neologizmów z lat 1985–2004 (Waszakowa 2005: 7).

Nazwa własna *McDonald's* jako komercyjna podstawa słotwórcza

Amerykański profesor socjologii George Ritzer (równolatek sieci McDonald's) jako pierwszy użył terminu *makdonaldyzacja*¹⁶. Charakteryzując prawidłowości rządzące światem barów szybkiej obsługi, sformułował następującą definicję tego pojęcia: 'proces stopniowego upowszechniania się zasad działania restauracji szybkich dań we wszystkich dziedzinach życia społecznego w Stanach Zjednoczonych oraz na całym świecie' (<http://www.nowewyrazy.uw.edu.pl/esej/wg-tytulu/makdonaldyzacja.html>; dostęp 5.07.2018).

Polska badaczka grzeczności językowej Małgorzata Marcjanik w artykule *Przez grzeczność na skróty. O nonszalancji zachowań młodego pokolenia* (2006), zwracając uwagę na proces makdonaldyzacji kultury, odnotowała:

„Po roku 1989 nastąpiły w polskiej obyczajowości zmiany będące konsekwencją zmian polityczno-ekonomicznych w Polsce, jak również zaistniałe pod wpływem kultury popularnej amerykańskiej (proces nazwany przez kulturoznawców **makdonaldyzacją kultury**)” (Marcjanik 2006: 230).

Szerzej charakteryzowane zjawisko postrzega Stanisław Gajda, w jednym szeregu zestawiając: macdonaldyzację, prymitywizację oraz wulgaryzację języka i kultury, a także analfabetyzm funkcjonalny. Swoje obserwacje ujął tak:

„Następuje odchodzenie od elitarniej kultury wysokiej do popularnej kultury masowej i lokalnej. Uniwersalizm kultury globalnej miesza się z kulturowym policentryzmem i lokalnością. Mamy więc przejawy językowo-kulturowej macdonaldyzacji, prymitywizacji i wulgaryzacji, narastania funkcjonalnego analfabetyzmu, powiększania się liczby użytkowników władających kodem ograniczonym” (Gajda 1999: 13).

Krystyna Waszakowa, koncentrując się na internacjonalizacji współczesnego słotwórstwa polskiego, zestawia trzy neologizmy *makdonaldyzacja*, *hamburgeryzacja* (neologizm motywowany przez rzeczownik pospolity *hamburger*) oraz *disneizacja*¹⁷, traktując je jako jednoznacznie pejoratywne określenia zjawia-

¹⁶ W artykule stosowana jest pisownia tego wyrazu zgodna ze źródłami, skąd zaczerpnięte zostały cytaty (por. Gajda 1999; Waszakowa 2005; Marcjanik 2006 czy <http://www.nowewyrazy.uw.edu.pl/esej/wg-tytulu/makdonaldyzacja.html>; dostęp 5.07.2018).

¹⁷ Jeden z cytatów zgromadzonych w NKJP zawiera takie wyjaśnienie słowa *disneizacja*: „Pojęcie disneizacji (w odróżnieniu od makdonaldyzacji) wprowadził siedem lat temu brytyjski uczyony Alan Bryman. Według niego chodzi w tym przypadku o ten sam proces upowszechniania zasad masowej produkcji nastawionej na wydajność i zysk. Tyle tylko że w przeciwieństwie do niskiej jakości oferowanych produktów w zmakdonaldyzowanych korporacjach disneizacja oznacza przede wszystkim dbałość o standard. Parki Disneya są czyste i schludne, hotele doskonale wyposażone i komfortowe, a przejażdżki bezpieczne. Ponadto disneizacja jest mniej inwazyjna niż makdonaldyzacja i relatywnie niegroźna. [...] Zjawisko disneizacji socjolodzy łączą z procesem wypłukiwania lokalnych kultur i dążeniem do dominacji międzynarodowych korporacji nad światem” (<http://nkjp.uni.lodz.pl/>; dostęp 7.09.2018). Dla doprecyzowania – cytat pochodzi z tekstu zatytułowanego *Witamy w Disneylandzie*, opublikowanego przez Janusza Wróblewskiego w „Polityce” w 2006 roku (23.12.2006, nr 2585).

ska polegającego na przejmowaniu konsumpcyjnych wzorców amerykańskiej kultury masowej (Waszakowa 2005: 101).

„Metaforyczne znaczenie wyrażenia *makdonaldyzacja* – ujawniające się w typowych połączeniach, takich jak *makdonaldyzacja kultury / obyczajów / życia* – można przybliżyć w postaci dość długiej parafrazy: ‘przejmowanie przez kraje europejskie (i inne) amerykańskich wzorców kultury masowej, przejawiające się w unifikacji życia w stylu amerykańskim (m.in. zachowań, wzorowanych na bohaterach lansowanych przez amerykańskie mass media, przyjmowaniu amerykańskich obyczajów i świąt), a przede wszystkim poddaniu się amerykańskiemu stylowi życia i tamtejszemu systemowi wartości’” (Waszakowa 2005: 101).

Z dwóch pojęć – *makdonaldyzacja* i *amerykanizacja* – to pierwsze jest bogatsze znaczeniowo. Wspólne dla obu pojęć są takie cechy, jak amerykański styl zachowania i amerykański charakter tego zjawiska. Pojęcie *makdonaldyzacja* mieści w sobie dodatkowo takie cechy, jak: masowość, ujednolicony charakter, płytkość, kiczowatość itp. (Waszakowa 2005: 101–102).

Nazwa własna *McDonald's* (prymarnie znacząca ‘sieć gastronomiczna będąca symbolem egalitarnej kultury konsumpcyjnej’) posłużyła do wydzielenia prefiksu *Mc-/mc-/(mac-/mak-)*, który jest przyłączany do wyrazów rodzimych: *uniwersytet, menedżer, naukowiec, wykładowca, student, artykuł, esej, badania*, pełniąc w utworzonych w ten sposób okazjonalizmach funkcję cierpkiej diagnozy. Przykładów z charakteryzowanym przedrostkiem *Mc-* dostarcza artykuł Zbyszko Melosika (2017).

„Można w tym miejscu przywołać radykalną krytykę zmian sposobu funkcjonowania współczesnych uniwersytetów w Wielkiej Brytanii, której istotą jest przekonanie o ich *makdonaldyzacji*. Przywołując poglądy Hayesa i Wynyarda, można stwierdzić, że »McUniversity został zdominowany przez McMenedżerów«, których rola gwałtownie wzrasta. McNaukowcy przeprowadzają na zamówienie McBadania i produkują szybkie McArtykuły. McWykładowcy nie mają nic wspólnego z klasycznymi profesorami i nie koncentrują się na słowie, lecz na technologii przekazu. McStudenci zbierają punkty ECTS i piszą McEseje” (Melosik 2017: 31).

W poszukiwaniu strategii analitycznych

Powracając do celu artykułu, powtórzę, że przedmiotem analizy czynię abstrakcyjne nazwy pospolite, motywowane przez nazwy własne (nazwiska, nazwy własne funkcjonujące w świadomości globalnej). Jest to – jak zaznaczyłam w doprecyzowaniu tytułu – rekonesans poznawczy. Nie prowadzę ani narracji konceptualnej, ani nie buduję strukturalnych modeli. Zwracam uwagę na relacje pomiędzy nazwą a kategorialem czy jednostkowym medium, które ona reprezentuje, na przeniesienie nazw własnych (różnych kategorii) na płaszczyznę medionimiczną, na znaczenie i funkcję nazwy w kontekście niektórych uniwersalnych w naszej kulturze kategorii pojęciowych, na niektóre językowe cechy nazwy odzwierciedlające przemiany społeczno-kulturowo-polityczne (Skowronek, Rutkowski 2004: 11). Wychodzę od opisu wyróżnionego fragmentu rze-

czywistości językowej. Mimo iż przede wszystkim zwracam uwagę na opis lingwistyczny (operuję kategoriami i terminami lingwistycznymi), to jednocześnie zauważam, że omawiane (nazwane) zjawisko nie występuje w kulturowej pustce (próżni). Bliskie jest mi podejście opisane przez Katarzynę Skowronek i Mariusza Rutkowskiego w książce *Media i nazwy* (2004):

„Jeżeli nazwy medialne potraktujemy [...] jako mini-teksty kulturowe, to ich zestawienie ze sobą i połączenie w rodzaj jednego »globalnego tekstu« pozwala pośrednio wnioskować o niektórych cechach kultury, w jakiej jest on zanurzony. Sposób podejścia do zebranego materiału ma więc charakter językoznawczy, ale interpretacja ujawnionych faktów – przynajmniej po części kulturoznawczy” (Skowronek, Rutkowski 2004: 12).

W poszukiwaniu metody analitycznej odwołuję się również do spostrzeżeń Renaty Przybylskiej odnotowanych w artykule: *Uwagi o nowszych formacjach słowotwórczych* (2000). Autorka analizowała neologizmy wyekscerpowane z *Suplementu do Słownika języka polskiego* Mieczysława Szymczaka (Bańko, Krajewska, Sobol 1995), ze *Słownika polszczyzny potocznej* (Anusiewicz, Skawiński 1996), ze *Słownika współczesnego języka polskiego* (wyd. I 1996, wyd. II 1998) oraz z materiałów własnych. Badaniami objęła jednostki (formacje) ustabilizowane w zasobie słownikowym, co uzasadniła następująco:

„Uznałam, że odnotowanie jakiejś formacji w słowniku jest dowodem, że dana jednostka w zasadzie ustabilizowała się już w zasobie słownikowym współczesnej polszczyzny, nie jest więc okazjonalizmem czy indywidualizmem, nie jest też przykładem formacji o zasięgu występowania ograniczonym tylko do odmian środowiskowych lub zawodowych. Większość nowych analizowanych tu derywatów potocznych ma poświadczenia w języku pisanym, zwłaszcza w prasie codziennej, co dowodzi już jakiegoś ich znacznego rozpowszechnienia. Zdaję sobie jednocześnie sprawę, że dokładne oddzielenie derywatów nowych od dawniejszych nie zawsze jest możliwe, gdyż fakt nieodnotowania jakiejś formacji w dawniejszych słownikach niekoniecznie musi świadczyć o tym, że derywat ten wtedy jeszcze nie istniał – mógł być po prostu słabo rozpowszechniony. Moje uwagi będą dotyczyły tylko rzeczowników i – marginalnie – przymiotników oraz przysłówków potocznych” (Przybylska 2000: 197).

W poszukiwaniach, porządkowaniu (kategoryzowaniu) materiałów i w ich opisie kieruję się także wskazaniem Stanisława Gajdy na temat współczesnych paradygmatów badawczych – małych, średnich i dużych¹⁸. Za istotne dla doprecyzowania własnej strategii analitycznej uznałam nowe spojrzenie na językoznawcze paradygmaty badawcze, które zostało scharakteryzowane następująco:

„Ich pojawienie się i rozwój jest determinowany nie tyle odkryciami nowych faktów, ile ich **nowymi interpretacjami** [wyróżnienie – M. B.]. W rezultacie mamy wiele teorii, przy

¹⁸ U ich podstaw znajdują się różne perspektywy badawcze i nastawienia: „racjonalizm, empiryzm i pragmatyzm; strukturalizm, generatywizm; historycyzm, biologizm; psychologizm, socjologizm, antropologizm; komparatywizm, taksonomizm, deskryptywizm, dystrybucjonizm, funkcjonalizm, kognitywizm; synchronizm i diachronizm; izolacjonizm i interdyscyplinarizm itd.” (Gajda 1999: 9).

czym trudno ocenić ich adekwatność empiryczną oraz stopień korespondencji” (Gajda 1999: 9).

Cytowany autor zwraca także uwagę na wspólny styl myślenia¹⁹, dostrzegalny mimo chaosu paradygmatów.

„Jednak za ową dyscyplinarno-paradygmatową różnorodnością («chaosem») da się dostrzec wspólny styl myślenia. Cechuje go tolerancja wobec różnorodności, ale i tendencje integrujące różne podejścia (strukturalizm, generatywizm, kognitywizm i komunikacjonizm)” (Gajda 1999: 9).

Jak zauważa Barbara Kudra,

„celem współczesnego tekstu dziennikarskiego jest nie tylko przekaz informacji, lecz także dostarczenie odbiorcy satysfakcji płynącej z kontaktu z tekstem, a tym samym »przywiązanie« odbiorcy do danego medium przez taki właśnie typ tekstów” (Kudra 2011: 14).

To, co dzieje się w zakresie derywacji słowotwórczej w mediach, jest sposobem ujawniania kreatywności dziennikarskiej, dlatego nie należy do tych zmian przykładać miary normotwórczej (Kudra 2011: 17). Zdaniem Bogusława Krei sztuka tworzenia neologizmów nie poddaje się regułom (Kreja 1996: 211), dlatego rolą badacza jest raczej obserwacja i opis zjawisk językowych niż ich ocena normatywna.

AROUND THE NEW LEXICAL UNITS AND THEIR SENSE – COGNITIVE RECONNAISSANCE

Summary

The paper focuses on the selected derivational processes. Neologisms (derivations), originating from names, with *-izacja/-yzacja*, *-izm/-yzm* suffixes as well as *mc-/mac-/mak-* prefixes (derived from the name of McDonald's), constitute the basis for the analysis. Neologisms were taken from the magazines, internet resources, scientific publications and linguistic studies related to internationalisation of Polish world formation.

¹⁹ Fundament wspólnego stylu myślenia – zdaniem Gajdy – wyznaczają cztery cechy: otwartość, ekologizm, neofunkcjonalizm, interpretacyjność. Poszczególne zjawiska i określające je pojęcia badacz rozumie następująco: „– otwartość (w opozycji do redukcjonizmu badającego język »sam w sobie i dla samego siebie«), – ekologizm, czyli rozpatrywanie języka w odniesieniu do szeroko pojętego środowiska, a nie tylko do człowieka (antropocentryzm) i charakteru kultury (kulturocentryzm), – neofunkcjonalizm, przejawiający się w symbiozie podejść kognitywnego z funkcjonalno-pragmatycznym i komunikacyjnym, – interpretacyjność (wyjaśnieniowość), która wiąże się z dążeniem do objaśniania zjawisk językowych (język jako *explanandum* i *explanans* wobec świadomości, społeczeństwa, kultury) i przezwyciążenia tym samym opozycji opis–wyjaśnienie (lingwistyka była i będzie nauką empiryczną, ale ma pomóc objaśniać ludzką działalność mentalną, komunikacyjną i społeczno-kulturową; bada język nie tylko dla samego języka, lecz w celu głębszego zrozumienia człowieka i świata, w którym on żyje)” (Gajda 1999: 9–10).

Literatura

- Bauman Z., 2000, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, przeł. E. Klekot, Warszawa.
- Boniecki A. (ks.), 2018, *Połączenie odebrane*, Kraków.
- Gajda S., 1999, Współczesna polska rzeczywistość językowa i jej badanie. – *Mowa rozświetlona myślą*, red. J. Miodek, M. Zaśko-Zielińska, I. Borkowski, Wrocław, s. 8–14.
- Jadacka H., 2001, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa.
- Jadacka H., 2007, *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*, Warszawa.
- Kapuściński R., 2003, *Autoportret reportera*, wybór i wstęp K. Strączek, Kraków.
- Kreja B., 1996, Słowotwórstwo w aspekcie normatywnym. – *O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny*, red. J. Miodek, Wrocław, s. 201–212.
- Kudra B., 1999, Tekst prasowy a konwencja stylistyczna i postawa badawcza. – *Mowa rozświetlona myślą*, red. J. Miodek, M. Zaśko-Zielińska, I. Borkowski, Wrocław, s. 296–303.
- Kudra B., 2011, O tzw. derywacji pragmatycznej i derywatach pragmatycznych (Słowotwórstwo a pragmatyka). – *Słowotwórstwo a media*, red. E. Badyda, J. Maćkiewicz, E. Rogowska-Cybulska, Gdańsk, s. 13–18.
- Langacker R.W., 2009, *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*, Kraków.
- Łuc I., Bortliczek M., 2011, *Język uwikłany w ponowoczesność*, Katowice.
- Łuczyński E., 2011, O regularnych, pozornie regularnych i nieregularnych formacjach słowotwórczych w mediach. – *Słowotwórstwo a media*, red. E. Badyda, J. Maćkiewicz, E. Rogowska-Cybulska, Gdańsk, s. 19–27.
- Marcjanik M., 2006, Przez grzeczność na skróty. O nonszalancji zachowań młodego pokolenia. – *Retoryka codzienności. Zwyczaje językowe współczesnych Polaków*, red. M. Marcjanik, Warszawa, s. 230–238.
- Melosik Z., 2017, Uniwersytet współczesny i rekonstrukcje wolności akademickiej, „*Studia Pedagogiczne*”, t. LXX, red. Z. Gajdzica, 23–36.
- Nagórko A., 2010, *Podręczna gramatyka języka polskiego*, Warszawa.
- Pawlikowska B., 2011, *Blondynka na tropach tajemnic*, Warszawa.
- Przepiórkowski A., Górski R. L., Lewandowska-Tomaszczyk B., Łaziński M., 2009, *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*”, z. LXV, s. 47–55.
- Przybylska R., 2000, Uwagi o nowszych formacjach słowotwórczych, „*Język Polski*”, s. 3–4, s. 197–206.
- Rogowska-Cybulska E., 2013, *Słowotwórstwo na usługach reklamy. Mechanizmy tekstowe*, Gdańsk.
- Skowronek K., Rutkowski M., 2004, *Media i nazwy*, Kraków.
- Urban M., 2010, Wahania budowy słowotwórczej neologizmów rzeczownikowych od podstaw zapożyczonych, „*Linguistica Copernicana*”, nr 2(4), s. 241–249.
- Waszakowa K., 2005, *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- Waszakowa K., 2012, Złożony charakter procesów włączania elementów obcych do języka polskiego (na przykładzie zapożyczenia *celebryta*). – *Odkrywanie znaczeń w języku*, red. A. Mikołajczuk, K. Waszakowa, Warszawa, s. 290–306.
- Waszakowa K., 2015, Pragmatyka słowotwórczego działania (Kontynuacja myśli Marii Honowskiej o technikach stawiania się form słowotwórczych), „*LingVaria*”, r. X, nr 1(19), s. 99–108.

Źródła internetowe

Disneizacja, <http://nkjp.uni.lodz.pl/>; dostęp 7.09.2018.

Globalny, <http://antonimy.net/antonim/globalny>; dostęp 6.09.2018.

Business Insider, <https://businessinsider.com.pl/>; dostęp wielokrotny.

Falandyzacja prawa, <https://sjp.pwn.pl/sjp/falandyzacja-prawa;2458381.html>; dostęp 27.11.2017.

Gaullizm, <https://sjp.pl/gaullizm>; dostęp 1.01.2018.

Makdonaldyzacja, <http://www.nowewyrazy.uw.edu.pl/esej/wg-tytulu/makdonaldyzacja.html>;
dostęp 5.07.2018.

POCHVALA ŘEMESLU A POKÁRÁNÍ ŘEMESLNÍKŮM. O JAZYKOVÉM OBRAZU ŘEMESLA A ŘEMESLNÍKA V TITULCÍCH ČESKÉ INTERNETOVÉ PUBLICISTIKY

Urszula Kolberová

Praise for craft and reprimand for craftsmen. About the language picture of craft and craftsman in the names of Czech internet journalism

Abstract:

The aim of this study is to analyze the names of internet articles with lexeme craft and craftsman. Based on that, we will find out how media perceived and introduced craft and craftsmen; whether the resulting image is positive or negative, what aspects of craftsmanship and craftsman are centered in the names of internet articles. Another goal is the confrontation of the resulting image of the craft and the craftsman with the survey results.

Key words:

Linguistic picture of the world, craft, craftsman, questionnaire, phraseology, stereotype

Contact:

Katedra slavistiky, Filozofická fakulta Ostravské univerzity; urszula.kolberova@osu.cz

Řemeslo a řemeslníka česká média zmiňují poměrně často, ať už v různých statistikách týkajících se trhu práce, (ne)zaměstnanosti, vývoje ekonomiky, dále v různých pořadech o kutilech nebo českých tradicích atd. Tyto informace nalezneme jak v televizních reportážích, tak v novinových nebo internetových článcích. Tématu *řemesla a řemeslníka* se nevyhýbá ani česká kinematografie¹.

Cílem této studie je analýza internetových publicistických článků, resp. jejich názvů, ve kterých se objevil lexém *řemeslo a řemeslník*. Na jejím základě pak budeme zjišťovat, jak je vnímáno a představeno v mediích řemeslo a také jeho vykonavatel – řemeslník; zda je výsledný obraz pozitivní nebo negativní, na jaké aspekty řemesla a vlastnosti řemeslníka se soustřeďují autoři internetových článků a jaký obraz řemesla a řemeslníků se dostává do povědomí čtenářů. Dalším cílem je konfrontace výsledného obrazu *řemesla a řemeslníka* s částí výsledků anketního výzkumu².

¹ Pro příklad uvedme filmy *Instalatér z Tuchlovic, Hodinový manžel* apod.

² Anketní výzkum probíhal v rámci vědeckého projektu SGS s názvem *Řemeslo a řemeslník v jazycích a kultuře Slovanů*. SGS bylo realizováno na Katedře slavistiky Filozofické fakulty Ostravské univerzity v letech 2017–2018. Cílem anketního výzkumu bylo zjištění, jak lidé vnímají *řemeslo a řemeslníky*, a také analýza fungování ustálených slovních spojení týka-

Konkrétní články jsme vyhledali pomocí vyhledavače Google.cz, do kterého jsme zadali heslo *řemeslo a řemeslník*. Názvy článků jsme shromáždili z prvních sedmi stran prohlížeče (dále po této stránce se již články začaly opakovat)³. Vzali jsme v potaz články publikované novináři a institucemi (např. úřady, policie), naopak jsme vyloučili prosté inzeráty a nabídky řemeslnické práce. Shromážděný materiál jsme pak analyzovali z pohledu jazykového obrazu světa.

Pojem jazykový obraz světa (JOS) je přejatý od Wilhelma Humboldta a amerických etnolingvistů a užívá se v antropologickolingvistických pracích. Jazykový obraz světa je ukotven v jazyce a jistým způsobem se jeho uživatelům vnucuje či sugeruje jako samozřejmost, ovlivňuje jejich vnímání a chápání světa. Vědomí o světě je obsaženo ve významu slov (zejména motivovaných, majících takzvanou vnitřní formu). Jazykový obraz světa je presuponován též v sémantice slov, vět a textů jakožto makroznaků. Na utváření jazykového obrazu světa se podílí i gramatika, důležitá je kolokabilita (spojitelnost) a kontexty užití slov. Jazykový obraz světa není odrazem světa, ale jeho interpretací a zčásti i kreací (fiktivní světy). Jazykové obrazy světa se liší etnicky (od jazyka k jazyku), stylově (jazykový obraz světa utvářený vědeckým stylem je jiný než ten, který je utvářen v běžné komunikaci), žánrově (obraz světa daný pohádkou je jiný než obraz světa v baladě nebo koledě), ale také s ohledem na komunikační prostředí (jazykový obraz světa dětí a mládeže je jiný než jazykový obraz světa dospělých) atd. Mezi jazykovými obrazy světa jednotlivých jazyků existují historicky a kulturně podmíněné rozdíly (srov. např. barvy, názvy příbuzenských vztahů, politické termíny). Běžně komunikovaný jazykový obraz světa je obraz „naivní“, antropocentrický a etnocentrický a koresponduje s praktickým postojem ke světu, v jehož intencích slunce „vychází a zapadá“, hvězdy „blikají“, „mrkají“, cesta „vede“, něco je „studené“, „těžké“, „vysoké“ ve vztahu k měřítku běžného člověka. Vědecký jazykový obraz světa má selektivní, objektivizovaný a abstraktní charakter (Ziółkowski: on-line).

I. Vaňková v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* JOS definuje jako interpretaci světa fixovanou v jazyce, resp. specifické pojetí reality v myšlení daného společenství, které lze vyčíst z jeho jazyka a textů vzniklých (a vznikajících) na jeho základě. JOS je často v rozporu se skutečností a je kulturně podmíněn. Je jazykově ustáleným svědectvím o tom, jak určité jazykové společenství pojmově uchopuje skutečnost, a zároveň jak ji prožívá a hodnotí. Při jeho studiu se zkoumá jazyk ve vztahu ke kultuře daného společenství (*ethnos*), tj. jako jeden z možných výkladů reality, jako struktura soudů o světě. Způsob rozumění věcem včetně jejich hodnocení se ukazuje v lexiku i gramatice daného jazyka; je implikován v síti motivačních poukazů (vnitřní formě) slov, v sekun-

jících se řemesel v češtině a jejich znalost u rodilých mluvčích. Pro účely této studie jsme použili závěry z této části ankety, která se týkala vnímání řemeslníka a zkušeností dotazovaných s osobou řemeslníka a jeho prací.

³ Je nutné připustit, že výběr zkoumaného vzorku je ovlivněn nastavením algoritmu výběru ve vyhledávací google.cz, který se ne vždy řídí např. počtem otevření odkazu.

dárních významech a derivátech, v běžných kolokacích a frazémeh (Vaňková: on-line).

Podle předního polského lingvisty J. Bartmińského je jazykový obraz světa: „v jazyce uložená interpretace skutečnosti kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v jazyce samém, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích) nebo jazykovými formami a texty pouze implikované“ (Bartmiński 2012: 12). Pohled na JOS jiných polských vědců přibližuje I. Vaňková, např. R. Grzegorzycowa zdůrazňuje interpretační aspekt a definuje jazykový obraz světa jako „způsob chápání světa (jeho percepce a konceptualizace)“, formulace R. Tokarského staví na „souboru pravidel, pomocí něhož dochází k rozčlenění světa a jeho vidění jednotlivých částí“ (cit. podle Vaňková 2005: 51–56).

Jak tedy vypadá obraz *řemesla* a *řemeslníka* v názvech českých internetových článků? Jednoznačně pozitivní obraz řemeslníka je bohužel ojedinělý. Mezi klady zmíněné v názvu internetového článku patří zručnost: *Hodinový manžel? Především zručný řemeslník*.

Naopak, záporný obraz řemeslníka je zastoupen bohatě. Nutno ale říci, že pouze řemeslníka jako osoby, nikoliv řemesla jako takového. Mezi nejčastější prořesky řemeslníků patřila jejich nespolehlivost, nepoctivost a podvodné jednání. Dokazují to tituly následujících článků: *Nepoctivý řemeslník: co dělat, když vybere zálohu a zmizí; Řemeslník převzal zálohu, práci neodvedl; Řemeslník shrábl zálohu a přestal komunikovat. Vrácení peněz mu musel nařídít soud; Ústní dohoda s řemeslníkem může přijít draho; Pozor na nepoctivé řemeslníky! Prověřte si je v Centrální evidenci exekucí; Při reklamaci jsem zjistil, že řemeslník nemá na všechny činnosti živnostenská oprávnění; Řemeslník ignoruje reklamaci díla – jak postupovat?; Na práci řemeslníků si stěžuje stále více lidí. Spory často vyřeší až soud; Řemeslník svou práci odflákl. Co dělat?; 7 triků řemeslníků, kterými nás chtějí napálit; 18 klasických nasrávacích maličkostí, které vám řemeslník předvede, když u vás doma něco opravuje; Řemeslník do domu, hůl do ruky. Ve výjimečné situaci článek informoval, že: *Řemeslník odmítá opustit byt! Žena musí spát u sousedky!* Nakonec kladnému obrazu řemeslníka nepřidal ani poněkud smutně-humorný článek s názvem *Řemeslník do domu...*, který řemeslníky popsal jako lidi neohrabané, kteří během práce neuvažují nebo jim nezáleží na výsledku. Vzhledem k tomu, že název článku jednoznačně nepřibližuje ani nehodnotí řemeslníky, pro ilustraci uvedeme úryvek zmíněného článku: *Pořád čte, jak se na nejnižších příčkách prestiže povolání umisťují politici a právníci, a člověk by tomu docela i věřil, dokud nepotřebuje třeba postavit dům, předělat vodovod, udělat skříň na míru nebo vysekat novou zásuvku. Hrůzostrašné historky s řemeslníky vám každý vysype na potkání z rukávu. [...] O schopnostech přijít včas, natož brzy, přivést si s sebou materiál a ukázat aspoň nějaké základy racionálního uvažování si zkrátka velká část řemeslníků může nechat zdát.**

Nemalé množství článku poukazuje na to, že řemeslník svou práci dobře vydělává. Díky tomu, že řemeslníků je málo, je to právě on, po kom je poptávka

a kdo si diktuje podmínky práce a ceny svých služeb: *S výučním listem vydělávají jako manažeři. Na trhu chybějí řemeslníci; V Česku chybí až 300 tisíc řemeslníků. Firmy je lákají na manažerské platy; V ČR chybí statisíce řemeslníků, firmy je vábí na obří platy; Bulharský manažer bral to, co český řemeslník; Dobrý řemeslník má budoucnost jistou, říká hejtman po návštěvě hamerské školy.* Díky tomu si je řemeslník vědom své hodnoty na trhu, což potvrzují další názvy článků jako: *Jsem řemeslník, kdo je víc?* nebo *Řemeslník – nová šlechta.*

To, že hledání dobrého, kvalitního a poctivého řemeslníka nemusí být snadné, dokládají další tituly článků: *Devět tipů, jak na internetu najít spolehlivého řemeslníka či firmu; 3 osvědčené rady, jak najít dobrého řemeslníka.* Této problematiky si je vědom i stát, který se snaží drobným řemeslníkům práci ulehčit, přitáhnout mladé adepty do učení a ohodnotit jejich práci. Dokládají to následující názvy článků: *Vyšší paušální výdaje sníží řemeslníkům daň i o tisíce; Zahánáním na učiliště řemeslník nevzniká. Jak to udělat, aby více lidí těšilo pracovat rukama; Vyhlášení soutěže „Mladý řemeslník roku 2017“.*

Řemeslník ale nemá práci vůbec jednoduchou. Zakázky si musí shánět sám, a tak mezi řemeslníky panuje konkurence. Můžeme to vidět zvláště mezi těmi vyučenými a těmi, kteří vykonávají jakoukoliv drobnou práci: *Válka řemeslníků. Hodinová manželé nám berou práci, ať smí jen sekat trávu, navrhuji živnostníci.* Řemeslná práce není ani jednoduchá, a často ani bezpečná, což dokazuje další článek: *Soud dal naději na odškodnění řemeslníkovi, který přišel o prsty.*

Druhý analyzovaný lexém – *řemeslo* – má v internetových člancích, oproti jeho vykonavateli, pozitivní ohlas. Názvy článků poukazují na to, že řemeslo zajišťuje dobrou budoucnost: *Řemeslo má zlaté dno. Budoucnost má totiž jistou; Zahodili bílé kancelářské límečky a dali se na řemeslo.* Dále řemeslo může poskytnout nadšení a uspokojivý pocit z vykonané práce: *Řemeslo mi přineslo znový klid, říká nadaný student, který se rozhodl šít boty u ševcovského mistra Erika Lawarta.* A nakonec si řemeslo a dobře provedená práce zaslouží uznání: *Ředitel pivovaru Radegast: Vážím si každého, kdo dělá naše řemeslo s vášní a nadšením.*

Další články a jejich názvy poukazují na bohatou tradici řemesla v českých zemích, lákají na různé veletrhy, kulturní akce, kde se propaguje řemeslo apod. Příkladem pak jsou názvy článků jako: *Svatopetrské kování představilo tradiční české řemeslo; Veletrh Řemeslo Praha, Řemesla živě 2018.*

Názvy internetových článků čtenáře také nabádají k zamýšlení nad tím, jak se řemeslu v Česku daří. Například další pozvánka na veletrh řemesel se pozastavuje i nad tím, jak na tom řemeslo je: *Má řemeslo zlaté dno, anebo je na dně? Veletrh Vzdělání a řemeslo začal* a na stav řemesla se ptají i následující články, které zároveň poukazují na to, že mladým se do řemeslnického učení nechce: *Řemeslo už nemá zlaté dno?; Zlaté řemeslo?!* Naopak na internetových stránkách se můžeme setkat i s pozitivními ohlasy ohledně řemesla, které krizi posledních let začíná překonávat: *Začíná řemeslo znovu lákat? Úbytek učňů v Česku zpomaluje; Řemesla se pomalu vracejí do módy; Materiál Times – ře-*

meslo a práce s materiálem ještě nejsou dávno ztraceným tajemstvím. A dokonce se setkáváme i s opačným trendem posledních let: *Řemeslo versus učení. Neztrácí vysokoškolské vzdělání svou váhu?* A i pro ty, kdo se rozhodují, jaké řemeslo si zvolit k vyučení, je tady rada např. v článku *Dobré řemeslo podruhé*, ze kterého se dozvíme, po čem je největší poptávka, čím se vyplatí vyučit.

O to, aby se řemeslu dařilo co nejlépe, dbá také Hospodářská komora České republiky, která se zasazuje o zvýšení autority a prestiže řemeslných oborů. Důkazem je např. článek *Řemeslo v komoře*.

Jiné články opět poukazují na dobré výdělky řemeslníků, např. *Řemeslo smrdí? Tyto práce nikdo nechce, přitom jsou královsky placené*, přitom zároveň zdůrazňují, že sehnat dobrého řemeslníka v jistých oborech není lehké.

Velmi často se v člancích o řemeslu objevuje slovní spojení „zlaté řemeslo“ nebo „řemeslo má zlaté dno“, a to v různých variantách, inovacích a předělávkách. Příkladem jsou již zmíněné názvy článků: *Řemeslo má zlaté dno. Budoucnost má totiž jistotu; Má řemeslo zlaté dno, anebo je na dně? Veletrh Vzdělání a řemeslo začal; Řemeslo už nemá zlaté dno?; Zlaté řemeslo?! a další články: Jak se žilo rodičům za socialismu: Řemeslo s nejzlatějším dnem.*

Jaký obraz řemeslníka a řemesla nám tedy nabízejí názvy internetových článků? Pokud shrneme informace, které jsme získali, řemeslníka budeme vnímat jako zručného, dobře vydělávajícího člověka. Pokud je dobrým řemeslníkem, má zajištěnou práci i budoucnost. Jedny články poukazují na to, že sehnat dobrého řemeslníka je velmi obtížné, jiné zase zmiňují konkurenci, která mezi nimi panuje, hlavně mezi řemeslníky bez konkrétního oboru. Řemeslnická práce donedávna mladé nepřitahovala, avšak tento trend se začíná pomalu měnit, přesto řemeslníci pořád chybí. Řemeslnická práce může být i nebezpečná nebo riziková. Na druhou stranu velké množství článku upozorňovalo na nepoctivost řemeslníků, na to, že zákazníka chtějí napálit, dále na chybějící oprávnění k vykonávání práce, neodbornost, ledabyle vykonanou práci a dokonce i krádeže (záloh na práci).

Řemeslo je tedy představeno kladně, jako jistota do budoucna, která také přináší radost z vykonané práce a z té dobře provedené plyne rovněž uznání. Dále je prezentováno jako šlechtná práce, pro kterou bohužel chybějí kvalifikovaní lidé a o kterou jen pomalu začíná být znovu zájem. Naopak řemeslník se často může jevit jako dobře vydělávající podvodník a fušer.

Je ale třeba zmínit, že články různého typu a mediální zprávy se vůbec často soustřeďují na problémy, podvody, varování, které mají upozornit čtenáře právě např. na negativní zkušenosti jiných nebo podvodná jednání nepoctivých řemeslníků. Naopak pozitivní ohlasy na provedenou práci, nebo spokojenost zákazníka se do článku nedostanou vůbec. Proto obraz řemeslníka v médiích může být do jisté míry zkreslený.

Naopak výsledky anketního výzkumu, který proběhl v rámci řešení projektu SGS, zaměřené v jedné části na stereotyp řemeslníka a na to, jak je řemeslník vnímán svým okolím, negativní obraz řemeslníka nepotvrzují.

Odpovědi na konkrétní otázky byly získávány pomocí dotazníkového výzkumu na vzorku 100 respondentů na přelomu roku 2017 a 2018. Z celkového množství 100 respondentů bylo dotázáno 67 žen a 33 mužů. Pro zjištění, v jakém prostředí se respondenti pohybují, v jakém jsou přibližně věku a jaké mají vzdělání, jsme rozdělení na tři kategorie zjistili, že se ankety zúčastnilo 47 studentů, 39 lidí v ekonomicky aktivním věku a pouze 14 respondentů ve věku důchodovém. Vzdělání měli ve většině případů střední – 65, základní pak pouze 3 a vysokoškolské 32 účastníků. Zastoupení lidí z venkova bylo menšinové, celkem 34, v posledních pěti letech bydlelo celkem 66 respondentů ve městě.

Mezi 100 dotazovaných 66 z nich uvedlo, že s řemeslníky mají dobré zkušenosti, a mezi klady práce řemeslníka zmínili tyto vlastní odpovědi: pečlivost, ochotu, spolehlivost, šikovnost, odbornost, rychlost a přesnost práce, dobré nápady a dobrá řešení, cit, práci provedenou v nejlepším zájmu zákazníka, dobrou domluvou, poctivost, příjemné vystupování, finanční dostupnost jejich práce a také to, že dělají originální věci na zakázku, které nikdo jiný nemá. Dále 13 dotazovaných odpovědělo, že s řemeslníky mají jak dobré, tak špatné zkušenosti, 5 respondentů odpovědělo, že nemají žádnou zkušenost s prací řemeslníků. Jednoznačně špatné zkušenosti s řemeslníky a jejich prací mělo 16 respondentů, kterým nejčastěji vadily tyto nedostatky: dlouhá čekací doba, nedochvilnost, nepoctivost, nekomunikativnost, ledabyle odvedená práce, neschopnost, zapomínání na domluvené schůzky; práce ne vždy vydařená podle představ zákazníka, neobratnost a s ní spojené neúmyslné ničení věcí, dlouhá realizace opravy, práce na černo, drahé služby, práce pod vlivem alkoholu; dále se respondenti setkali se špinavými, neupravenými, páchnoucími a arogantními řemeslníky.

Spíše pozitivní obraz řemeslníka potvrdila i další otázka, ve které respondenti měli zaškrtnout jednu z uvedených charakteristik, která se nejvíce hodí ke slovu *řemeslník*. To, že se k řemeslníkovi nejvíce hodí odpověď „pracovitý“, si myslí 43 dotazovaných. Možnost „kvalifikovaný“ označilo 36 lidí. Nepotvrdilo se však, že lidé vnímají řemeslníka jako toho, kdo je „dobře vydělávající“, tuto odpověď uvedl pouze jeden respondent. To, že se řemeslník „honí za prací a výdělkem“, označilo 5 dotazovaných. Vzhled řemeslníka a to, že je „umazaný/špinavý/zanedbaný“ jako typickou charakteristiku uvedlo 9 respondentů. Odpověď, že typický řemeslník je „neotesaný/nabručený“, zvolili 3 anketovaní. Možnost, že se jedná o „opozdilce“, neuvedl nikdo, i když na jiném místě v dotazníku tato vlastnost v odpovědích zaznívala (nedochvilnost, řemeslníci zapomínají na domluvené schůzky). Poslední možnost, že typický řemeslník je „fušerský/nedbálý“, označili pouze 3 lidé.

Anketní odpovědi hodnotily rovněž vzhled, charakter a oblečení typického řemeslníka. Zde se našlo mnoho shodných charakteristik, ale zajímavé bylo pozorovat rovněž určité rozdíly v jeho vnímání. Nejčastěji se však charakteristiky shodovaly v tom, že se jedná o prošedivělého, modrookého, vousatého muže kolem 50 let, svalnatého a zpoceného. Dále řemeslník bývá upravený i neupravený, špinavý s drsnými rukama, usměvavý a v dobré kondici. Jeho charaktero-

vé vlastnosti jsou většinou: pracovitost, poctivost, šikovnost, nápomocnost, láska ke svému řemeslu, ochota, komunikativnost, zručnost, zdatnost a zkušenost. Kromě řady těchto a jim podobných pozitivních charakteristik se však našlo i několik negativních, které zmiňovaly vulgaritu a drzost, vypočítavost, nedochvilnost, lenost a vychytralost. Je však důležité zmínit fakt, že pozitivní charakteristika velkou měrou převažovala. Na oblečení se shodlo mnoho respondentů, nejčastěji si dotázaní představovali řemeslníka v montérkách či podobném pracovním oděvu, mnohdy umazaném či obnošeném, ve firemním tričku či čepici (kšiltovce), oblečení volné a praktické, občas zástěra a často si lidé vybaví také brašnu s náradím, pracovní boty a ochranné pomůcky. Několik lidí si vybavilo tolik typickou flanelovou košili nebo kalhoty s kapsami.

Rovněž mnoho respondentů se znalo osobně s nějakým řemeslníkem: 6 z nich řemeslo dokonce živilo, 27 respondentů mělo řemeslníka v nejbližší rodině, 45 uvedlo, že řemeslníkem je jejich známý nebo soused, 23 dotazovaných se osobně neznalo s žádným řemeslníkem.

Navzdory tomu, že se většina respondentů zná s řemeslníkem nebo jej má v nejbližší rodině, na otázku, „využíváte řemeslnické služby?“, pouze 29 dotazovaných označilo odpověď, „často, protože mám rád, když práci odvede odborník“. Možnost „jen občas – raději si vše opravím sám“ uvedlo 49 dotazovaných, a možnost „nikdy, vždy se najde někdo z rodiny nebo v sousedství, kdo pomůže“, zvolilo 22 lidí. Můžeme tedy usoudit, že většina odborníka vyhledá pouze tehdy, je-li to opravdu nezbytné a práci, která není těžká nebo odborná, si raději udělá sama.

A konečně v poslední otázce 80 respondentů uvedlo, že vnímají nedostatek řemeslníků a myslí si, že řemesla zanikají. Pouze 13 dotazovaných mělo opačný názor.

Jak můžeme z výše uvedeného vidět, některé informace, o kterých píší média, jsou shodné se stereotypem a obrazem *řemesla a řemeslníka* v povědomí našich respondentů. Jedná se například o názor, že řemeslníků je málo, nebo o kladnou vlastnost řemeslníka – zručnost. Naopak mezi anketovanými převládá pozitivní názor na řemeslníka, který je podle nich pracovitý, kvalifikovaný, ochotný, spolehlivý, šikovný, poctivý a je s ním dobrá domluva. Média naopak nejčastěji píší o nepoctivosti a podvodném jednání řemeslníků. Rovněž, co se týče např. výdělků řemeslníků, mezi informacemi v člancích a povědomí lidí panuje odlišný názor, kdy média často zmiňují vysoké platy řemeslníků, naopak u dotazovaných je tento názor ojedinělý.

**PRAISE FOR CRAFT AND REPRIMAND FOR CRAFTSMEN.
ABOUT THE LANGUAGE PICTURE OF *CRAFT* AND *CRAFTSMAN*
IN THE NAMES OF CZECH INTERNET JOURNALISM**

Summary

The analysis of the names of internet articles has shown that the craft is presented very positively, unlike the craftsman. Articles focus on aspects like dishonesty of craftsmen or lack of craftsmen on the market. However, questionnaires have shown that crafts and craftsmen are positively received and the media do not have a major influence on the image of crafts and craftsmen among respondents.

Literatura

Bartmiński J., 2012, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.

Vaňková I., Nebeská I., Saicová Římalová L., Šlédrová J., 2005, *Co na srdci, to na jazyku*, Praha.

Vaňková I., <https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÝ%20OBRAZ%20SVĚTA>. [online]. [cit. 01.3.2018].

Ziółkowski M., <http://slovoasmysl.ff.cuni.cz/node/258>. [online]. [cit. 01.3.2018].

https://technet.idnes.cz/devet-tipu-jak-na-internetu-najit-spolehliveho-remeslnika-ci-firmu-1f1-sw_internet.aspx?c=A110104_172342_sw_internet_pka [online]. [cit. 15.3.2018].

https://finance.idnes.cz/remeslo-hodinovy-manzel-drobne-opravy-jak-se-branit-fyi-viteze.aspx?c=A170915_153838_viteze_kho [online]. [cit. 15.3.2018].

https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/na-praci-remeslniku-si-stezuje-stale-vice-lidi-spory-casto-vyresi-az-soud_201508100859_ikrejcarova [online]. [cit. 15.3.2018].

https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/valka-remeslniku-hodinovi-manzele-nam-berou-praci-at-smi-jen-sekat-travu-navrhujizivnostnici_201607280600_jsvatos [online]. [cit. 15.3.2018].

<http://www.blesk.cz/clanek/radce-prace/184619/7-triku-remeslniku-kterymi-nas-chteji-napalit.html> [online]. [cit. 15.3.2018].

<http://www.ceskatelevize.cz/ct24/ekonomika/1761727-ustni-dohoda-s-remeslnikem-muze-prijit-draho> [online]. [cit. 15.3.2018].

<http://www.businessinfo.cz/cs/clanky/jsem-remeslnik-kdo-je-vic-97650.html> [online]. [cit. 15.3.2018].

<https://www.misanthrop.info/remeslnik-do-domu/> [online]. [cit. 15.3.2018].

<https://www.penize.cz/dan-z-prijmu-fyzickych-osob/58096-vyssi-pausalni-vydaje-snizi-remeslnikum-dan-i-o-tisice> [online]. [cit. 15.3.2018].

<https://www.pravniprostor.cz/clanky/procesni-pravo/k-pozor-na-nepoctive-remeslniky-proverte-si-je-v-centralni-evidenci-exekuci> [online]. [cit. 15.3.2018].

<https://www.respekt.cz/vzdelani/zahnanim-na-uciliste-remeslnik-nevznika> [online]. [cit. 15.3.2018].

<http://tn.nova.cz/clanek/v-cr-chybi-statisice-remeslniku-firmy-je-vabi-na-obri-platy.html>

<https://www.senat.cz/cinnost/galerie.php?aid=20937> [online]. [cit. 15.3.2018].

<https://www.bezplatnapravniporadna.cz/online-zdarma/reklamace/15830-remeslnik-ignoruje-reklamaci-dila-jak-postupovat.html> [online]. [cit. 15.3.2018].

<http://cilichili.cz/2016/11-remeslnik-slechta/> [online]. [cit. 15.3.2018].

<http://www.policie.cz/clanek/remeslnik-prevzal-zalohu-praci-neodvedl.aspx> [online]. [cit. 15.3.2018].

- <http://g.cz/budvar-18-klasicky-nasravacich-malickosti-ktere-vam-remeslnik-predvede-kdyz-u-vas-doma-neco/> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://www.ceskenoviny.cz/zpravy/soud-dal-nadeji-na-odskodneni-remeslnikovi-ktery-prisel-o-prsty/1521256> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://wave.rozhlas.cz/hodinovy-manzel-predevsim-zrucny-remeslnik-6321786> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://www.bydleni.cz/clanek/Remeslnik-shrabl-zalohu-a-prestal-komunikovat-Vraceni-penez-mu-musel-naridit-soud> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://nazory.ihned.cz/komentare/c1-65387690-remeslnik-do-domu-hul-do-ruky> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://www.statistikaamy.cz/2015/07/bulharsky-manazer-bral-to-co-cesky-remeslnik/> [online]. [cit. 15.3.2018].
- https://finance.idnes.cz/remeslnici-mzdy-nabidka-firem-d2v-/podnikani.aspx?c=A160509_182258_podnikani_kho [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://www.denik.cz/ekonomika/v-cesku-chybi-az-300-tisic-remeslniku-firmy-je-lakaji-na-manazerske-platy-20171004.html> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://www.kr-ustecky.cz/dobry-remeslnik-ma-budoucnost-jistou-rika-hejtman-po-navsteve-hamerske-skoly/d-1708941> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://www.chrudim.eu/pri-reklamaci-jsem-zjistil-ze-remeslnik-nema-na-vsechny-cinnosti-zivnostenska-opravneni/d-2116> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://www.living.cz/remeslnik-svou-praci-odflakl-co-delat/> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://www.isover.cz/aktuality/3-osvedcene-rady-jak-najit-dobreho-remeslnika> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://prima.iprima.cz/policie-v-akci/remeslnik-odmita-opustit-byt-zena-musi-spat-u-sousedky> [online]. [cit. 15.3.2018].
- https://www.expres.cz/prace-s-necekane-vysokym-financim-ohodnocenim-f4j-/zpravy.aspx?c=A160504_130549_dx-zpravy_khor [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://www.novinky.cz/domaci/442451-zahodili-bile-kancelarske-limecky-a-dali-se-na-remeslo.html> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://www.ceskatelevize.cz/porady/1100627928-ta-nase-povaha-ceska/407235100011011-remeslo-uz-nema-zlate-dno/> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://www.nrpraha.cz/program/846/remesla-zive-2018/> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://www.vitalia.cz/clanky/ma-remeslo-zlate-dno-anebo-je-na-dne/> [online]. [cit. 15.3.2018].
- https://ceskobudejovicky.denik.cz/zpravy_region/veletrh-vzdelani-a-remeslo-zacal-20171122.html [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://byznys.ihned.cz/c1-65525450-remeslo-mi-prineslo-zenovy-klid-rika-nadany-student-ktery-se-rozhodl-sit-boty-u-sevcovskeho-mistra-erika-lawarta> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://www.podnikatel.cz/clanky/remeslo-versus-uceni-neztraci-vysokoskolske-vzdelani-svou-vahu/> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://www.komora.cz/remeslo-v-komore/> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://www.halonoviny.cz/articles/view/46894761> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://www.abicko.cz/clanek/precti-si-technika/11790/dobre-remeslo-podruhe.html> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://www.auto.cz/jak-se-zilo-ridicum-za-socialismu-remeslo-s-nejzlatejsim-dnem-78560> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://www.czechdesign.cz/temata-a-rubriky/material-times-remeslo-a-prace-s-materialem-jeste-nejsou-davno-ztracenym-tajemstvim> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <http://www.praha1.cz/cps/odbory-a-oddeleni-69241.html> [online]. [cit. 15.3.2018].
- <https://www.strechy-praha.cz/veletrh-remeslo-praha> [online]. [cit. 15.3.2018].

<https://www.novinky.cz/kariera/426776-remesla-se-pomalu-vraceji-do-mody.html> [online]. [cit. 15.3.2018].

<https://www.novinky.cz/muzi/349371-reditel-pivovaru-radegast-vazim-si-kazdeho-kdo-dela-nase-remeslo-s-vasni-a-nadsenim.html> [online]. [cit. 15.3.2018].

<https://www.denik.cz/ekonomika/remeslo-ma-zlate-dno-budoucnost-ma-totiz-jistou-20130212.html> [online]. [cit. 15.3.2018].

<http://zpravy.e15.cz/domaci/udalosti/zacina-remeslo-znovu-lakat-ubytek-ucnu-v-cesku-zpomaluje-1338127> [online]. [cit. 15.3.2018].

LITEWSKIE TEKSTY TURYSTYCZNE W PRZEKŁADZIE NA JĘZYK POLSKI. ZAGADNIENIA POPRAWNOŚCIOWE

Barbara Dwilewicz

Lithuanian tourist texts translated into Polish. Issues of linguistic correctness

Abstract:

The current article aims at assessing the language correctness of the selected translations of Lithuanian tourism texts into Polish. The samples for investigation were selected from two portfolios about Vilnius, Trakai, and Kernavė: Trasy rowerowe, Vilnius – Trakai – Kernavė i Trasy wodne oraz aktywny wypoczynek, Vilnius – Trakai – Kernavė.

Due to the limited scope of the article, attention was focused on toponyms and anthroponyms, ways of addressing the recipient, as well as on specific grammar and lexical issues. The analysis shows that the use of toponyms and anthroponyms in the discussed texts is characterized by a lack of consistency, as traditional Polish names appear (though rarely) besides the names in the Lithuanian version (both in the nominative form and included in Polish declension models). The forms of addressing the recipient are plural, pronoun Mr. and Mrs. is used in conjunction with plural forms of verbs in the third or second person. Numerous instances of the incorrect use of participles occur. These types of mistakes revolve around the lack of identity of the subject as well as stylistic and syntax ineptitude. The texts examined are not free from lexical errors, which are largely the result of disregarding the context, as well as spelling, punctuation and typing mistakes. The analysis revealed that the portfolios in question can be distributed for tourists only after proofreading and editing.

Key words:

Lithuania, tourist texts, translation, Polish, Lithuanian

Contact:

Vytautas Magnus University, Kaunas; barbara.dvilevic@leu.lt

Celem niniejszego artykułu jest próba oceny poprawności językowej wybranych tekstów turystycznych tłumaczonych z języka litewskiego na język polski. Materiałem do badań są dwa foldery o Wilnie, Trokach i Kiernowie¹ (w wersji litewskiej i polskiej) opisujące zabytki oraz miejsca najchętniej odwiedzane przez turystów podczas pobytu na Litwie. Powyższe teksty zostały przy-

¹ *Trasy rowerowe, Vilnius – Trakai – Kernavė, Vilnius 2015 (skrót: TR).*

Dviračių maršrutai, Vilnius – Trakai – Kernavė, Vilnius 2015 (skrót: DM).

Trasy wodne oraz aktywny wypoczynek, Vilnius – Trakai – Kernavė, Vilnius 2015 (skrót: TWAW).

Vandens maršrutai ir aktyvios pramogos, Vilnius – Trakai – Kernavė, Vilnius 2015 (skrót: VMAP).

gotowane przez Instytut Rozwoju Turystyki (Turizmo plėtros institutas) i wydane przez Samorząd Miasta Wilna. Mają one charakter reklamowo-informacyjny, gdyż ich celem jest zarówno przekazanie najważniejszej, najciekawszej informacji, jak i zachęcanie do zwiedzenia Litwy. W związku z dynamicznym w ostatnich latach rozwojem turystyki zaistniała pilna potrzeba wydawania materiałów dotyczących walorów turystycznych naszego kraju. Zaczęto zatem drukować informatory i przewodniki turystyczne (o różnej objętości) oraz tłumaczyć je na wiele języków, w tym również na język polski, ponieważ Litwę odwiedza wiele osób z Polski. Aby treść zawarta w tych tekstach dotarła do każdego turysty bez względu na jego wykształcenie i wiek, powinny one być napisane dostępnym, przejrzystym i poprawnym językiem niezależnie od tego, czy jest to oryginał czy przekład. Właściwie jest to pierwsze źródło wiedzy o danym miejscu, zatem informacja w nich zawarta powinna być wolna od wszelkiego rodzaju błędów zarówno merytorycznych, jak i językowych.

Należy również zaznaczyć, że dotychczas nie były prowadzone badania dotyczące poprawności językowej tekstów turystycznych tłumaczonych z języka litewskiego na język polski. W objętościowo niewielkich tekstach (foldery, informatory) na ogół nie zamieszcza się nazwisk tłumaczy, podaje się jedynie nazwę biura tłumaczeń. Zatem taki tekst jest niejako anonimowy. Nie da się więc uzyskać jakiegokolwiek informacji o wykształceniu tłumacza, o jego doświadczeniu w zakresie przekładów, chociaż niewątpliwie najważniejsze tu są kompetencje językowe, o których zresztą można sądzić na podstawie jakości przekładu. Truizmem jest stwierdzenie, że tłumacz powinien świetnie znać zarówno język oryginału, jak i język docelowy. Jednakże obok gruntownej znajomości gramatyki i leksyki tłumacz musi również dysponować wiedzą z tej dziedziny, której dotyczy tłumaczony tekst. Teksty turystyczne raczej nie należą do trudno przetłumaczalnych tekstów pomimo zawartych w nich informacji odnoszących się do różnych dziedzin wiedzy (architektura, literatura, malarstwo, rzemiosła, rzeźbiarstwo itd.), gdyż mają raczej charakter popularny. Nie znajdujemy tu nagromadzenia specjalistycznego słownictwa, terminów. Nie jest też tajemnicą, że tego typu teksty często są przepisywane z jednego przewodnika do drugiego, w szczególności dotyczy to przewodników (np. po Wilnie, Trokach) mających długoletnią tradycję.

Ograniczona objętość niniejszego artykułu nie pozwala na wyczerpującą analizę językową polskiej wersji wybranych tekstów turystycznych. Moim zamierzeniem jest jedynie wskazanie najbardziej rażących błędów popełnionych przez tłumaczy.

Rozważania o poprawności językowej badanego materiału wypada rozpocząć od sposobu oddawania w przekładach toponimów i antroponimów, albowiem one w pierwszej kolejności zwracają uwagę turysty. Na Litwie wiele nazw własnych ma powstałe przed laty spolszczone odpowiedniki, które odnoszą się przede wszystkim do nazw miast (*Wilno, Kowno, Troki, Święciany, Niemenczyn*), wsi, osiedli, dworów (*Bujwidze, Podbrzezie, Ławaryszki, Zatrocze*), toponimii miej-

skiej (*Zwierzyniec, Antokol, Zarzecze, most Zwierzyniecki*), rzek, wzgórz (*Wilia, Wilenka, Niemen, Góra Trzykrzyska*) i nazewnictwa osobowego (*Mendog, Giedymin, Jagiełło*). W takiej zaadaptowanej² postaci nazwy te zostały utrwalone w języku polskim i polskiej kulturze i w takiej też postaci powinny być używane w przekładach dokonywanych na język polski. Decyduje o tym powszechna konwencja, polegająca na tym, że jeśli w języku przekładu istnieje nazwa danego toponimu czy antroponimu, to należy jej używać (Skibińska 2000: 164–165). Nie ulega wątpliwości, że w przewodnikach, folderach, informatorach przy pierwszym użyciu powinna być podana również nazwa w wersji oficjalnej, w naszym przypadku – litewskiej, natomiast w dalszych partiach tekstu należy stosować nazwy spolszczone, jeśli takie są. Wyjątek powinny stanowić jedynie nazwy ulic, które trzeba pozostawić w brzmieniu oryginalnym, gdyż używanie nazwy przetłumaczonej lub adaptowanej może prowadzić do niepotrzebnych nieporozumień. Oczywiście w nawiasie można podać nazwę w wersji polskiej (co zresztą często jest praktykowane), żeby turysta się orientował, co dany wyraz oznacza, np. *Didžioji* (Wielka).

W analizowanym materiale przeważającą większość nazw własnych translokowano do tekstu przekładu pomimo obecności ich odpowiedników w polszczyźnie. Jak wiadomo, zabieg przenoszenia nazw w postaci niezmienionej/oryginalnej stosuje się raczej w sytuacji braku nazwy zaadaptowanej w języku docelowym. Adaptowane/spolszczone toponimy konsekwentnie występują we wstępie folderu „Trasy wodne oraz aktywny wypoczynek“ zatytułowanym „Poznaj stare stolice Litwy“ oraz w ostatnich rozdziałach (pt. „Transport“) obu folderów (*Wilno, Kiernów, Troki, Stare Troki, Troki*) oraz z rzadka w innych partiach tekstu, np.: *Wilia, Zatrocze, Kolonia Wileńska, Werki, Wysoki Dwór, Wilenka* (TAW, 35, 37, 38, 40); *Wilno, Kowno, Wilia* (TR, 34). Nieraz polska wersja nazwy jest podana tylko w nawiasie, natomiast dalej w tekście tłumacz się posługuje wyłącznie litewskim wariantem nazwy, np.: *Zapraszamy (...) na wyprawę z miejscowości Trakai (Troki) do Senieji Trakai (Stare Troki)* (TR, 23). *W drogę należy wyruszyć w kierunku Vilnius (Wilna)* (TR, 38). Jak już wyżej wskazano, toponimy w obu folderach oddawane są najczęściej w wersji litewskiej i przy tym mają przeważnie postać mianownika niezależnie od formy gramatycznej wyrazów, z którymi się łączą, czyli nazwy te występują w postaci nieodmiennej, pomimo że część z nich nawet w wersji litewskiej daje się wpisać w odpowiedni polski paradygmat fleksyjny. Jeżeli więc tłumacz z jakichś względów (zresztą niezrozumiałych) nie chciał używać polskiego ekwiwalentu, to mógłby przynajmniej owe nazwy odmieniać. Co prawda, w polskim tekście brzmiałyby one równie nienaturalnie, jednak nie aż tak rażąco jak formy mianownikowe, np.: *Przy Vilnius Neris* (w pobliżu Wilna Wilia) *rozszerza się do 90 m.* (TAW, 9)³.

² Podziału nazw własnych na adaptowane (transponowane), translokowane i tłumaczone dokonuję za A. Cieślukową (1996).

³ W nawiasie podaję skrót tytułu wydania i numer strony. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu przytaczam tylko nieliczne przykłady, które podaję w wersji oryginalnej, bez

Loty z zespołem „Smile Balloons” w Vilnius, Trakai i Kernavė (Wilnie, Trokach i Kiernowie) trwają 3–4 godz. (TAW, 35). *Przed dworem Užutrakis* (Zatrocze) znajdują się dwie wyspy... (TAW, 32). *Druga trasa zaczyna się w Nemėnė* (Niemenczynie) *Vilnius – Švenėionys* (Wilno – Święciany) (TAW, 9). ... która doprowadzi państwa do *Senieji Trakai* (Starych Trok) (TR, 25). Również kilka gospodarstw agroturystycznych znajdziemy w *Kernavė* (Kiernowie) czy też obok *Sudervė* (Suderwy) (TR, 42). ...dojadą Państwo do *Lentvaris* (Lądwarowa) (TR, 43).

Można się tylko zastanawiać, dlaczego tłumacze nie korzystali z zamieszczonego w Internecie wykazu nazw geograficznych publikowanych przez *Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej*, w którym znajdują się również spolszczone nazwy najważniejszych obiektów geograficznych z terytorium Litwy. Czyżby nie wiedzieli o istnieniu takiej pozycji?

Z przeniesieniem nazwy własnej w oryginalnej wersji (translokowanej) mamy do czynienia w przypadku toponimii miejskiej, czyli nazw obiektów wchodzących w skład miasta. Większość z nich również ma swoje polskie ekwiwalenty, zwłaszcza w przypadku toponimii Wilna. Niemniej jednak w badanych tekstach tłumacze najczęściej sięgali po translokowane nazwy dzielnic (*Belmontas* (TAW, 7) zam. *Belmont*, *Mūrinė Vokė* (TR, 43; TAW, 22) zam. *Waka Murowana*, *Kairėnai* (TAW, 36) zam. *Kojrany*, *Verkiai* (TR, 6; TAW, 13) zam. *Werki*, *Žirmunai* (TR, 6) zam. *Żyrmuny*, *Paneriai* (TR, 40) zam. *Ponary*); mostów (*most Žvėryno* (TR, 13) zam. *most Zwierzyniecki*, *most Žirmūnų* (TAW, 10) zam. *most Żyrmuński*, *most Žaliasis* (TAW, 10) zam. *most Zielony*), *most Mindaugo* (TR, 46) zam. *most Mendoga*); parków (*park Vingis* (TR, 13, 42) zam. *Zakret*, *ogród Bernardinų* (TAW, 6) zam. *ogród Bernardyński*).

Nazwy świątyń (kościół, cerkwi) w obu folderach podawane są w wersji polskiej, np.: *kościół Znalezienia Krzyża Świętego* (TR, 6), *kościół Św.⁴ Trójcy* (TAW, 10), *kościół Św. Teresy* (TR, 14), *cerkiew Św. Mikołaja* (TR, 14). Należy jednakże zaznaczyć, że niektóre z nich są zniekształcone, np.: *cerkiew Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy* występuje pod nazwą *cerkiew Urodzenia Przenajświętszej Matki Boskiej* (TR, 25), *Kościół Najświętszej Maryi Panny Szkaplerznej – Kościół Najświętszej Maryi Panny Szkaplernej* (TR, 34), *kościół Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny – kościół Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny* (TR, 45), *kościół Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny – kościół Objawienia Najświętszej Maryi Panny* (TR, 47).

Nazwy muzeów, których jest niemało na trasach zwiedzania, mają na ogół wersję polską, jednak często niezgodną z nazwą tradycyjną. Na przykład *Energetikos ir technikos muziejus* (DM, 5) został oddany jako *Muzeum Energetyczne*

korekty językowej, jedynie obok nazw własnych w wersji litewskiej podają polskie ekwiwalenty użyte w odpowiednim przypadku.

⁴ Skrót św. zgodnie z obecnymi przepisami ortograficznymi zapisujemy małą literą, w badanych tekstach ten skrót jest pisany wielką literą.

oraz *Techniczne* (TR, 5) mimo że ogólnie przyjęta nazwa brzmi *Muzeum Energetyki i Techniki*; *Vilniaus paveikslo galerija* (DM, 14) nazwana została *Galerią Malarstwa miasta Vilnius* (TR, 14) pomimo istnienia utartej nazwy – *Wileńska Galeria Obrazów*.

W tekstach pojawia się też sporo nazw imprez kulturalnych, które odbywają się w miejscowościach położonych na trasach zwiedzania. Ich polska wersja również budzi zastrzeżenia. Na przykład w Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Wileńskiego w Kojranach⁵ latem organizowane są różne festiwale, takie jak *Letni Festiwal św. Krzysztofa* i *Letni Festiwal Bardów*. Pierwszy z nich otrzymał nazwę *lato Krzysztofa*, drugi – *lato Bardów* (TWAW, 36). Określenia te są bardzo mylące, gdyż możemy traktować je jako doraźne połączenia składniowe (co sugeruje też zapis wyrazu *lato* małą literą), nie zaś nazwy imprezy.

Należy także zaznaczyć niekonsekwencję w stosowaniu nazewnictwa. Nieraz w tym samym folderze ten sam obiekt ma kilka nazw, niestety nie zawsze poprawnych, np. *Aukų kalnas* (DM, 23, 27) czyli *Góra Ofiarna* została przetłumaczona jako *Góra Ofiarowania* (TR, 23) i *Góra Ofiar* (TR, 27); *ogród Bernardyński* (lit. *Bernardinų sodas*) nazywany jest: *ogród Bernardinų* (TWAW, 6), *Sad Bernardynów* (TWAW, 7, 36), *Ogród Bernardynów* (TWAW, 36).

Przymiotnik utworzony od nazwy osiedla *Žyrmuny* przybiera w tłumaczeniu też różne postacie: *Žirmunski park*, *dąb Žirmundzki* (TR, 6).

Antroponimów w badanych tekstach mamy niewiele w porównaniu z toponimami. Sposoby ich traktowania są podobne – obok nazw zaadaptowanych występują nazwy translokowane, np.: *Uważa się, iż projektował najwybitniejszy architekt litewski Laurynas Gucevičius (1753–1798)* (TR, 36). ... *ujrzę Państwo pomnik pierwszego i jedyne go króla litewskiego Mindaugas* (TR, 5). W polskiej tradycji *Laurynas Gucevičius* jest powszechnie znany jako *Wawrzyniec Gucewicz*, a *Mindaugas* jako *Mendog*. Mamy też przykłady antroponimów translokowanych w postaci nieodmiennej, mianownikowej, z których większość nie ma polskich odpowiedników, jednak ich budowa słowotwórcza pozwala je odmieniać, dodając polskie końcówki, np.: ... *przywita Państwa pomnik Wielkiego Księcia Litewskiego Gediminas* (Giedymina) (TR, 5); ... *którym stoi pomnik dla litewskiej pisarki oraz działaczki oświaty Julija Žymantiene-Žemaitė* (Julii) (TR, 13); ... *most przez rzekę Musė nazwany ku czci pilotów Darius i Girėnas* (Dariusza i Girenasa) (TWAW, 16); ... *ujrzę Państwo plac im. Vincas Kudirka* (Wincasa Kudirki) (TR, 11). Poza tym warto nadmienić, że nieraz użyta przez tłumacza (jego zdaniem) polska wersja antroponimu w zasadzie niczym się nie różni (albo różni się w minimalnym stopniu) od wariantu litewskiego podanego w nawiasie: *Pałac wedle projektów Laurynas Guceviczus* (lit. *Laurynas Gucevičius*) i *Marcina Knakfusa* (lit. *Martynas Knakfusas*) w XVIII w. zbudował biskup wileński *Ignotas Masalskis*⁶ (lit. *Ignotas Masalskis*) (TWAW, 9). Niekiedy spolszczeniu

⁵ W folderze „Trasy wodne oraz aktywny odpoczynek” nazwa *Kojrany* występuje w postaci litewskiej *Kairėnai*.

⁶ Ignacy Jakub Massalski.

ulega tylko jeden człon antroponimu, np. imię *Barbary Radziwiłowny* spolonizowano, natomiast nazwisko pozostało w wersji litewskiej: ... *królowa Litwy i Polski Barbara Radvilaitė* (TR, 35). W polskim tekście znalazło się również zlituanizowane imię znanego francuskiego projektanta ogrodów *Édouarda François André*, które brzmi jako *Eduardas* (TWAU, 32). Niektóre antroponimy w badanym materiale używane są wyłącznie lub przeważnie w wersji polskiej, dotyczy to imion znanych postaci historycznych, np. *Witold Wielki*, *Kiejstut*, *Zygmunt Kiejstutowicz*, *Giedymin*⁷.

Z powyższego wynika, że użycie toponimów i antroponimów w omawianych tekstach cechuje brak konsekwencji, bowiem obok nazw w wersji litewskiej (zarówno w postaci mianownikowej, jak i włączonych do polskich modeli deklinacyjnych) występują (choć nielicznie) tradycyjne nazwy polskie. Innymi słowy – wybór tłumaczy jest przypadkowy, niczym nieuzasadniony, chaotyczny. Należy zaznaczyć, że w obu badanych folderach po opisie każdej trasy zwiedzania znajduje się rubryczka zatytułowana „Warto zwiedzić”, w której zostały zamieszczone nazwy obiektów, o których jest mowa w tekście. Zastanawia fakt, że właśnie tutaj w odróżnieniu od tekstu ciągłego większość nazw własnych została użyta w wersji zaadaptowanej i na ogół poprawnej pod względem językowym. Można zatem odnieść wrażenie, że przekładu dokonywały dwie osoby, jedna tłumaczyła tekst, druga zaś – wykaz miejsc do zwiedzania. Nie można wykluczyć również tej możliwości – nazwy zamieszczone w tej rubryczce zostały skopiowane z innych przewodników.

Innym istotnym problemem, z jakim się styka każdy tłumacz, są formy adresatywne. Jak wiadomo, we współczesnej polszczyźnie istnieją dwa warianty form zwrotu do adresata: neutralny, nienacechowany *pan/pani* i nacechowany *ty*, który obecnie pod wpływem obcych wzorów rozszerzył znacznie zasięg swojego użycia. Posługują się zaimkiem *ty* nie tylko w rodzinie, w grupie rówieśniczej, lecz też np. w pracy i w innych sytuacjach, przy czym niejednokrotnie przy niemałej różnicy wiekowej i nierównej pozycji społecznej rozmówców (Grybosiova, 4–5). W języku litewskim w odróżnieniu od polszczyzny oprócz wariantu neutralnego, nienacechowanego *ponas/ponia* (pol. *pan/pani*) i nacechowanego *tu* (pol. *ty*) jest ponadto wariant pośredni *jūs* (pol. *wy*), mniej oficjalny, bardziej bezpośredni, lecz też wyrażający szacunek do odbiorcy, a przy tym poręczniejszy w użyciu niż *ponas/ponia*. Można używać go w różnych sytuacjach (oficjalnych, nieoficjalnych), kiedy z jakichś względów mówiący nie chce posługiwać się formami *ponas/ponia* lub *tu* (Girčienė 2011).

W tekstach turystycznych formy zwrotu do adresata pojawiają się stosunkowo często, bowiem adresat przez cały czas jest tu obecny, podobnie jak w tekstach reklamowych. W tradycji litewskiej w takich sytuacjach przyjęło się posługiwać się wariantem *jūs*, np.: *Nenusiminkite, jai neturite dviračio* (DM, 5; dosłownie:

⁷ W folderze „Trasy rowerowe“ mamy błędny zapis imienia *Giedymin* jako *Gedymin*.

Nie rozpaczajcie, jeżeli nie macie roweru). Ar tikrai gerai pažistate Trakus? (VMAP, 31; dosłownie: Czy na pewno dobrze znacie Troki?).

W folderze „Trasy rowerowe“ występują najczęściej konstrukcje złożone z wyrazu *państwo* pisanego wielką literą i czasownika 3 osoby liczby mnogiej, np.: *Nie trzeba się przejmować, jeżeli Państwo nie posiadają roweru (TR, 5). Po pokonaniu jednego kilometra dojadą Państwo do ronda, ... (TR, 29). Za Paneriai niebawem Państwo przekroczą rzekę Neris... (TR, 45).* Mniej licznie reprezentowane są konstrukcje z zaimkiem *państwo* i czasownikiem w 2 osobie liczby mnogiej, np.: *Więc bez obaw – stańcie Państwo oko w oko z niezapomnianą przygodą, ... (TR, 5). Za mostem skróćcie Państwo w prawo... (TR, 5). Nie przejdźcie, Państwo, obojętnie obok ascetycznej kaplicy byłego klasztoru dominikańskiego (TR, 23).* Ten drugi typ, jak stwierdza J. Miodek (1996, 118), próbuje pogodzić element spoufalenia (2. osoba liczby mnogiej) z oficjalnością (*państwo*), formy te charakteryzują się niższym pułapem oficjalności, chociaż są często wygodniejsze w użyciu, bo krótsze. Zdarza się również, że w jednym zdaniu występują oba typy konstrukcji, np.: *Jeżeli Państwo mają zamiar nie tylko przejechać się rowerem tytułem relaksu, lecz również obejrzeć muzea, kościoły i inne miejsca turystyczne oraz zjeść w kawiarni, nie zapomnijcie zadbać o bezpieczeństwo własnego lub wynajętego roweru (TR, 11).*

W folderze „Trasy wodne oraz aktywny wypoczynek“ rzeczownik *państwo* pojawia się dwa razy: we wstępie (*Zapraszamy Państwa do zwiedzenia... TWAW, 3*) i rozdziale „Parki rekreacyjne“ (... *tutaj Państwo nie tylko spotkacie rodziny, spokojnie spędzające wolny czas... TWAW, 36*), w pozostałych zaś partiach tekstu tłumacz używa form czasownikowych 2. osoby liczby mnogiej bez wyrazu *państwo*. Toteż nie da się definitywnie rozstrzygnąć, czy mamy tutaj do czynienia z dwojeniem, tj. mówieniem *per wy* do jednej osoby, czy też ze zwrotem do grupy osób, z którymi się jest na *ty*, np.: *Obok młynu, na górze, stoi pałac Verkiai, do niego dojdziecie stromymi schodami (TWAW, 9). Ale jeżeli macie chęć i czas, to płyńcie dalej do dawnej stolicy Litwy – Kernavė (TWAW, 10). Nie śpieszcie się pożegnać z jeziorem Skaistis... (TWAW, 32).* Należy dodać, że w rozdziałach „Jeździectwo“ i „Rozrywki różnymi środkami transportu“⁸ pojawia się również forma *ty*, np.: *Gdy już zdobędziesz się na odwagę i wsiądziesz na konia, pojedziesz dróżką... (TWAW, 42). Jeżeli chcesz poznać smak ekstremalnych doznań – odwiedź kartodrom. Jeżdząc gokartem poczujesz szybkość ... odwiedź park czołgów ... usiądź za kierownicą ... czołgu (TWAW, 43).*

Można się zastanawiać, która z powyższych form adresatywnych jest najwłaściwsza w tego typu tekstach. Oczywiście decyzja w tej kwestii zależy od tłumacza, jednakże po dokonaniu wyboru należy tą formą konsekwentnie się posługiwać. Moim zdaniem w tym wypadku najbardziej odpowiednią formą zwrotu do adresata jest 2. osoba liczby pojedynczej, czyli *ty*, która charakteryzuje się

⁸ Wersję polską „Rozrywki różnymi środkami transportu“, która jest dosłownym tłumaczeniem litewskiego wariantu, który brzmi: „Pramogos įvairiomis transporto priemonėmis“, należałoby przereklamować.

bezpośredniością, świadczy o nawiązanym kontakcie między nadawcą i odbiorcą, sprzyja zredukowaniu dystansu nadawczo-odbiorczego, sprawia, że adresem tekstu jest wyłącznie osoba, która go w tej chwili czyta. Jeżeli weźmiemy pod uwagę właśnie ten aspekt, to zwrot *ty* kierowany do turysty nie powinien go razić.

Nawet pobieżna analiza językowa badanych tekstów wykazuje, że nie tylko nazwy własne i formy adresatywne naruszają normy poprawnościowe. Wiele zastrzeżeń natury językowej budzi składnia, a zwłaszcza konstrukcje z równoważnikiem wyrażonym imiesłowem przysłówkowym współczesnym liczenie występujące w analizowanym materiale. Ich duża frekwencja jest spowodowana wpływem języka oryginału, tj. litewskiego, który charakteryzuje się bogactwem form imiesłowowych i sprawowanych przez nie funkcji w zdaniu. W większości tego typu konstrukcji obecnych w obu folderach została naruszona zasada tożsamości podmiotów-wykonawców, czyli zdanie nadrzędne i imiesłowowy równoważnik zdania mają różne podmioty. Prowadzi to do powstania nie tylko niepoprawnych struktur składniowych, lecz wręcz absurdalnych i komicznych. Przytoczę kilka z nich⁹: *Jadąc dalej ratusz pozostanie po lewej stronie* (TR, 14); *Nie trzeba się rozpędzać, ponieważ po prawej stronie zobaczycie leśną dróżkę, którą jadąc wyłoni się plaża jeziora Antaviliai* (TR, 19 *Płynąc dalej, za 7 km, stoi góra zamkowa Janonių* (TAW, 16); *Płynąc dalej (40 km od początku trasy) po lewej stronie widoczna jest góra zamkowa Pasodininkų* (TAW, 20); Powyższe wypowiedzenia nie mają wspólnego podmiotu mianownikowego, co pociąga za sobą zniekształcenie treści. Zatem z pierwszego zdania wynika, że jedzie *ratusz*, z drugiego – że jedzie *plaża*, z trzeciego i czwartego – że płynie *góra zamkowa*. Takich konstrukcji w badanych tekstach jest oczywiście o wiele więcej.

W analizowanym materiale pojawiają się również niepoprawne skróty składniowe będące wynikiem dążenia do zwartości wypowiedzi, np.: *Zachęcamy przed lub po wyprawie zajrzeć do Muzeum Archeologicznego w Kernavė* (TR, 34); W tym zdaniu występuje kolizja składniowa, polegająca na łączeniu dwóch przyimków o różnych wymaganiach syntaktycznych z jednym rzeczownikiem, przyimek *przed* wymaga narzędnika, a *po* – miejscownika.

Z innych potknięć składniowych należy wymienić powtarzającą się konstrukcję *pomnik dla kogo* zamiast bezprzyimkowej konstrukcji z dopełniaczem, np.: *... którym stoi pomnik dla litewskiej pisarki oraz działaczki oświaty Julija Žymantienė-Žemaitė* (TR, 13); *... w którym stoi pomnik dla głośnego polskiego kompozytora Stanisława Moniuszki* (TR, 14).

Tłumacze też nie mogli poradzić sobie ze składnią liczebnika 21, która nastręcza spore trudności. Jeżeli liczebnik wieloczłonowy kończy się wyrazem *jeden*, to zgodnie z zasadą obowiązującą w języku polskim wyraz ten pozostaje zawsze nieodmienny. Nie ma on wpływu ani na cechy gramatyczne rzeczownika określającego, ani na kształt orzeczenia, o tym decyduje przedostatni człon li-

⁹ Imiesłowowy równoważnik zdania w badanych tekstach przeważnie nie jest oddzielany przecinkiem od reszty zdania.

czebnika (Jadacka, 2006, 198). W badanych tekstach ostatni składnik liczebnika został dostosowany do rodzaju rzeczownika, z którym dany liczebnik wchodzi w związek i jest odmieniany przez przypadki, np.: *Brzegi rzeźbi mnóstwo zatok, zdobi je 21 wyspa – każda posiada własną legendę i historię* (TR, 27); *Na jeziorze dużo zatok oraz półwyspów, 21 wyspa* (TWAW, 31); *Jezioro zdobi 21 wyspa, niemal każda mająca swoją legendę* (TR, 31). Zresztą tego typu konstrukcje są zgodne ze składnią języka rosyjskiego i litewskiego. Warto też dodać, że w folderze „Trasy rowerowe” występuje niepoprawny cyfrowo-słowny zapis liczebników porządkowych, np.: *Park ten w latach 20-iestych ubiegłego stulecia...* (TR, 6); *Park ten wpisany do 50-ątki najciekawszych miejsc...* (TR, 8); *Jeżeli wybiorą Państwo tę 35-cio kilometrową trasę...* (TR, 18).

W badanych tekstach, co już częściowo wynika z powyższych uwag, występuje wiele zdań z licznymi błędami, nieporadnych, zniekształconych, wzorowanych na składni litewskiej, co w dużym stopniu utrudnia zrozumienie treści. Przytoczę niektóre z nich, lecz pozostawię je bez komentarza: *Vokė plynie i wpada do Neris koło Vilnius, dlatego mieszkańcom Vilnius bardzo wygodnie dostać się do tej rzeki i razem z nią spędzić kilka godzin, a może cały weekend* (TWAW, 22); *Zaraz dopłyniecie górę zamkową Bagdononys* (TWAW, 26); *Wyjątkową ozdobą parku jest według dźwięków tańcząca i kolory zmieniająca fontanna* (TWAW, 36); *Obecnie na miejscu byłego zamku stoi w XIX w. wzniesiony kościół neogotycki oraz klasztor Objawienia Pańskiego – jeden z najstarszych zakonów w Litwie* (TR, 25)¹⁰; *Możemy sobie wyobrazić, jakie wrażenie pozostawia układ muzyki, zachwycającego pałacu i kolorystyka zachodzącego słońca w jeziorze Galvė* (TR, 29); *Od Góry anielskiej prosimy wrócić do zakrętu Užtrakio dvaras (Posiadłość Užtrakis) i kręcić rowerami 2 km po niezbyt uczęszczanej drodze nad jeziorem* TR, 29).

Nie udało się tłumaczom ustrzec też od błędów leksykalnych. Większość z nich jest skutkiem nieuwzględniania kontekstu, w którym dany wyraz występuje. Wiadomo bowiem, że znaczenie leksykalne wyrazu rejestrowane przez słowniki ma charakter abstrakcyjny, natomiast jego znaczenie realne zależy od kontekstu i sytuacji komunikatywnej. Przyjrzyjmy się kilku przykładom: *Latem tu odbywa się wiele imprez, są organizowane koncerty głośnych artystów zagranicznych* (TR, 13); *... stoi pomnik dla głośnego polskiego kompozytora Stanisława Moniuszki...* (TR, 13). W wersji oryginalnej użyty w tych kontekstach został przymiotnik *garsus* (*garsūs atlikėjai*, DM, 13); *paminklas garsiam lenkų kompozitoriui*, DM, 14), który na język polski można przetłumaczyć jako *doński, dźwięczny, głośny, słynny, znany, sławny*. O tym, które z tych wyrazów należy wybrać, decyduje kontekst wypowiedzi. W rozpatrywanych zdaniach nie chodzi o osoby, o których dużo się mówi, lecz o osoby znane, sławne. Innym przykładem tego typu jest nieodpowiedni wybór ekwiwalentu *przemieszczać się przez rzekę* dla połączenia *keltis per upę* ‘przeprowadzić się przez rzekę’ (VMAP, 13).

¹⁰ W oryginale chodzi nie o najstarszy zakon, tylko o klasztor.

Wystarczyłoby zajrzeć do słownika¹¹, który rejestruje tłumaczenie tego związku składniowego, aby uniknąć błędu: ...*goście weselni przemieszczali się przez rzekę* (TAW, 13). Nieudolnie zostało również oddane wyrażenie *Lietuvos laisvės kovotojai* ‘bojownicy o wolność Litwy’ (DM, 13) jako *działacze na cześć wolności Litwy* (TR, 13). W tekstach znajdują się też jednostki leksykalne niezna-
ne polszczyźnie, np. wyraz *šedevr* (*Vos sugautą šviežią žuvį ... virėjai pavers kulinarijos šedevru* WMAP, 50) użyty zamiast rzeczownika *arcydzieło* (*Złowioną rybę kucharze zamieniają w šedevr kulinarny...* (TAW, 50) albo wyraz *chronisko* (*Parki rekreacyjne usytuowane ... w chronisku drzew...* TWAM, 36), który zapewne należy traktować jako odpowiednik litewskiego rzeczownika *prieglobstis* ‘opieka, schronienie, kryjówka, przytułek’ (*Poilsio parkai įsikūrę ... medžių prieglobstyje* WMAP, 36). Możliwe, że mamy tutaj do czynienia z błędem redakcyjnym, może tłumacz miał na myśli wyraz *schronisko*, który także nie pasuje do powyższego kontekstu. Należałoby po prostu użyć wyrażenia przyimkowego – *wśród drzew*. Błędne tłumaczenie poszczególnych wyrazów sprawia, że zdanie staje nieczytelnym, np.: *Jego powierzchnia (kamienia) wyrokowana naturalnymi szczyrbami ...* (TAW, 15). W litewskiej wersji mamy: *Jo viršus išvagotas natūralių įdubimų* (WMAP, 36) po polsku to by brzmiało tak: *Jego wierzch jest pokryty naturalnymi wklęsłościami*, gdyż wyraz *išvagotas* to ‘pobrużdżony’, ‘pokryty’, a *įdubimas* ‘zagłębienie’, ‘wklęsłość’, chodzi bowiem nie o całą powierzchnię kamienia (lit. *powierzchnia* ‘paviršus’, ‘plokštuma’), a tylko o jego wierzch (lit. *viršus* ‘wierzch’). Natomiast użyte przez tłumacza wyrazy *wyrokować* i *szczyrbina* mają znaczenia zbyt odbiegające od danego kontekstu. W wersji polskiej znajdujemy kilka poświadczeń stosowania wyrazu *widownia* zamiast *punkt widokowy*, np.: ... *zobczem góry Państwo zejdziecie do widowni lasu Panerių* (TR, 40). Wyrażenie *Bezdzionių tiltas* (VMAP, 22) przetłumaczono jako *most mały* (*Obok niego most mały* TAW, 22), nie zaś *małpi most*, co sprawia, że traktujemy je jako doraźną konstrukcję składniową, nie zaś jako frazeologizm. Zamiast połączenia wyrazowego *skazanych na śmierć* (lit. *pasmerktusius mirti* ‘skazanych na śmierć’ VMAP, 32) w polskiej wersji pojawił się pleonazm *straceni na śmierć* (*Na wyspę Valka niegdyś zsypano straconych na śmierć* TAW, 32). Przytoczonych błędów leksykalnych, jak i pominiętych, ale występujących w badanych folderach, można było uniknąć, wystarczyło sprawdzić ich znaczenia w jakimkolwiek słowniku litewsko-polskim.

Polska wersja tłumaczenia zawiera też błędy stylistyczne, które, jak wiadomo, polegają na niewłaściwym doborze środków stylistycznych w danym kontekście, np. w legendzie, a więc utworze kojarzącym się z wydarzeniami z zamierz-
chłych czasów, pojawia się wyraz *bar*, ulubione miejsce spotkań diabłów i łajdaków (... *w tym miejscu znajdował się bar ... Bar został przeklęty...* TAW, 38),

¹¹ Kalėda A., Kalėda B., Niedzviecka M., 2008, *Słownik litewsko-polski / Lietuvių-lenkų kalbų žodynas*, Warszawa: Ex Libris Galeria Polskiej Książki Sp. z o. o.

jako ekwiwalent rzeczownika *smuklė* ‘karczma, szynk, oberża’ (... *šioje vietoje stovėjo smuklė*... *Smuklė buvo prakeikta*... NMAP, 38).

Nawet pobieżna analiza tekstów wykazuje (przynajmniej trudno się oprzeć takiemu wrażeniu), że nie dokonywano ich redakcji (możliwe ze względów finansowych i czasowych), czego konsekwencją są nie tylko błędy gramatyczne, leksykalne, stylistyczne, lecz też liczne literówki: *ze sabą* zam. *ze sobą*, *Księstwa* zam. *Księstwa* (TR, 23), *Vilnzius* zam. *Vilnius* (TR, 18), *obite* zam. *obfite* (TR, 19), *jet* zam. *jest* (TR, 20), *własnego* zam. *własnego* (TR, 34), *zjest* zam. *jest* (TR, 45), *porosimy* zam. *prosimy* (TR, 46); błędy dotyczące przenoszenia: *ro-zdziału*, *rower-ze*, *powier-zchnię* (TR, 27), *rozejm-zenia* (TR, 45), *mechani-zm* (TAW, 16) oraz błędy ortograficzne; *obejżec* zam. *obejrzec*, *mażą* zam. *marzą*, *ścieszka* zam. *ścieżka* (TR, 19), *ras* zam. *raz* (TR, 35) *jan* zam. *Jan* (TAW, 22) *Parku Vingis* zam. *w parku Vingis* (TAW, 37), *w Krajach Bałtyckich* zam. *w krajach bałtyckich* (TAW, 40).

Niewykluczone, że badane foldery były tłumaczone przez różne osoby, co się nieraz zdarza, a może to być spowodowane wielkim pośpiechem, gdyż zbyt długo jest pisany/tworzony tekst oryginalny, tj. w języku litewskim, i wówczas tłumaczący na inne języki mają zbyt mało czasu na dokonanie przekładu, w związku z czym w przekład takiego tekstu angażuje się kilka osób. W tym miejscu wypada też zaznaczyć, że teksty dotyczące obiektów zabytkowych znajdujących się w Wilnie i Trokach są bardziej poprawne pod względem językowym, ponieważ, jak już wyżej nadmieniałam, zarówno autorzy tekstów, jak i tłumacze korzystają z wcześniejszych opracowań, nieraz jeszcze z przedwojennych. Natomiast foldery, ulotki reklamowe informujące o nowych atrakcjach turystycznych, takich jak trasy rowerowe, szlaki wodne, parki rozrywki, nie mają długiej tradycji, w związku z czym tłumacz jest zdany wyłącznie na tekst oryginału (litewski) i na własne kompetencje językowe.

Należy podkreślić, że badane teksty turystyczne są wydane na kredowym papierze ze wspaniałymi zdjęciami, lecz niestety z nie najlepszymi pod względem językowym tekstami. Uważam, że w takiej postaci raczej nie powinny trafić do rąk turysty, gdyż to dowód braku szacunku dla niego.

LITHUANIAN TOURIST TEXTS TRANSLATED INTO POLISH. ISSUES OF LINGUISTIC CORRECTNESS

Summary

The purpose of this paper is to evaluate the linguistic correctness of selected tourist texts translated from Lithuanian into Polish. Studying material consists from folders about Vilnius, Trakai and Kernavė. In respect to the limited volume of the article, the core aspect will be framed within the analysis of individual aspects of language. Attention concentrated within the usage of names, forms of address and grammatical errors, lexical and spelling provided by the translators. This is a brief overview on the tourist texts contained numerous of language errors and linguistically awkward construction, require detailed adjustments linguistic-stylistic

Bibliografia

Materialy źródłowe

Trasy rowerowe, Vilnius – Trakai – Kernavė, 2015 Vilnius (skrót: TR).

Dviračių maršrutai, Vilnius – Trakai – Kernavė, 2015 Vilnius 2015 (skrót: DM).

Trasy wodne oraz aktywny wypoczynek, Vilnius – Trakai – Kernavė, 2015 Vilnius (skrót: TWAW).

Vandens maršrutai ir aktyvios pramogos, Vilnius – Trakai – Kernavė, Vilnius 2015 (skrót: VMAP).

Opracowania

Cieślukowa A., 1996, Jak „ocalić w tłumaczeniu” nazwy własne? – *Między oryginałem a przekładem, t. II: Przekład, jego tworzenie się i wpływ*, red. M. Filipowicz-Rudek i J. Konieczna-Twardzikowa, Kraków, s. 311–320.

Girčienė J., *Viešasis diskursas kreipimosi į adresatą Dožiūriu: neformalumo link*. <http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2011~1367183196190/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>

Grybosiowa A., *Demokratyzacja i nobilitacja języka po drugiej wojnie światowej*. http://www.poradniajezykowa.us.edu.pl/artykuly/AG_demokracja.pdf

Jadacka H., 2006, *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*, Warszawa.

Miodek J. 1996, *Schudniecie Państwo czy schudną państwo. – Jaka jesteś, polszczyzno?* Wrocław, s.117–119.

Skibińska E., 2000, *Nazwy własne w francuskim przekładzie „Prawieku i innych czasów”* Olgi Tokarczuk. – *Przekładając nieprzekładalne...* pod red. W. Kubińskiego, O. Kubińskiej i T. Z. Wolańskiego, Gdańsk, s. 157–169.

Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej. http://ksng.gugik.gov.pl/pliki/zeszyty/zeszyt_11.pdf

Słowniki

Vaitkevičiūtė V., 2001, *Lenkų-lietuvių kalbų žodynas/Słownik polsko-litewski*, Vilnius.

Kalėda A., Kalėda B., Niedzviecka M., 2008, *Słownik litewsko-polski / Lietuvių-lenkų kalbų žodynas*, Warszawa.

Słownik współczesnego języka polskiego, 1996, red. Dunaj B., Warszawa.

OHROŽENÍ TVÁŘE JAKO PROSTŘEDEK VERBÁLNÍ AGRESE¹

Jindřiška Svobodová

Face threatening acts as means of verbal aggression

Abstract:

In the present article, we will pursue the way in which a verbal aggression is used to achieve communication goals (in an example of a specific political discourse communication event). In the pre-election presidential duel, we will focus on situations in which the speaker, by deliberately attacking the face of his communications partner, strengthens his own position and builds his own positive face.

Key words:

Face threatening acts, im/politeness, political discourse, verbal aggression

Contact:

Katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Křížkovského 10, 771 80 Olomouc; jindriska.svobodova@upol.cz

Úvodem: V následujícím příspěvku se zaměříme na specifický typ komunikačního jednání probíhajícího bez ohledu na zájmy a záměry komunikačního partnera a současně zaměřeného primárně (v našem případě možná spíše výlučně) na prosazení produktorovy vlastní agendy. Strategie užití v tomto typu komunikačních situací mohou mít podobu otevřeně útočnou, produktor svých cílů ovšem může dosahovat i skrytě; ve výsledku ale vždy dojde k ohrožení tváře komunikačního partnera a ke zřejmému znevážení pozitivních hodnot, jež si sám pro sebe nárokují.

Předmětem našeho zájmu bude vybraná komunikační událost politického diskurzu, pro který je bezohledné prosazování vlastních zájmů, realizované navíc na úkor komunikačního partnera, příznačné. S nadsázkou v tomto ohledu dokonce můžeme konstatovat, že schopnost zaujmout, přesvědčit, získat a v krajním případě až manipulovat adresáta, de facto potenciálního voliče, je vlastně jedním z aspektů politické obratnosti a úspěšnosti. Jak upozorňuje J. Kraus (Kraus 2003: 21) je v politickém diskurzu součástí manipulace vytvoření dojmu, že adresát, k němuž se politik obrací, má potenciál ovlivnit správné směřování politického vývoje, že ale ve společnosti existuje nepřítel usilující tento pozitiv-

¹ Zpracování příspěvku bylo umožněno díky finanční podpoře Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v letech 2016–2019 z Fondu pro podporu vědecké činnosti.

ní vývoj ohrozit. Produktor musí svého adresáta přesvědčit, že mají společný zájem, že starosti „obyčejného člověka“ jsou totožné s jeho starostmi a že jejich názorová jednota je zřejmá. Pozitivní přijetí konkrétního politika pak přímo závisí na schopnosti přesvědčit recipienta, že nebude váhat při obhajobě a obraně společných zájmů veřejně vystoupit a že při tom bude postupovat rozhodně a nekompromisně.

Útok na tvář politického oponenta spojený s projevy nezdvořilosti a verbální agrese je tak běžnou a v podstatě i logickou součástí velké části komunikačních událostí politického diskurzu a na politickou komunikaci jen obtížně můžeme aplikovat zdvořilostní normu obvyklou v běžné komunikaci. G. Leech (Leech 2014: 21) s odkazem na R. Lakoffovou uvádí, že zdvořilost ve společnosti funguje jako pojistka proti všudypřítomným „rušivým“ či „rozkladným“ silám. Sama Lakoffová (Lakoff 1990: 34) pak zdvořilost definuje jako systém mezilidských vztahů, které vznikly za účelem minimalizace konfliktů a konfrontací potenciálně přítomných v každé lidské interakci. Zatímco tedy zdvořilost v tomto sociopragmatickém pojetí působí jako fenomén usnadňující, resp. umožňující efektivní komunikaci, v politice je to spíš naopak – jako úspěšný je hodnocen mluvčí bezohledně prosazující vlastní (a proklamativně i voličovy) zájmy.

1. Nezdvořilost jako komunikační strategie

Ofenzivní a vůči adresátovi poškozující komunikační jednání se obvykle sleduje v rámci výzkumu nezdvořilosti. Tento fenomén je ovšem těžko uchopitelný, a to jak v laickém, tak i v odborném smyslu slova, neboť pokrývá velmi širokou oblast komunikačního jednání od prostého (a velmi často také nezáměrného) nedostatku zdvořilosti až po uvědoměle útočné, záměrně dehonestující jednání. Hodnocení komunikace jako zdvořilé či nezdvořilé se navíc v čase mění a velkou měrou je závislé i na individuálním posouzení jednotlivých komunikantů. Jako podstatné se pak jeví i Leechovo rozlišení zdvořilosti v pragmalingvistickém a sociopragmatickém smyslu (Leech 2014: 217). V obou případech lze výpověď posoudit podle jejího umístění na hodnotové škále, u obou typů zdvořilosti se ale pracuje s odlišnými styčnými body. Pragmalingvistická stupnice začíná v bodě nula a je jednosměrná. Výpověď může být hodnocena jako více či ještě více atd. zdvořilá (*non polite => more polite => even more polite => ...*) a bodem nula se pro Leech (Leech 2014: 18) stává výpověď bez výrazových prostředků, jejichž užití by signalizovalo snahu vyjádřit zdvořilé hodnocení či postoj. V originálním textu je taková výpověď označena jako *non-polite* a je třeba ji vnímat v rozporu s výpovědí, která je *im-polite*. Terminologicky jsou tedy odlišeny případy, ve kterých se zdvořilost verbálními prostředky nedemonstruje (tedy nulová zdvořilost), od případů, ve kterých je zřejmá přítomnost prvků signalizujících nezdvořilost.

Sociopragmatická stupnice zdvořilosti je dvousměrná, nulový bod je umístěn v jejím středu a výpovědi jsou hodnoceny jako zdvořilé (*polite*) a nezdvořilé

(*impolite*) podle kontextově závislých faktorů, zahrnujících složitou vztahovou síť reflektující blízkost komunikačních partnerů, jejich věk, pohlaví, společenské postavení, sociální asymetrii apod. Pásmo „nulové“ zdvořilosti zde zastupují výpovědi, které bychom označili za „přiměřené“, „normální“ nebo za „standardní“ (a to vždy vzhledem k okolnostem komunikace a komunikačnímu kontextu). Vzhledem ke komunikačnímu standardu pak lze promluvy hodnotit jako zdvořilé nedostatečně (*underpoliteness*), nebo naopak příliš (*overpoliteness*) (Leech 2014: 218).² Jak se ukáže v následujícím příkladu, i výpověď, v níž se neobjevují žádné prvky hrubosti či vulgárnosti a již bychom mohli z hlediska pragmatolingvistického hodnotit jako nepříznakovou, může být z hlediska sociopragmatického míněna jako útok na tvář komunikačních partnerů, a tak být hodnocena jako jednoznačně nezdvořilá:

(1) AB: Mluvili jsme s kůrovcem, a ten nám řekl, že když budeme mít důvěru, tak přestane ožírat naše lesy. Volali jsme nahoru, tam nám řekli, že když budeme mít důvěru, tak začne pršet.³

Pro posouzení výpovědi jako zdvořilé či nezdvořilé je nutné znát kontext, do kterého byla zasazena; významnou roli v tomto konkrétním případě hraje zejména institucionální rámec komunikace a společenská role účastníků komunikačního aktu. Výpověď zazněla v Poslanecké sněmovně Parlamentu ČR během jednání o schvalování zahraničních vojenských misí. Předseda vlády jako představitel vrcholné politiky vyjádřením, které je obsahově zcela nesmyslné, v podstatě demonstroval jak svůj vztah k závažnosti probíhajících jednání a významu, který jim přikládá, tak zejména také k ostatním účastníkům komunikační události (zde se ukazuje potřeba hodnocení výpovědi v širším kontextu, konkrétní politik již dříve Sněmovnu označil za „žvanírnu“ a navrhoval např. i snížení počtu poslanců obou komor Parlamentu ČR). Ačkoli je výpověď z hlediska užitých výrazových prostředků nepříznaková, má výrazně negativní dopad na tvář komunikačních partnerů, jejichž poškození vyplývá z evidentního nerespektování významu jejich společenské role a znevážení práce, kterou v Poslanecké sněmovně vykonávají.

Posouzení promluvy jako zdvořilé či nezdvořilé je dobově závislé, mění se s ohledem na komunikační kontext a významnou roli pochopitelně hraje také interpretační aktivita účastníků komunikačního aktu, takže se vnímání identické promluvy jako zdvořilé či nezdvořilé může u jednotlivých komunikantů měnit. M. A. Locherová a R. J. Watts (Locherová, Watts 2005: 11) upozorňují, že rozsah verbálních prostředků užitých při naplňování komunikačních strategií je velmi široký – od otevřeně nezdvořilé, hrubé a agresivní komunikace přes komunikaci

² M. A. Locherová a J. R. Watts (Locherová, Watts 2005: 12) upozorňují, že posouzení absolutní míry ne/zdvořilosti je značně problematické, a podtrhují význam kontextu komunikační situace a vztahů mezi komunikanty.

³ V ukázce je použito vystoupení politika, které zaznělo ve Sněmovně Parlamentu ČR 1. 6. 2018 (zde citováno ze serveru novinky.cz).

neutrální až po komunikaci zdvořilou, vyjadřující úctu a respekt. Do hodnocení promluv ale vždy vstupuje aspekt tzv. přiměřenosti (*appropriateness*) a komunikační jednání je posuzováno ve vztahu k zažitým sociálním normám a osvojeným komunikačním rámcům (Goffman 1974). Nezdvornost pak zpravidla bývá spojena s porušováním stávajících sociálních či komunikačních norem a s ohrožením adresátovy tváře.

1.1 Nezdvornost jako akt ohrožující tvář

Pojem tváře má v pragmalingvisticky i sociopragmaticky orientovaném výzkumu dlouhou tradici (Goffman 1967) a v současné době existuje několik různých pojetí; v podstatě je ale její koncepce založena na tom, že každý z účastníků komunikace vstupuje do sociální interakce s jistým sebehodnocením a očekává, že bude dalšími účastníky komunikačního aktu vnímán adekvátně této vlastní představě. Vedle této tzv. pozitivní tváře má také tvář negativní, spojenou s tím, že si komunikant nepřeje být ve svém projevu omezován, přerušován, nebo být nucen do aktivity, která by mu mohla být nepříjemná nebo by mu potenciálně mohla přinést nějakou újmu – jinými slovy nárokuje si pro sebe osobní svobodu a prostor. Goffman (1967: 31) tvář hodnotí jako výsledek sociální interakce, jako pozitivní sociální hodnotu, kterou mluvčí požaduje od partnerů aktuálně realizované komunikační události. Je to vlastně způsob, jakým si přeje být vnímán a hodnocen. Tvář se utváří v průběhu komunikační a v širším smyslu slova i sociální interakce, jde o vlastní obraz, image, pro nějž jsou zásadní určité sociální atributy; je to tedy „vztahová hodnota“ a to taky znamená, že si každý jedinec potenciálně může v závislosti na okolnostech komunikační události nárokovat tváří různý počet. V podstatě je to maska, kterou mluvčí mění podle toho, v jaké roli aktuálně vystupuje (Locherová, Watts 2005: 12).

Podobné hodnocení tváře se objevuje např. i v práci H. Spencer-Oateyové (2007: 640), která pro vymezení tohoto pojmu vidí jako zásadní propojení tváře a identity. Koncept identity v sobě zahrnuje velmi širokou oblast vlastností a charakteristik, mezi které můžeme např. řadit osobnostní povahové rysy (např. je plachý), schopnosti a dovednosti (např. je dobrý tanečník), vnější rysy (např. je štíhlý, pohledný), typické projevy chování (např. vstává velmi brzy), přijatou ideologii a víru (např. je křesťan), sociální roli (např. je student, učitel, technik, zastává vedoucí postavení) či příslušnost k určitým skupinám (např. je single muž/žena, je rodič, manžel). Výše zmíněným osobnostním rysům je v závislosti na kontextu přisuzován odlišný význam, proměnlivě mohou být vnímány jako pozitivní i negativní, základní nebo okrajové. Do hry ale vždy vstupuje otázka vztahů k jisté sociální skupině a sociální roli, kterou komunikant aktuálně zastává. Ve vztahu k výzkumu tváře H. Spencer-Oateyová (2007: 640) akcentuje zejména skutečnost, že právě uvědomění si nejvýraznějších rysů vlastní identity jedinci napomáhá najít si adekvátní místo ve společenství ostatních a dosáhnout tak respektu a ocenění.

Účelová nezdvořilost, která je typická právě pro politickou komunikaci, není motivována ani tak osobními vztahy komunikantů (i když pochopitelně nevylučujeme ani tuto možnost), jako spíše jejich příslušností k různým politickým stranám a subjektům, a napadány jsou zde zejména ty aspekty pozitivní tváře, které souvisí s obecně přijímaným obrazem „dobrého politika“, např. zkorumpovanost a problematická minulost komunikačního partnera, jeho neschopnost či neochota dostat danému slovu, prosadit obecně prospěšné zákony, nedostatek sociálního citění a empatie s „obyčejným člověkem“, snaha obohatit se z veřejných zdrojů, protekcionismus a klientelismus apod. Útoky na tvář pak ve zvláště vyhocených situacích (jak se pokusíme ukázat dále) směřují i k těm složkám identity komunikačního partnera, které nesouvisí s jeho sociální rolí ve veřejném prostoru a týkají se jeho soukromého života, osobních povahových rysů či projevů chování. Nezdvořilé chování je pak typicky doprovázeno ohrožením tváře a dochází k němu v případech, kdy ostatní účastníci komunikace svému komunikačnímu partnerovi znemožní prezentovat se tak, jak by si přál, a odmítnou akceptovat pozitivní sociální či osobnostní atributy, jimiž se chtěl prezentovat; jinými slovy nepřijmou „masku“, kterou si chtěl v konkrétní roli nasadit.

1.2 Nezdvořilost, nebo verbální agrese?

Jak jsme ale již uvedli výše, nezdvořilost nemusí být (a často ani skutečně není) výsledkem intenčního jednání produktora. Mluvčí výpověď nemusí zamýšlet jako nezdvořilou, ovšem adresát, který promluvu dekoduje, ji zasadí do vlastních interpretačních rámců, do této aktivity zapojí i své dřívější zkušenosti a svá očekávání a výpověď pak označí jako nezdvořilou např. již z důvodu (nezamýšlené) nedostatečné zdvořilosti.

Od tohoto typu neintenční nezdvořilosti je třeba odlišit případy úmyslných útoků na identitu a tvář komunikačního partnera, které jsou součástí ofenzivního komunikačního jednání směřujícího k bezohlednému prosazení záměrů a cílů produktora. Pro tento typ komunikačního jednání považujeme za vhodné označení verbální agresivita, jako komunikační strategie se může realizovat jak přímo (nadávky, vyhrožování, zesměšňování apod.), tak i nepřímo (např. pomlouvání a výsměch za zády). Agresivita má původ v instinktivní potřebě ochraňovat sebe, své teritorium a zdroje a případně i další (napadenému zpravidla blízké) jedince. Během vývoje byly v lidské společnosti tyto instinkty usměrněny normami racionální morálky a morální odpovědnosti a schopnost kontrolovat a ovládat agresivní impulzy se stala součástí procesu socializace; tyto normy ovšem bývají pod tlakem okolností porušovány a obcházeny (blíže k této problematice Lorenz 1969: 247–262).

Verbální agresivita je součástí širěji chápaného agresivního chování (Nakonečný 1999: 121–124) a z hlediska motivace lze rozlišit agresivitu impulzivní (primárním cílem je poškodit nebo zničit objekt představující potenciální hrozbu) a instrumentální (přesahuje aktuální situaci a směřuje k získání výhod do budouc-

nosti). Vznik agresivního chování bývá velmi často vyvolán hněvem a rozčilením, komunikant je ale obvykle schopen na základě předchozích zkušeností vyhodnotit významné aspekty sociální interakce a pod vlivem dalších kognitivních faktorů se může rozhodnout pro okamžitou impulzivní reakci, nebo celou situaci přehodnotí – výsledkem pak může být např. promyšlená odplata (tedy typický projev agrese instrumentální), ale také reakce neagresivní.

Záměrem produktora tedy může být buď agresivním jednáním okamžitě poškodit adresáta a ohrozit jeho sebeúctu (často je podnětem reakce na dřívější poškození současného agresora), nebo je cílem agrese získat nějakou výhodu do budoucna, např. posílit si postavení ve skupině, získat obdiv, vynutit si od adresáta to, co mluvčí chce, případně agresivitu použít k tomu, aby mluvčí adresátovi nemusel poskytnout to, co od něj aktuálně požaduje. V obou případech ale jde o záměrně realizovanou komunikační strategii, k jejímž nástrojům ovšem rozhodně nemusí patřit expresivní (zejména vulgární) či jinak příznakové verbální prostředky.

Verbální agresivita zasažený objekt poškozuje zejména symbolicky a jako taktika se často objevuje v primárně konfliktních situacích, kde se bezohlednost na straně komunikantů toleruje, nebo je dokonce očekávána. Z charakteru komunikační, resp. sociální situace pak vyplývá také relativizace míry poškození napadeného objektu. Tak např. v politické komunikaci, kde se agresivita v podstatě očekává, může být užita především jako nástroj pro vytvoření kýženého obrazu politika (jako rozhodného, statečného a pohotového zastávce proklamovaných hodnot).

2. Verbální agrese v politické komunikaci

V případě politické komunikace spouštěcí mechanismy verbální agrese souvisí již s charakterem komunikační situace. Agresivita se stává součástí komunikační strategie tehdy, pokud politik do interakce vstupuje s cílem realizovat své záměry bez ohledu na komunikační partnery a rozhodne se demonstrovat vůči nim vlastní nadřazené postavení, nebo se naopak ocitne pod tlakem, v situaci, kterou vyhodnotí jako pro sebe nevýhodnou. Agresivita pak zde mimo jiné souvisí s faktorem uplatňování moci a agresivně komunikuje buď ten, kdo se cítí být mocensky nadřazen, nebo naopak ten, kdo je okolnostmi přinucen se vůči partnerovi v nadřazené pozici bránit. Záměrná útočnost je pak v politické komunikaci projevem uplatňování mocenské pozice, nebo projevem snahy této pozice dosáhnout, a to zejména na úkor komunikačního partnera a jeho záměrným poškozením:

(2) SW: pane prezidente / co nejvíc vytykáte JD / pokud byste měl vzít jednu konkrétní věc / která by to byla?

MZ: to že vůbec nerozumí politice / protože politika je řemeslo / které se musí dlouho učit // já sám se ho učím už pětadvacet let a nechci tvrdit že ho pořádně umím / ale je kus odvahy v tom aspirovat na nejvyšší politickou funkci ve státě a nevědět VŮBEC nic o politice⁴

V tomto konkrétním případě je útok veden na pozitivní tvář komunikačního partnera; mluvčí využil dotaz moderátorky Světlany Witowské (SW) k tomu, aby komunikačního partnera před voličem zdiskreditoval zdůrazněním jeho politické nezkušenosti. Tak ohrozil právě ten aspekt jeho osobnosti, který je pro danou komunikační situaci zásadní.

V následující části příspěvku se zaměříme na kvalitativní zhodnocení vybrané politické debaty, materiál pro analýzu jsme získali prepisem a následnou excerpací posledního duelu prezidentských kandidátů, který proběhl v předvečer prezidentských voleb (konkrétně 25. 1. 2018) ve veřejnoprávní České televizi⁵ a jehož se zúčastnili dva nejúspěšnější kandidáti Miloš Zeman (MZ) a Jiří Drahoš (JD). Sledovat zde budeme zejména ty dialogické výměny, ve kterých se komunikanti snaží užitím agresivních strategií potvrdit či posílit vlastní pozici a získat pozitivní ocenění u předpokládaných recipientů.

2.1 Charakteristika dané komunikační situace

Sledovaná komunikační událost patří do množiny veřejných, institucionálních, politických debat a významným faktorem ovlivňujícím její průběh je v tomto případě zejména její zvrstvenost. V prvním plánu probíhá interpersonální komunikace tváří v tvář, hlavním cílem ovšem je tuto komunikaci zprostředkovat dalšímu recipientovi, jemuž je skutečně adresována, a to divákovi, de facto tedy především potenciálnímu voliči.⁶ Agresivní potenciál dialogických výměn vyplývá právě z tohoto komunikačního faktoru, neboť, jak jsme již zmínili výše,

⁴ Při práci s textem nesměřujeme primárně k zachycení suprasegmentální složky komunikace a v prepisech sledujeme pouze nejdůležitější zvukové charakteristiky, které hrají svou roli při plnění pragmalingvistických funkcí. V textu se snažíme respektovat původní pozměněné podoby slov, překrývání replik vyznačujeme podtržením a odsazením textu.

Seznam užitých značek:

JD označení mluvčího

/ krátká pauza

// výrazně delší pauza

? otázková intonace

@ hezitační zvuk, formulační pauza

Vysloveno DŮRAZNĚ

(()) komentář

(...) nedokončená výpověď

⁵ Ukázky pocházejí z debaty prezidentských kandidátů odvysílané na veřejnoprávní ČT 25. 1. 2018.

⁶ Individuální komunikace pozvaných hostů je tedy začleňována do nadřazené konstelace, která je v tomto případě trojstupňová. Dialogu politiků je přítomno i publikum, které zde nemá možnost klást přímé otázky.

u účastníků debaty nemusíme nutně a priori předpokládat existenci nějaké osobní animozity. Záměrné útočné strategie zde mají převážně instrumentální povahu, to znamená, že obvykle nejsou zcela spontánní a jejich užití souvisí s plánovaným a dlouhodobým budováním tváře politika, který chce právě před voličem demonstrovat nejenom vlastní nebojácnost a odvalu pouštět se do politických bojů, ale také pohotovost a britký vtíp (vlastnosti, které budou pozitivně oceněny zejména v době voleb).

Pravidelným účastníkem veřejných politických debat bývá moderátor, který v dialogu vystupuje jako zástupce mediální instituce, jíž je pověřen úkolem debatu organizovat a řídit. Jeho role je nezanedbatelná, výsledný efekt komunikace významně ovlivní již to, kolik času na vystoupení jednotlivým politikům věnuje, zda důsledně trvá na zodpovězení otázek nebo zda se rozhodne sám útočit na pozitivní tvář přítomných politiků. Ve sledované debatě se tento jev vyskytoval poměrně často a její moderátorka (SW), zřejmě z důvodu požadované vyváženosti, kladla oběma politikům otázky atakující jejich kýžený obraz:

(3) SW: vy jste pane prezidente v Televizi Barrandov řekl / že byste nejraději mířil na sever // kolikrát za těch pět let co jste na Hradě jste byl ve Skandinávii?

MZ: budete se divit / ale pokud (...)

SW: _____ jako prezident republiky

MZ: jako prezident republiky / pokud si dobře vzpomínám / tak ani jednou

SW: není to škoda když je to pro vás vzor / skandinávské země / zvou vás tam vůbec?

MZ: ((hledá brýle a rozkládá papír)) já se omlouvám panu Drahošovi že si nasadím brýle / protože mám / jak známo dvě dioptrie

SW: já vám v tom hledání pomůžu / nenajdete tam žádnou skandinávskou zemi

MZ: šedesát dva zahraničních návštěv a sto pět přijetí zahraničních návštěv

SW: ano pane prezidente / ale nenajdete tam nic takového

MZ: tak nemohu vyloučit že v těch sto pěti přijetích byli nějakí skandinávští představitelé

SW: nejsou // nejbližší severská země kde jste byl nebo místo je Riga

Uznání a respekt, jež si prezident ve své funkci získal, lze hodnotit mimo jiné také podle toho, kdo z jeho zahraničních partnerů přijal pozvání do republiky, nebo jej naopak na zahraniční návštěvu pozval. K vytvoření pozitivního obrazu a získání respektu je důležité udržovat kontakty s představiteli významných evropských a světových mocností, naopak přehlížení z jejich strany prezidentovu pozitivní tvář významně ohrožuje. Moderátorka svým dotazem přímo útočí na prezidentovu pozitivní tvář a upozornění na fakt, že se jeho kontakty omezují na země bývalého Sovětského svazu, v daném kontextu vyznívá až agresivně.

Zaznamenaná dialogická výměna je ale z hlediska užitých strategií zajímavá ještě z dalšího ohledu. Oslovený mluvčí situační kontext využil k agresivnímu výpadu vůči druhému účastníku debaty, aniž by se v komunikaci obracel přímo na něj, nebo byl moderátorkou vyzván k hodnocení jeho dřívějších aktivit. Pro interpretaci výpovědi jako agresivní je přitom třeba znát situační kontext, neboť mluvčí použil narážku na informace šířené některými médii v době vrcholící kampaně o tom, že protikandidát nemá vadu zraku a obroučky dioptrických brýlí se skly nosí pouze proto, aby svou vizáží posílil kýžený obraz intelektuála. Upo-

zorněním, že sám mluvčí brýle používá pouze ke korekci zrakové vady, nikoli s estetických či jiných důvodů, se mu daří nejenom dočasně odsunout pozornost diváků od podstaty položené otázky, ale navíc také poměrně agresivně zaútočit na oponentovu tvář a před diváky poukázat např. na jeho neupřímnost, ješitnost či marnivost. Tendence mluvčího potvrdit si v rozhovoru vlastní mocenskou pozici je tedy zřejmá a permanentně přítomná a nemusí se projevovat pouze v přímých dialogických výměnách s politickým oponentem. Podobnou strategii totiž zvolil i druhý prezidentský kandidát, opět v případě, kdy byl sám ohrožen moderátorčinou otázkou útočící na svou vlastní pozitivní tvář:

(4) SW: pane profesore / vy na jedné straně voláte po transparentnosti ale na druhé straně jste nám dodnes neřekl koho si s sebou přivedete na Hrad jako své nejbližší spolupracovníky / jako kancléře / jako poradce / jako tiskového mluvčího // to jsou lidé které my daňoví poplatníci budeme platit ze svých daní a to jsou lidé / kterým vy jako prezident budete naslouchat // myslím si že voliči mají právo ta jména znát ještě před tím než vás třeba budou volit protože to pro ně může být zásadní věc kdo budou tito tři kancléř / šéf poradců / mluvčí

JD: já rozumím vaší otázce / je to taky s ohledem na to že MZ kdysi po volbě řekl že si na Hrad vezme pouze šoféra a tajemníka / pak to dopadlo jinak / takže rozumím tomu že se ptáte ale já mám samozřejmě nějaké varianty v hlavě / ale jestli dovolíte

SW: _____ nedovolím

JD: nyní po prvním kole volby se mi nabídla celá řada lidí ze štábů mých ctihodných protikandidátů a já zvažuji všechny možné varianty

SW: takže se to nedozvíme

JD: nedozvíte se to ne ne ne ještě nejsem rozhodnut / ale beru vážně v potaz ty nabídky

SW: přesto že voláte po transparentnosti nedozvíme se to

JD: ale to nemá nic společného s transparentností

SW: jak to že ne ? to jsou lidé které my budeme platit ze svých daní

JD: jak jsem řekl MZ po své volbě řekl že si vezme na Hrad pouze tajemníka a řidiče

SW: prosím / nemluvte teď o panu prezidentovi // já se ptám vás

Moderátorka v tomto případě atakuje jak pozitivní, tak i negativní tvář pozvaného hosta. Opakovaně zdůrazňuje rozpor mezi jeho proklamacemi a skutečnými činy (resp. nechotou těmto proklamacím dostát), současně nekompromisně trvá na zodpovězení položené otázky, a tak jej nutí do aktivity, která je mu nepříjemná. Oslovený prezidentský kandidát se snaží vyhnout tomu, aby moderátorce poskytl jednoznačnou odpověď na položenou otázku. Součástí jeho strategie je vyjádření pozitivního ocenění moderátorky a současně také útok na druhého účastníka debaty. Stejně jako v ukázce (3) se i zde jedná o únikovou strategii – připomenutí, resp. zdůraznění nedostatků komunikačního partnera slouží mluvčímu jednak jako možnost vyhnout se tématu, které je mu nepříjemné, ale také k dehonestaci partnera a následnému posílení vlastní pozice.

Moderátorčiny útoky na účastníky debaty nejsou vedeny pouze na ty aspekty tváře, které souvisí s jejich profesní zdatností a s kompetentností k výkonu prezidentské funkce, ale míří i na jejich osobnostní charakteristiku a projevy chování:

(5) SW: pane profesore / vy jste ve svých šedesáti osmi letech v důchodovém věku / stejně jako pan prezident / je to podle vás správný čas na to začít s úplně novou disciplínou kterou je

politika a to na té nejvyšší funkci? můžete zaručit že nebudete dělat začátečnické školácké chyby?

JD: já jsem jako předseda Akademie věd s politiky jednal / stýkal jsem se s nimi / bojoval jsem s nimi / premiéři / ministři financí / Senát / šéfové Senátu / parlamentu / já nejsem politický nováček // JÁ jsem nikdy nebyl v žádné straně / nepartajničl jsem / neuzavíral žádné stranické dohody ale jednal jsem s politiky a jsem jimi respektován / nejsem politický nováček

SW: politika je řemeslo kterému se člověk musí učit / jak říkal pan prezident / já taky často jedním s politiky a netroufla bych si o sobě říct že jsem politik

JD: je to možná rozdíl mezi námi / ale já jdu do toho / ano člověk se musí naučit / uznávám / nikdo z politiků se nevyučil na žádné politické škole / na funkci prezidenta není žádná vysoká škola / je to (...)

Oslovený kandidát během volební kampaně často upozorňoval na svůj dobrý zdravotní stav a fyzickou kondici, připomínka vyššího věku tudíž ohrožuje obraz, který si sám pro sebe nárokoval. Tuto část otázky tedy ponechal bez odpovědi a soustředil se výlučně až na její druhou polovinu. Hypotetickou možnost, že by byl výkon jeho funkce provázen „začátečnickými“ chybami, vyvrátil poukazem na svou profesní minulost. V tomto kontextu pokládáme za podstatné, že při budování vlastního pozitivního obrazu zdůraznil nejenom dosaženou profesní hodnost (byl předsedou Akademie věd) a odvalu, kterou prokázal při jejím výkonu, měřenou společenským významem soupeřů, s nimiž byl nucen „bojovat“, ale zejména skutečnost, že se dosud politicky nezdiskreditoval. Tento osobnostní rys je implicitně stavěn do protikladu s minulostí komunikačního partnera, jemuž jsou tímto připojeny negativní atributy „politických dinosaurů“ (partajničeni, uzavírání stranických dohod apod.). Opět se tedy potvrzuje tendence užít agresivní strategii v situaci, kdy se politik sám ocitne v ohrožení. Útok na tvář dalšího účastníka komunikace mu umožní nejenom poškodit jeho obraz, ale zejména také posílit svou vlastní pozitivní tvář.

(6) SW: pane prezidente / i po revoluci bývalo zvykem / že v každé školní třídě visel obraz prezidenta republiky jako jakési morální autority / proč mluvíte na veřejnosti sprostě?

MZ: no / upřímně řečeno / zaprvé je to moje chyba / za druhé za tu chybu jsem se několikrát omluvil / za třetí jednou to byl překlad anglického názvu americké / pardon ruské rokové skupiny

SW: _____ neopakujte to prosím

MZ: jinými slovy TŘI vulgární výrazy byly zobecněny tak jako kdybych mluvil sprostě při každém setkání s občany / což samozřejmě není pravda

SW: já jsem ale říkala že vy mluvíte sprostě na veřejnosti a nebylo to jenom u těchto případů ale připomenu vám třeba to / jak jste se vymezil vůči vládě kvůli služebnímu zákonu / to si jistě vzpomínáte

I v této citované ukázce se moderátorka zaměřila na jednu z osobnostních charakteristik prezidentského kandidáta. K obrazu, který si během výkonu funkce budoval, patřila také „odvaha“ nevybíravě hodnotit představitele veřejného a politického života a komentovat jejich aktivity. Užíváním hrubých až vulgárních prostředků mohla být posílena tvář rozhodného, přímého a možná i „lidového“ politika, přesto jde o projev chování, který se s obrazem seriózního státní-

ka úplně neslučuje, a užití hrubých a vulgárních výrazových prostředků ve veřejném prostoru sám mluvčí podstupuje riziko negativního hodnocení a vlastní stigmatizace (blíže se sociální hodnotě zdvořilosti věnuje Leech 2014: 27).

2. 1. 1 Vyjednávání tváře

Institucionální charakter analyzované komunikační události se odráží rovněž v její modelovosti. Předvolební debaty se jako pravidelná součást politického boje objevují na obrazovkách veřejnoprávních i soukromých televizí, formáty se mohou lišit v některých technických aspektech (jako je počet moderátorů a pozvaných hostů, jejich rozmístění ve studiu, způsob kladení otázek, velikost a výběr přítomného publika apod.), časem se ovšem konstituoval specifický politicko-mediální žánr s určitými společnými znaky.

Pořady bývají označovány jako duely či debaty, a proto by k jejich základním stylovým faktorům měl patřit především jejich dialogický charakter. Jak jsme již uvedli výše, velmi významnou roli zde hraje zejména hierarchičnost probíhající komunikace. Primárním cílem politiků totiž není přesvědčit o svém názoru přítomného „aktivního“ komunikačního partnera, ale diváka, jemuž je debata skutečně určena. Komunikanti tak v podstatě nevedou reálný dialog, v němž by jednotlivé dílčí repliky vytvářely koherentní celek, ale pronášejí spíš paralelní monology zaměřené především na oslovení, přesvědčení a získání nepřítomného „pasivního“ adresáta. Součástí jejich strategie se tak stává vytvoření vlastního pozitivního obrazu a vyjednání tváře již si ve veřejném prostoru nárokují. Jak jsme se snažili ukázat již dříve při analýze facebookových profilů prezidentských kandidátů vzniklých během kampaně doprovázející první přímou volbu prezidenta (Svobodová 2015), jednotliví kandidáti akcentují a posilují zejména ten aspekt své pozitivní tváře, kterým chtějí zapůsobit na skupinu předpokládaných voličů.

V tomto konkrétním případě se utkávají politický „rutinér“ s „nováčkem“ a oba se z této sociální role snaží při budování vlastní tváře vytěžit co nejvíce:

(7) SW: pane profesore, zítra půjdu k volbám / proč bych měla volit JD a ne prezidenta MZ?

JD: @ protože MZ je pro mě reprezentantem té uplynulé politické éry a doby opozičních smluv / přeběhlíků / propojení kmotrů mafií v politice / také papalášství na Hradě / papalášství jeho spolupracovníků @ symbolem rozdělování / nálepkování / osočování // já jako prezident bych chtěl přinést něco jiného na Hrad / chtěl bych se zabývat ne Peroutkovými články ale problémy které opravdu tíží tuto společnost / ne její elity

Kandidát JD si svou pozitivní tvář buduje na konfrontaci vlastní nezkušenosti s praktikami politických „rutinérů“ a s jejich stereotypizovanými negativními atributy. Současně je pro něj ale velmi důležité ukázat, že je schopen ve světě politiky obstát a že mu nechybí vlastnosti dobrého politika (viz také ukázkou 5), ke kterým patří např. rozhodnost a odvaha:

(8) SW: tak mi vysvětlíte proč jste pana K upozadil po druhém / před druhým kolem prezidentské volby? nemáte strach že by vám právě tyto informace které se objevily v médiích mohly ublížit a proto jste ho upozadil?

JD: já jsem nikoho neupozadil / první fáze kampaně nebo ta nejdelší byla náročná logisticky // byl to sběr podpisů / výjezdy / plánování / dobrovolníci / velmi náročná kampaň na logistiku a organizaci // teď jsme v posledních nebo po tom prvním kole jsme byli najednou v posledních deseti dnech čili v té úplně nejtvrďší fázi kampaně a tam už tyhle věci odpadly

SW: _____ tam už není potřeba krizového manažera?

JD: tam není potřeba krizového manažera / tam je třeba / tam je třeba / paní W jasné velení od jedné osoby / a tou jsem JÁ / je to pouze deset dní mezi první a druhou volbou / takže na tom není nic divného // já jsem zvyklý já jsem zvyklý velet jsem zvyklý rozhodovat

Součástí komunikační strategie je záměrné porušení maximy skromnosti (jde o požadavek formulovaný G. Leechem: *minimalizuj sebechválu a maximalizuj neschvalování sebe samého*; zde Hirschová, Svobodová 2014: 25), mluvčí nepřistupuje k očekávanému upozadování vlastní osobnosti a explicitně zdůrazňuje právě ty vlastnosti, které jsou pro výkon vrcholné politické funkce potřebné a jejichž absence by mu před potenciálními voliči mohla škodit. Kandidát MZ naopak rizika vyplývající z oponentovy politické nezkušenosti zdůrazňuje (viz také ukázkou 2) a do kontrastu staví vlastní zkušenosti a profesionalitu:

(9) SW: proč ta změna? co tím sledujete že AB pověříte jmenováním sestavením vlády?

MZ: to není změna / paní W / já už jsem to řekl na tiskové konferenci // je to takzvaný algoritmus podmíněného pokračování který spočívá v tom že buď vyhraju nebo prohraju // když prohraju tak hrozí nebezpečí že by pan D jak veřejně řekl nejmenoval vítěze voleb premiérem a tímto AMATÉRSKÝM zásahem by v naší politické struktuře vznikl naprostý chaos proto dám možnost AB k druhému pokusu / když vyhraju dám naopak AB naopak víc času na jednání o vládě

Prezidentský kandidát MZ zde výběrem užitého lexika (např. *algoritmus podmíněného pokračování*) ukazuje svou zběhlost v dané oblasti a neváhá ji postavit do kontrastu k nezkušenosti oponenta, jehož záměry označuje za *amatérské*.

V promluvách jednotlivých kandidátů se tak při naplňování komunikačních cílů ukazuje jako nejsilnější snaha znemožnit oponentovi jeho pozitivní sebeprezentaci a vyjednávané atributy pozitivní tváře převrátit v jejich vlastní opak. Příznačné je v tomto smyslu zdůrazňování vlastních pozitiv (jež jde opět přímo proti Leechově zdvořilostní maximě) a explicitní upozorňování na negativa komunikačního partnera:

(10) SW: pane prezidente / pokud obhájíte svůj post / budou s vámi na Hradě pokračovat vaši dva nejbližší spolupracovníci tedy kancléř VM a poradce MN?

MZ: řekl jsem několikrát a opakuji to znovu / že se na toto téma poradím především s nimi a teprve potom budu informovat média nikoliv naopak (...) jenom bych chtěl ovšem poznamenat / že nikdo z nich není trestně stíhán není z nich ničeho obviněn / nikdo z nich nespolupracoval s DR a já je paní W neupozaduju / protože já se médií nebojím

Prezidentský kandidát v situaci, kdy se po otázce na problematické spolupracovníky sám ocitá pod tlakem, nastolené téma obrací proti svému oponentovi a u předpokládaných adresátů si vyjednává pozitivní hodnocení jako statečný politik obklopený nediskreditovanými spolupracovníky. Podobnou strategii ale využívá i druhý kandidát, např. když mu oponent nabízí seznam dárců a finančních podporovatelů jeho vlastní kampaně:

(11) SW: dobře, pane prezidente / děkujeme a já to teď předám panu D / pokud ho to bude zajímat (...) ne tak si to vezmu já protože mě to zajímá // děkuji

JD: já o to nestojím / já mám všechny dárcy na transparentním účtu / já nepotřebuji MZ předávat seznam

V případě obou kandidátů se tedy verbální agrese objevuje nejčastěji tehdy, pokud jim samotným hrozí ztráta tváře a záměrný útok na tvář komunikačního partnera a pozitivní hodnoty, jež si nárokuje, slouží jako úniková strategie od témat, jež se jim samotným mohou jevit jako problematická.

Závěrem: V předkládaném článku jsme se zaměřili na příklad instrumentálně útočné komunikace v politické mediální debatě, v níž se mluvčí snaží jednak ukázat svého komunikačního partnera ve velmi nepříznivém světle, jednak sám sebe prezentovat jako osobu, která se nebojí ve veřejném prostoru vstoupit do konfliktu a obhajovat své a zejména voličovy zájmy. Součástí komunikační strategie zde byla snaha zejména maximalizovat partnerovy ztráty a poškodit jeho pozitivní obraz; dehonestace komunikačního partnera probíhala vždy s využitím prostředků verbální agrese, již je podle našeho názoru třeba terminologicky odlišit od prosté nezdvořilosti. Nezdvořilost jako pragmlingvistický fenomén totiž vždy souvisí s interpretační aktivitou adresáta (který promluvu např. vyhodnotí pouze jako nedostatečně zdvořilou) a na straně mluvčího může jít pouze o odchylku od komunikačního standardu, nikoli o záměrný útok.

Agresivita byla ve sledovaných výpovědích vždy užita záměrně, velmi často v situacích, kdy se mluvčí ocitl pod tlakem a útok na partnera použil jako únikovou strategii k odvedení pozornosti od tématu, jež by mohlo v důsledku vést k poškození jeho vlastní pozitivní tváře. Neochota respektovat tvář, již si komunikační partner nárokuje, a její záměrné ohrožení spojené s vědomým nedodržením zdvořilostních maxim tak v politické komunikaci nejsou projevem prosté nezdvořilosti, ale stávají se běžnou součástí komunikačních strategií užívaných při budování vlastní profesní identity.

FACE THREATING ACTS AS MEANS OF VERBAL AGGRESSION

Summary

This paper deals with an example of instrumental offensive communication, in which the speakers try to show their communication partner in a very unfavorable light and on the other hand to present themselves as a person who can enter into conflict and to defend his electoral interests. The communication strategy was to maximize partner's losses and damage their positive image. Analyses of dialogues (extracts from pre-election debate) have demonstrated that the aggressive and openly offensive communication can be seen not just as a borderline case of impoliteness but, more accurately, as a parallel phenomenon, a communicative strategy which, in our opinion, must be terminologically distinguished. Verbal aggression has always been used intentionally, often in situations where a speaker is under pressure, and the attack on the partner has been used as an escape strategy to divert attention from a topic that could lead to damage to his own positive face.

Literatura

- Brownová P., Levinson, S., 1987, *Politeness. Some Universals in Language Usage*, Cambridge.
- Goffman E., 1967, *Interactional Ritual: Essays on Face-to-face Behavior*, Garden City, NY.
- Goffman E., 1974, *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*, Cambridge.
- Hirschová M., Svobodová J., 2014, *Komunikační strategie v jednom typu mediálního diskursu (televizní talk-show)*, Olomouc.
- Kraus, J., 2003, Vyjadřování polemčnosti a významových opozic v politickém diskursu. – *Jazyk, média, politika*, red. S. Čmejrková, J. Hoffmannová, Praha, s. 13–39.
- Lakoffová R. T., 1990, *Talking power. The politics of language in our lives*, Glasgow.
- Leech G. E., 2014, *The Pragmatics of Politeness*, Oxford.
- Locherová M. A., Watts R. J., 2005, Politeness theory and relational work, „*Journal of Politeness Research*“, 1, s. 9–33.
- Lorenz K., 1969, *On Aggression*, New York.
- Nakonečný M., 1999, *Sociální psychologie*, Praha.
- Spencer-Oateyová H., 2007, Theories of Identity and the Analysis of Face, „*Journal of Pragmatics*“, 39/4, s. 639–656.
- Svobodová J., 2015, Komunikační strategie prezidentských kandidátů na facebookových profilech. – *Doświadczanie codzienności w języku i w literaturze czeskiej*, Poznań, s. 311–326.

Prameny

- Video: Podívejte se na celý záznam prezidentského duelu Drahoš – Zeman. [online] 25. 1. 2018, <https://ct24.ceskatelevize.cz/domaci/2373232-video-podivejte-se-na-cely-zaznam-prezidentskeho-duelu-drahos-zeman>, [cit. 14. 8. 18].
- Zpěváčková B. [online] Babiš při schvalování zahraničních misí vtipkoval o kůrovci. Styďte se sepsul ho Kalousek, 1. 6. 2018, <https://www.novinky.cz/domaci/473756-babis-pri-schvalovani-zahranicnich-misi-vtipkoval-o-kurovci-styďte-se-sepsul-ho-kalousek.html> [cit. 14. 8. 18].

AKSJOLOGICZNO-KULTUROWE ASPEKTY WIZERUNKU STAR(SZ)EJ KOBIETY W PRZYSŁOWIACH POLSKICH. UJĘCIE INTERDYSCYPLINARNE

Iwona Benenowska, Beata Morzyńska-Wrzosek

*Axiological and cultural aspects of the image of an old(er) woman in Polish proverbs.
An interdisciplinary perspective*

Abstract:

*The text shows an interdisciplinary perspective on a research question revolving around the reconstruction of an image of an old(er) woman in Polish proverbs. The aim of the article is to describe evaluative elements encoded by proverbs and saying. Their anthropological and axiological analysis is targeted at singling out the vehicles and types of evaluations, recognizing categories of evaluation, making an attempt at reconstructing evaluative judgements and identifying the motivation of assessments. Thus delineated interdisciplinary reflection inscribes into the research area inspired by the cultural theory of language, which directs attention to language structures and varying contexts, in particular cultural contexts. The source of the material gleaned for the purpose of this analysis is *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* (Krzyżanowski et al. 1970, v. I–III).*

Key words:

An old woman, axiological linguistics, anthropology, cultural theory of language, evaluation, context

Contact:

*Iwona Benenowska, Uniwersytet im. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy;
ibene@ukw.edu.pl*

*Beata Morzyńska-Wrzosek, Uniwersytet im. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy;
beatamw@abas.pl*

Ustalenia wstępne

Jednym z zasadniczych aspektów antropologizującego badania tekstów kultury jest dostrzeganie m.in. w operacjach językowych i strukturach kompozycyjnych ich potencjału dla projektowania wizji człowieka i rzeczywistości. Identyfikowaniu tekstowych kategorii służą konteksty, zespoły zmieniających się uwarunkowań, zachodzące między nimi relacje, które implikują poszerzoną perspektywę badawczą. Ukierunkowanie na pojmowanie specyfiki narracji w bezpośrednim powiązaniu z sytuacją człowieka prowadzi do wyraźnego uwypuklenia w wyłaniającym się interdyscyplinarnym polu badawczym problematyki związanej z pod-

miotowością, tożsamością, zasadami ich kształtowania i uobecniania (Czapik-Lityńska 2007: 27–37). Dowartościowane zostają działania analityczne wykraczające poza poetykę tekstu, wzbogacające zdeterminowany strukturalistycznie dyskurs o postępowanie inspirowane definiowaniem tekstu kultury jako reprezentacji doświadczenia jednostki, która funkcjonuje w rozmaitego typu uwikłaniach, zależnościach stymulujących jej rozwój. Badania rozpoznają w środkach formalnych, mechanizmach kompozycyjnych „tematyzowanie i reprezentowanie fenomenu człowieka jako podmiotu przeżywającego samego siebie, poznającego i oceniającego” (Rembowska-Płuciennik 2004: 9), akcentują jego subiektywne i ponadindywidualne predyspozycje. Motywują spostrzeżenia dotyczące konceptualizacji psychofizycznych uwarunkowań, ludzkiego percypowania świata, zdolności mentalnych, sfery cielesnej, zmysłowej i emocjonalnej (Rembowska-Płuciennik 2007: 90–98; Morzyńska-Wrzosek 2013).

Antropologiczne ujęcie projektuje więc odczytanie tekstów, ich konstrukcji jako świadectw doświadczenia siebie i świata, jako krytyczny komentarz dotyczący kondycji jednostki, jej miejsca we wspólnocie. Odsyła do indywidualnych i zbiorowych wyobrażeń, uwzględnia ich historyczną zmienność, proponuje interpretację sygnalizującą zarówno trwanie, jak i dekonstruowanie kodów kulturowych. Problematyzując ludzkie doświadczenie, demonstrując formy jego ekspresji, sięgając po zróżnicowane konteksty i ich wzajemne powiązania, dostrzega w nim stałość i zmienność, niepowtarzalność i typowość, odrębność i wspólnotowość. Akcent położony na tego typu jakości kieruje również uwagę ku stereotypom, ich powstawaniu, utrwalaniu i modyfikowaniu, rozważa je w kontekście egzystencjalnego doświadczenia wspólnoty, generowanego przez nią świata wartości (Schaff 1981; Bertig, Villain-Gandossi 1995; Bartmiński, Panasiuk 2001: 371–395).

Interesującymi tekstami, których strukturę wyraźnie dookreślają właśnie stereotypy, są przysłowia. Jak pisze Grzegorz Szpila: „Wieloaspektowy charakter paremii to chyba najbardziej wyraźna jej cecha, która równocześnie stanowi przeszkodę w sformułowaniu jednolitej definicji przysłowia” (Szpila 1999: 371). Mówi się, że przysłowie to tekst bez kontekstu, najmniejszy utwór literacki – minitekst (Buttler 1989: 332), tekst kliszowy (Piermiakow 1979: 28), samowystarczalny, czyli samodzielnie znaczący, bez odwoływania się do kontekstu pozaprzysłowiowego¹ (Krzyżanowski 1990: 664), przyswajany i odtwarzany (podobnie jak frazeologizm) przez użytkownika języka w niezmienionej formie

¹ Przy czym w tym ujęciu kontekst rozumiany jest jako sytuacja pozajęzykowa, w której dane przysłowie może być użyte, lub sytuacja językowa, czyli możliwość zastosowania/wykorzystania paremii jako elementu leksykalnego w dyskursie. Natomiast jeśli chodzi o badanie znaczenia paremii, zawsze ważne jest postrzeganie jej jako tekstu w kontekście, a nie poza nim – każdym rzeczywistym użyciu w konkretnej sytuacji życiowej (Szpila 1999: 372).

i utrwalonym znaczeniu². Anthony Cowie zalicza paremie do tzw. formuł frazeologicznych (*formulas*) – jednostek samodzielnych³, zaś Rosamund Moon zaznacza, że frazeologizmy tradycyjnie uznawane za prototypowe – idiomy, powiedzenia, przysłowia są niezwykle rzadko używane w tekstach pisanych, ich frekwencja jest bardzo niska (Monn 1998: 59–64), ponieważ pełnią zazwyczaj funkcje stylistyczne (Grabowski 2015: 37; Kowalikowa 2001: 112–117; Mieder 1993: 9–68; Szpila 2003; Wyżkiewicz-Maksimow 2001: 118–123).

W słownikach oprócz definicji mówiących o tym, że paremia to:

„przestarz. przysłowie, sentencja, maksyma” [USJP *paremia*⁴] (Dubisz 2004); „krótka wypowiedź pochodząca z literatury lub ze źródeł ludowych, utrwalona w tradycji ustnej, w świadomości ludzi posługujących się jakimś językiem, wyrażająca jakąś myśl, prawdę, przesłanie, wskazówkę itp.” [SWJP 2001, II:206 *przysłowie*] (Dunaj 2001, t. II: 206); „krótkie zdanie, które ludzie chętnie powtarzają, ponieważ wyraża jakąś ogólną myśl, często wskazówkę lub przestrożę, i może stanowić rodzaj komentarza do danej sytuacji” [ISJP 2000, II: 379 *przysłowie*] (Bańko 2000, t. II: 379); „krótkie zdanie (lub zdania), zaczerpnięte ze źródeł literackich lub ludowych i utrwalone w tradycji ustnej, wyrażające jakąś myśl ogólną (sentencję, wskazówkę, przestrożę) często w formie wierszowanej” [SJP Sz 1999, II: 1006 *przysłowie*] (Szymczak 1999, t. II: 1006);

podkreśla się ich znaczenie dla użytkowników języka, ich kulturową funkcję, wiedzę (pozajęzykową, życiową), zawierającą system wskazówek, ostrzeżeń, więc i ocen, które niosą ze sobą. Wiąże się to z **kulturową teorią języka** zakładającą poznanie istoty (życia duchowego, kultury) człowieka „poprzez badanie zawartych w języku treści, form i wzorców kultury, poprzez badanie zakodowanego w nim ujęcia rzeczywistości (kultura rzeczywistości) oraz systemu aksjologiczno-normatywnego danego społeczeństwa (kultura wartości) przekazywanego poprzez język z pokolenia na pokolenie, ciągle kształtowanego i kształtującego się” (Anusiewicz 1991: 19).

Jak można dostrzec, językowy kształt, kulturowe konstruowanie paremii dookreśla bardzo wyraźnie powtarzalność i powszechność. Przysłowia potwierdzają i popularyzują funkcjonowanie określonych wyobrażeń, opinii, które wskazują na horyzont oczekiwań właściwy dla danej grupy. Odzwierciedlają jej potrzeby, stosunek do siebie i innych, a także uporządkowanie, zhierarchizowanie, podział ról społecznych i przypisywaną im rangę. Będąc wytworem historycznej, obyczajowej rzeczywistości i nośnikiem zinterpretowanego obrazu świata, propa-

² O trudnościach definicyjnych frazeologii (a w naszym przypadku także paremii), jak pisze Wojciech Chlebda: „[...] frazeologizmy są takie, jakie są kryteria frazeologiczności, przyjęte przez danego badacza, są tym, za co uzna je dany językoznawca” (Chlebda 2003: 39).

³ A. Cowie dzieli frazeologizmy – ze względu na ich spójność semantyczną i niezmienność formy – na kompozyty (*composites*) oraz formuły (*formulas*). Te pierwsze są jednostkami mniejszymi od zdania, zaś formuły są jednostkami samodzielnymi i (z pragmatycznego punktu widzenia) obejmują przysłowia, znane i często wykorzystywane cytaty, skrzydlate słowa, formuły konwersacyjne (Cowie 1998: 4, 17).

⁴ Ponieważ wykorzystywano wersję elektroniczną słownika, nie podaje się numerów tomów i stron.

gują uogólnione, silnie nacechowane aksjologicznie sądy dotyczące rozmaitych wymiarów wspólnotowego życia (Olechno-Wasiluk 2012: 159 i n.), odnotowują jego dynamikę, uobecniają wzorce zachowań. Są narzędziem referowania rzeczywistości, kształtowania społecznych standardów, wyłaniają wizję świata konkretyzującą uogólnioną perspektywę, która odznacza się jednostronnością, niezmiennością, potwierdza stosowane w kulturowych praktykach rozmaite uproszczenia.

Przysłowia proponując wiedzę tradycyjną, popularną, posługują się stereotypami i przyczyniają się do ich umocnienia. Utrwalają ich różne typy: narodowe, religijne, zawodowe, rasowe, płciowe i wiekowe, które popularyzują określone rodzaje zachowań, nieobojętny aksjologicznie model postrzegania (Bartmiński 2008: 33–53). Powracające w nich dość często wizerunki kobiet aktualizują powszechnie akceptowane jej cechy dotyczące głównie wyglądu, sposobu bycia, charakteru, pełnionych społecznie ról (np. matki, żony, córki, gospodyni, opiekunki), jednoznacznie dookreślają również jej terytorium tradycyjnie ograniczone do przestrzeni domowej, prywatnej, intymnej. Wpływ na ich konstruowanie miały, jak zauważa Ewa Jędrzejko, uwarunkowania naturalne (przede wszystkim funkcjonowanie biologiczne i związana z tym opieka nad potomstwem), patriarchalna kultura antyczna (charakteryzująca wzorzec wiernej żony, opiekunki i hetery – towarzyszki, kobiety wykształconej) oraz silnie spolaryzowany model kobiecości zaproponowany w religii chrześcijańskiej: cielesna Ewa i niepokalana Maria (Jędrzejko 1994: 159–172). Wiele spośród zasygnalizowanych stereotypowych cech obrazowania dojrzałej kobiety we współczesnych mediach występuje również w paremiach⁵.

Celem naszego artykułu jest opis skonkretyzowanych w przysłowiaach elementów wartościujących. Ich antropologiczno-aksjologiczna analiza ukierunkowana zostaje na wyodrębnienie środków i typów wartościowania, kategorii wartości, podejmuje problematykę rekonstruowania sądu wartościującego oraz motywacji ocen. Tak dookreślona interdyscyplinarna refleksja wpisuje się w obszar badawczy inspirowany kulturową teorią języka, która kieruje uwagę ku strukturom językowym i różnorodnym kontekstom. Źródłem pozyskania materiału językowego jest *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, w opracowaniu Juliana Krzyżanowskiego i innych autorów (Warszawa 1970, t. I–III)⁶.

Podejmując zorientowane lingwistycznie i kulturowo badania nad złożonym aspektem wartościowania obrazu dojrzałej kobiety w polskich paremiach, przy-

⁵ Obraz kobiety utrwalony w paremii i/lub leksyce (także różnych języków) został opisany m.in. przez E. Jędrzejko (Jędrzejko 1994: 159–172); J. Olechno-Wasiluk (Olechno-Wasiluk 2012); M. Pudeń-Blokesz (Puda-Bokesz 2016: 207–220) czy Yoon Kyo Choi (Yoon Kyo Choi 2014: 137–154).

⁶ W obrębie różnych haseł (nie tylko *kobieta*, lecz także *dziewczyna*, *baba*, *panna* i in., w których zastosowano atrybucję wieku) każdorazowo wskazanych przy cytowanym przykładzie.

jęłyśmy hipotezę badawczą, iż jest on spolaryzowany, uproszczony, stereotypowy.

Analiza antropologiczno-aksjologiczna

Zanim przejdziemy do analizy, wprowadźmy informacje dotyczące założeń/ustaleń metodologicznych:

- ▶ za Elżbietą Laskowską przyjmujemy, iż:
 - *wartość* jest „cechą w skali dobry – zły przypisywaną przedmiotowi (obiektowi) przez osobę (subiekta) ze względu na pewne kryterium” (Laskowska 1992: 13);
 - w strukturze sądu wartościującego ujmuje się subiekta (A⁷), akt sądenia (U), predykat wartościujący (D/Z), obiekt (X), kryterium wartościowania (W), które są składowymi bazowej formuły⁸: A uważa, że X jest dobry/zły pod względem kryterium W, w skrócie: AU: X jest D/Z W (Laskowska 1992: 21);
 - kryteria wartościowania obejmują obszary: pragmatyczne, ekonomiczne, witalne, hedonistyczne, odczuć, perfekcjonistyczne, społeczne, estetyczne, poznawcze, etyczne, sakralne (Laskowska 1992: 14);
- ▶ wypowiedzenia formułowane przez użytkownika języka mogą zawierać sądy wartościujące dotyczące różnych obiektów, my zawężamy zbiór obiektów do starej/starzej się (= star(szej) kobiety);
- ▶ wartościujemy za pomocą różnych środków: leksykalno-frazeologicznych i gramatycznych (gdzie element wartościujący ma charakter definicyjny, systemowy), konotacyjnych (gdzie element aksjologiczny wydobywa się przez odniesienie do indywidualnych preferencji subiekta, konotacji kulturowych, kontekstu, np. w zakresie stereotypów); tekstowych (gdzie siłą wartościującą ma użycie na pozór neutralnych aksjologicznie wyrażen, ale w których ocena wynika ze wspólnej wiedzy pozajęzykowej nadawcy i odbiorcy, kompetencji komunikacyjnych, np. w zakresie ironii, metafory, gry językowej) (Benenowska 2015: 52–134, 161–175, 185–223);

Materiał egzemplifikacyjny został uporządkowany według wyżej wymienionych typów środków, jego prezentacja zawiera rekonstrukcję sądu wartościującego. Wybrane przykłady zostały opatrzone komentarzem przypisowym, który konkretyzuje charakterystyczne aspekty kulturowo-społecznego wizerunku star(szej) kobiety. Syntetyczne omówienie uwzględniające przedstawienie wniosków z analizy językoznawczej uzupełnionej o perspektywę antropologiczną znajduje się w podsumowaniu.

⁷ Subiekt może, lecz nie musi być nadawcą sądu wartościującego.

⁸ Formuła ta może mieć swoje szczegółowe modyfikacje uzależnione od typu wartościowania.

a) wartościowanie leksykalno-frazeologiczne

1. Każda kobieta dwa razy **szaleje**: kiedy się kocha i kiedy siwieje. [kobieta, t. II, s. 87]⁹

Czasownikowa nazwa obiektu (*szaleje*) ilustruje negatywne wartościowanie kobiety (starej/starzejacej się) pod względem wartości poznawczych. Można zaproponować sąd wartościujący, w którym subiekt uważa, iż ktoś (kobieta = B)¹⁰ czyni coś (= *szaleje*), co upoważnia do dodania negatywnej konkluzji; w skrócie: B czyni X (*szaleje*) {i to jest Z Wpозnawcze}¹¹.

2. Lat piętnaście kiedy minie, **nie ma co wierzyć** dziewczynie. [dziewczyna, t. I, s. 541]

W tym przykładzie można zrekonstruować następujący sens: gdy dziewczyna przekroczy 15. rok życia, nie można jej wierzyć, ponieważ zaczyna /„umie” już kłamać. Jeśli tak jest, sąd (negatywnie) wartościujący ma postać: B (dziewczyna, gdy minie jej 15 r. życia) czyni X (kłamie¹²) {i to jest Z Wpозnawcze, etyczne}

3. Lepiej dziewczką **siwieć**, niż za mężem **parszywieć**.¹³ [dziewczyna, t. I, s. 541]

⁹ Wyróżnienia w cytatach pochodzą od autorek tekstu – I. B., B. M.-W. W nawiasach kwadratowych – oznaczenia hasła, tomu i strony, skąd zaczerpnięto przykład.

¹⁰ Symbol **B** oznacza tu kogoś innego niż subiekt.

¹¹ Kategoria poznawcza, ponieważ *szaleć* oznacza: „1. zwykle pod wpływem silnych uczuć zachowywać się w sposób nieopanowany, gwałtowny; wariować, np. Szalała po śmierci męża. Szaleć z bólu, z miłości, z radości, z rozpaczy, ze szczęścia, z wściekłości, z zazdrości. przysł. Kiedy głowa siwieje, to serce szaleje.” [USJP]

¹² *Nie ma co im wierzyć*, tzn. kłamią, a *kłamać* znaczy: „1. świadomie mówić nieprawdę, wprowadzać kogoś w błąd; łgać, zmyślać”; *kłamstwo*: „twierdzenie niezgodne z rzeczywistością, wypowiedziane z zamiarem wprowadzenia kogoś w błąd; fałsz, łgarstwo, nieprawda, zmyślenie” [USJP].

¹³ Przykłady paremii przedstawiających starą kobietę z siwymi/siwiejącymi włosami potwierdzają bardzo wyraźnie dominujący we współczesnej kulturze wzorec postrzegania jednostki. Zorientowany jest on na uwypuklenie przede wszystkim aspektu wizualnego, sprowadzającego definiowanie cielesności do kategorii estetycznych. Jest to widoczne zarówno w społecznym wizerunku mężczyzny, jak i kobiety, jednak w patriarchalnych wzorcach kultury to mężczyzna „patrzy”, ocenia, kwestionuje. Stąd konsekwencje biologicznego procesu starzenia się ciała zdecydowanie częściej uwypuklane są w wizerunku kobiety. To głównie płeć piękna zostaje jednoznacznie zobowiązana do tego, by intensywnie przeciwdziałała oznakom starości. Stygmatyzacja społeczna i kulturowa wymaga od starzejacej się kobiety, by nieustannie sprawowała kontrolę nad swoim ciałem, poddawała się presji stosowania kremów przeciwzmarszczkowych i środków farmakologicznych, by farbowała włosy, podejmowała również wyzwania w sferze aktywności fizycznej, uprawiała sport. Współczesny przemysł kosmetyczny, farmaceutyczny, chirurgia estetyczna oferują zamożnym kobietom coraz to nowe środki obiecujące pomoc w niwelowaniu oznak przemijającej urody. Warto także odnotować, iż z rynku konsumenckiego eliminowani są ludzie starzy, wyjątek stanowią produkty kosmetyczne i usługi z zakresu chirurgii plastycznej (Melosik 1996; Dziuban 2013).

W formule porównawczej – lepiej X niż Y – zawarta jest ocena, którą – jak się wydaje – można ująć w następujący sposób: lepiej żeby dziewczyna osiwiiała jako panna, niż gdyby miała wyjść za mąż i (s)parszywieć. Oprócz suponowanego ujemnego waloryzowania małżeństwa, są także czasownikowe nazwy stanu: dziewczka siwieje \rightarrow X staje się (siwa =) Z Westetyczne; dziewczka parszywieje¹⁴ \rightarrow Y staje się (parszywa =) Z Westetyczne (może też: etyczne i witalne). Przy czym: Z_y jest gorsze niż Z_x lub inaczej: Y jest Z-ejszy niż X¹⁵. Ustala się w ten sposób pewną hierarchię wartości.

4. **Lepsza buzia** u dzieweczki niżli u wdowy. [dziewczyna, t. I, s. 542]

Jeśli założyć, iż wdowa (standardowo) należy do grupy kobiet starych/starzejących się, to jej uroda kolejny raz jest waloryzowana za pomocą porównania z osobą młodą, przy czym nie umieszcza się oceny na skali po ujemnej stronie, lecz dodatniej (także z wykorzystaniem komparatiwu – jak w przykładzie (3.)), więc: X (buzia dziewczeczki) jest D Westetyczne, Y (buzia wdowy) jest D Westetyczne, lecz D_x jest **lepsze** niż D_y , czyli D_x ma wyższy stopień intensyfikacji pozytywnej cechy (in. D_x -ejszy niż D_y).

5. **Piękna** dziewczka, piękna babka. [dziewczyna, t. I, s. 542]

Uroda kobiet w różnym wieku jako ważny aspekt estetyczny podkreślana jest w ocenie o postaci: X (dziewczka, babka) jest D Westetyczne.

6. **Dobre** są baby, ale nie stare. [baba, t. I, s. 35]

W kategoriach – jak się zdaje – wartości estetycznych i pragmatycznych zdecydowanie negatywnie waloryzowana jest *stara baba*: X (baba) jest (stara =) Z Westetyczne, pragmatyczne, przy czym rzeczownik *baba* w języku potocznym może wystąpić jako ekwiwalent leksykalny kobiety¹⁶, a przestarzałe – odnosić się do staruszki¹⁷ i właśnie w takim znaczeniu staje się przedmiotem niniejszego opisu.

7. **Dobrze było** babci, kiedy dziadek żyli.¹⁸ [baba, t. I, s. 35]

W tym przykładzie mówi się o babci, czyli kobiecie starszej i wdowie, wskazując, że po utracie męża jej życie stało się gorsze. Po sprowadzeniu do asercji

¹⁴ Zob. *parszywieć* w zn. a) i c) USJP: „*pot.* a) o ludziach i zwierzętach: dostawać parchów, okrywać się parchami; c) o człowieku: stawać się złym, podłym, niegodziwym”.

¹⁵ Zapis D-ejszy/Z-ejszy stosuje Elżbieta Laskowska (Laskowska 1992: 38).

¹⁶ Zob. *baba* w zn. 1 w USJP: „*pot.* a) rubaszenie albo z niechęcią o kobiecie”.

¹⁷ Zob. *baba* w zn. 4 w USJP: „*przestarz.* stara kobieta; staruszka”.

¹⁸ To typowe dla kultury patriarchalnej postrzeganie kobiety w relacji wobec mężczyzny, w tym przypadku podkreślona zostaje jej zależność od męża. Wiąże się z tym bezpośrednio również wartościowanie świata kobiety, przynależnej do niej sfery domowej, prywatnej (tu głównie: kuchnia i sypialnia), zakresu wykonywanych przez nią czynności – opieka nad potomstwem i podejmowanie zabiegów kuchennych, u podstaw których znajduje się „odpowiedzialność za życie i zdrowie członków [...] rodziny” (Walczewska 1999: 169).

formuła sądu wartościującego ma kształt: X (to, jak teraz żyje się babci-wdowie) jest Z Wpragmatyczne.

8. Starej babie a chałupie nigdy **nie dogodzisz**. [baba, t. I, s. 42]

Stara baba postrzegana jest również jako osoba, która nie docenia starań innych, są one skazane z góry na niepowodzenie: B czyni X (nie dogodzi) {i to jest Z Wpragmatyczne}.

9. Zawsze **lepsze dwie młode** niewiasty niż **jedna stara**. [niewiasta, t. II, s. 621]

W analizowanym tu przypadku odnotowujemy nie tylko wykładniki służące wartościowaniu leksykalnemu, lecz także porównawczemu i ilościowemu (wyrażanych liczebnikami i komparatiwem). Sąd wartościujący można zrekonstruować w następujący sposób: X (dwie młode niewiasty) są D Wpragmatyczne; Y (jedna stara) jest D Wpragmatyczne; jednak stopień intensyfikacji dobrej cechy jest wyższy dla X (młode są lepsze), inaczej: D_x jest lepsze niż D_y – D_x -ejsze niż D_y .

10. **Lepsza jedna panna** niżli **cztery wdowy**. [panna, t. II, s. 812]

Podobnie jak w poprzednim przykładzie (9.) wykorzystano różne sposoby wartościowania, a sąd wartościujący zamyka się w formule: X (jedna panna) jest D Wpragmatyczne; Y (cztery wdowy) są D Wpragmatyczne, lecz X jest **lepsze** niż Y, inaczej: D_x ma większą intensyfikację dobrych cech niż D_y , więc D_x -ejsze niż D_y .

11. Kiedy nie ma panny, **dobra i wdowa**. [panna, t. II, s. 811]

Zakładając, że wdowa to star(sz)a kobieta, widać strukturę składniową: Kiedy (jeśli) nie X, (to) dobre i Y, w której zawarto ocenę: X, Y jest D Wpragmatyczne, lecz Y w mniejszym stopniu i z pewnymi uwarunkowaniami.

b) wartościowanie konotacyjne

12. Babka wszystkich opłakiwała, a babki **nikt**. [baba, t. I, s. 33]

Wykorzystując konotacje kulturowe (tzn. bliskich po śmierci się opłakuje), subiekt wyraża swoje wartościujące obserwacje dotyczące postępowania innych – tego, że nie opłakują straty babki (babci), która być może stanowiła dla nich tylko ciężar, nie była darzona uczuciem miłości i/lub szacunku: B czyni X (nie opłakuje) {i to Z Współeczne}.

13. Każdemu wolno płakać po swej babce, **jak mu się chce** (jak mu się podoba). [baba, t. I, s. 37]

W kolejnym przykładzie sąd wartościujący podlega liberalizacji, bowiem dodano, iż każdy przeżywa stratę we właściwy dla siebie sposób, inaczej przeżywa smutek wywołany czyjąś śmiercią (np. może w ogóle nie okazywać na zewnątrz

swoich uczuć (nie płakać), a czuć wewnętrzny smutek): B czyni X (opłakuje na swój sposób) {i to D Współeczne}.

14. Gdzie stara **baba**, tam i **diabeł** mieszka. [baba, t. I, s. 36]

Podstawą waloryzowania bywają także negatywne konotacje kulturowe związane z diabłem¹⁹: ktoś uważa, że X (stara baba mieszka z diabłem) {i to jest Z Współeczne, sakralne}.

15. Starej babie do tańca **diabeł** gra na skrzypcach. [baba, t. I, s. 42]

Podobnie negatywne asocjacje daje stwierdzenie, że diabeł przygrywa starej babie do tańca: B (diabeł) czyni X (gra starej babie...) {co świadczy, że X jest Z Współeczne, sakralne}.

16. Stare baby wiedzą, co w **piekle** warzą i jedzą.²⁰ [baba, t. I, s. 42]

Konotacje kulturowe piekła i zarządzających tym miejscem diabłów umożliwiają negatywną ocenę, która może być zrekonstruowana tak: B (baby) czyni X (wiedzą, co w piekle...) {co świadczy, że X jest Z W sakralne}, bowiem wiedza o piekle źle świadczy o podmiocie poznawczym, więc pośrednio przez pryzmat tej wiedzy negatywnie wartościuje się obiekt (baby), przypisując im pewnego rodzaju konszachty ze złymi mocami – diabłami.

17. Kogo stara baba pochwyli, temu na **podzwonne** dać. [baba, t. I, s. 38]

Jeśli odbiorca wie, że *podzwonne* to: „*przestarz. bicie w dzwony kościelne na pogrzebie; także: opłata za to dzwonicie*” [USJP zn.2], to odczyta jednoznacznie negatywne wartościowanie związane z nazwą obiektu nieosobowego, zamknięte w schemacie składniowym: Jeśli X, to Y, gdzie: X (kogo baba pochwyli), to Y (temu na podzwonne dać), z możliwością dopisania negatywnej konkluzji w formule: {i to jest Z Wwitalne}.

18. Kto starą babę **pocałuje**, ten sto dni **odpustu dostępuje**.²¹ [baba, t. I, s. 38]

¹⁹ Zob. *diabeł* w USJP zn.1: „w judaizmie i chrześcijaństwie: upadły anioł, strącony przez Boga do piekieł, kuszący ludzi do grzechu, będący symbolem zła, wyobrażany jako istota z rogami, ogonem i kopytami; szatan, zły duch, czart”.

²⁰ Przysłowia dotyczące starych kobiet, w których występują atrybuty przypisane siłom nieczystym (diabeł, czarny kot, piekło, czary, przygotowywanie tajemniczych napojów), kierują uwagę ku popularnemu w kulturze wizerunkowi czarownicy – tej Innej, posiadającej wiedzę wykraczającą poza racjonalne normy. Czarownicami często nazywane były zielarki, znachorki, kobiety pomagające przy porodzie, w położu. Budziły strach, bo posiadały dla innych wiedzę niezrozumiałą. Ich prześladowania inicjowane były lękiem przed nieznanym, ponadto, jak zauważa Erica Jong: „od najdawniejszych czasów do dziś historia czarownictwa jest nierozdzielnie związana z męskim lękiem przed kobietami – z tendencją męskiej podświadomości do zrównania kobiet ze złem (lub przynajmniej nieznanym, które prawdopodobnie jest złem)” (Jong 2003: 170; Sallmann 1994).

²¹ Kulturowo-społeczne promowanie wizerunku ciała atrakcyjnego, bo przede wszystkim młodego, szczupłego, zadbanego, przekazuje również zdominowanie bliskiej relacji z inną osobą intymnością zmysłową, fizyczną (potwierdzają to m.in. coraz popularniejsze reklamy

W tym przykładzie także funkcjonuje schemat składniowy (z wyzerowanymi wskaźnikami zespolenia): Jeśli X, to Y. Ogólnie wyrażone X można odczytać jako: B czyni X (całuje...) z możliwością dopisania formuły: {i to jest Z Wodczuć} i z towarzyszącym wartościowaniu uczuciem wstrętu; zaś Y jako: B czyni Y (dostępuje odpustu²²) {i to D Wsakrałne, społeczne} z towarzyszącą drwiną ze starej baby poprzez odczytanie X (pocałowania starej baby) jako swoistego poświęcenia (pokuty?).

19. **Znajdzie męża** baba stara, gdy ma bitego **talara**. [baba, t. I, s. 44]

W powyższym przykładzie ważne są asocjacje związane z obserwacją zależności między byciem bogatym a szczęściem, zamążpójściem itp. W schemacie składniowym: Jeśli X, to Y zamknięto domniemany warunek deprecjonujący kobietę – Jeśli X (baba ma talara = jest bogata, a to jest dobre pod względem ekonomicznym), to Y (baba znajdzie męża, a to jest dobre pod względem społecznym, pragmatycznym): X jest D Wekonomiczne, Y jest D Współeczne, pragmatyczne.

20. Jak pannie trzydziestka minie, to się przemienia we **świnię**. [panna, t. II, s. 811]

Do negatywnej oceny subiekt wykorzystał konotacje związane ze **świnią**²³, formułując sąd, iż kobieta po trzydziestce jest nosicielką złych pod względem estetycznym (może też etycznym, społecznym?) cech, w skrócie: X jest Z-icielem Westetyczne.

21. Młodsza żona prowadzi do śmierci, starsza do **rozumu**. [żona, t. III, s. 957]

Stereotypowe widzenie świata odzwierciedla parenteza przeciwstawna: X, a Y; gdzie X oznacza pewne działania – B₁ (młoda żona) czyni X (prowadzi do śmierci) {i to jest Z Wwitalne}, zaś Y – B₂ (żona w starszym wieku) czyni Y (prowadzi do rozumu) {i to jest D Wpoznawcze}.

środków farmakologicznych przeznaczonych wyłącznie dla mężczyzn pozwalających im „udowodnić swoją męskość”). Z kolei osobom starszym odmawia się prawa do miłości zmysłowej, ich erotyczna fascynacja należy do najbardziej chyba tabuizowanych aspektów obrazowania starości. Dominuje przekonanie, że ciało dojrzałej kobiety ma być zadbane, fizycznie sprawne, pozbawione zmarszczek, ale powinno też tłumić wszelkie pragnienia erotyczne, potrzebę bliskości i intymności (Beauvoir de 2011; Greer 1995; Żygadło-Czopnik 2016).

²² Zob. *odpust* w USJP zn. 2: „rel. w Kościele katolickim: darowanie człowiekowi kary za grzechy odpuszczone na mocy sakramentu pokuty pod warunkiem wykonania pewnych praktyk religijnych”.

²³ Zob. *świnia* w USJP zn.1.: „*Sus (domestica)*, zwierzę domowe o skórze pokrytej szczecina, dużej głowie i pysku tworzącym ryj, wydające charakterystyczne odgłosy, np. pochrząkiwania lub kwik; hoduje się je dla mięsa, tłuszczu i skór; świnia domowa”. Por. „2. *pot. posp.* a) *pogard.* o człowieku podłym, takim, który wyrządził komuś krzywdę, zrobił świństwo; drań, szuja; b) o człowieku zachowującym się nieprzyzwoicie, skłonny do obscenicznych żartów, gestów; świntuch”.

c) wartościowanie tekstowe

22. Kobieta ma tyle lat, na ile **wygląda**, mężczyzna – na ile się **czuje**. [kobieta, t. II, s. 87]

Subiekt suponuje, iż wygląd (kryterium estetyczne) ma wpływ na szacowanie wieku kobiety, zaś w odniesieniu do mężczyzny brane jest pod uwagę kryterium odczuć. Z tego generalizującego sądu wynika, że kobieta jest nosicielem wartości estetycznych, a mężczyzna – odczuć: X_k jest D-icielem estetycznym, X_m jest D-icielem odczuć. Takie waloryzowanie umacnia stereotypowe widzenie świata, wskazuje motywacje działań zmierzających do upiększania swojego wizerunku.

23. Dla staruszki **dobry piec i garnuszki**. [staruszka, t. III, s. 308]

Ktoś (subiekt) generalizując, wyraża sąd, iż stara kobieta nie ma dużych i ważnych pod względem egzystencjalnym (i in.) potrzeb: wie, że X (dla staruszki dobry piec i garnuszki) {i to jest D Wpragmatyczne}.

24. A cóż babom po bajkach, sama baba **bajka**, próżno zmarszczki trefioną zasłaniać kitajką. [baba, t. I, s. 30]

W przykładzie wykorzystuje się metaforę, bowiem *bajka* oznacza fałsz, wprowadzanie w błąd na przykład ukrywaniem zmarszczek²⁴: X (baba) jest (bajką =) Z-icielem Wpoznawcze, etyczne, estetyczne.

25. Co starej babie po **jedwabie**.²⁵ [baba, t. I, s. 35]

W odczytaniu sądu wartościującego odbiorcy jest potrzebne (z)rozumienie metafory jedwabiu. Można ją interpretować w ten sposób: urodzie starej baby jedwabie (coś ślicznego, wykwintnego) nie pomogą. Subiekt – nadawca informacji – formułuje sąd: wie, że B czyni X (stroi się w jedwabie) {i to Z Wpragmatyczne}. Działania (starej) baby są negatywnie oceniane w aspekcie pragmatycznym ze względu na ich oczywistą nieefektywność.

26. Kiedy baba puści się w **tany**, więcej zrobi kurzawy niż młoda. [baba, t. I, s. 38]

²⁴ Zob. *bajka* w USJP zn.2: „*pot.* wiadomość, relacja, opowiadanie zmyślane, nieprawdziwe, niemające sensu; brednia, bzdura, kłamstwo, plotka”. Zob. też *trefić*: „*przestarz.* układać włosy w loki; fryzować, karbować [USJP]; *kitajka*: „2. cienka, jedwabna tkanina o splocie prostym, używana dawniej na ubrania oraz obicia mebli i ścian [SJP <https://sjp.pl/kitajka>, dostęp 9 VIII 2018].

²⁵ Opresyjność promowanego przez współczesną kulturę obrazu star(szej) kobiety wskazuje również na jej strój. W sytuacji, gdy atrakcyjna jest wyłącznie młodość, skoro pożądane może być tylko ciało spełniające społeczne normy piękna, to od dojrzałej kobiety wymaga się ukrycia wiotczącego, coraz mniej sprawnego ciała. Zasady definiujące ubiór kobiety dojrzałej podkreślają głównie stonowane kolory oraz zakrywanie tych części ciała, na których szczególnie widać ślady upływającego czasu (np. kolana, szyja, przedramiona). Starość postrzegana jest jako unieważnienie atrybutów kobiecości, więc również moda dla starszych kobiet jest zachowawcza, uniewidzialniająca. Dojrzałej kobiecie odmawia się prawa do stroju oryginalnego, wyraźnie odznaczającego się na tle innych i zapomina się o tym, że ubiór może być również źródłem przyjemności estetycznej (Dziuban 2013: 18; Twigg 2007: 285–305).

Wydaje się, że tutaj subiekt wykorzystał rzeczownik *taniec* nie tylko w prymarnym znaczeniu: wiedz, że B (baba) czyni X (puszcza się w tany i robi więcej kurzawy niż młoda) {i to jest Z Wpragmatyczne}, lecz także metaforycznym, a wtedy sąd wartościujący można uzupełnić o kategorię wartości społecznych (może też etycznych²⁶).

27. Staro baba, chłop młody, **jechał na ni** do wody. [baba, t. I, s. 42]

Wyrażenie *jechał na ni do wody* oznacza, że kobieta star(sz)a musi ulegać młodszemu mężowi, tolerować jego wybryki (obj. red. słownika). Widać stereotypową ocenę zawartą w schemacie składniowym: Jeśli X, to Y, gdzie: X = zdarzenie: baba jest stara, a chłop młody; Y = zdarzenie: B (kobieta) czyni Y (ulega mężowi, jest (zbyt) tolerancyjna) {i to jest Z Współeczne, etyczne}. Prymarnie to, że baba jest stara, a chłop młody, nie wskazuje na negatywne wartościowanie. Zestawienie zyskuje ujemną ocenę dopiero w kontekście przedstawienia zdarzenia skutkowego.

28. Z młodej baba być może, jak jej dojdą lata, **z baby dziecię nie będzie**, do skończenia świata. [baba, t. I, s. 44]

Wartościowanie wynika z wiedzy pozajęzykowej dotyczącej tego, że czas ma działanie kierunkowe (tylko zwrócone ku przyszłości, więc nie da się go cofnąć): X (to, że z *baby dziecię nie będzie*) jest Z Westetyczne, pragmatyczne, witalne.

29. Do panny łysej i **siwej głowie** – jak do psa z jeżem. [panna, t. II, s. 811]

Z porównania metaforycznego kobiety, psa i jeża wynika ocena: od *panny łysej i siwej głowie* należy uciekać jak pies od jeża lub do *panny łysej i siwej głowie* należy podchodzić ostrożnie, jak pies do jeża. Jedna i druga interpretacja zamyka się to w formule wyrażającej negatywne wartościowanie w aspekcie estetycznym i odczuć: X (panna) jest (łyśa, więc brzydka i ma siwe włosy, więc jest stara =>) Z Westetyczne, odczuć.

30. Jak się panna **zestarzeje**, to i pies na nią brzechnie. [panna, t. II, s. 811]

Negatywne wartościowanie wynika z przeświadczenia, że psy szczekają²⁷ na złych ludzi. Sąd wartościujący ma postać: wiedz, że jeśli X (pies szczeka na kogoś – na zestarzałą pannę), to źle, więc można dopisać negatywną konkluzję: {i to X jest Z Wodczuć}.

31. Kyrie pannom, elejson mężatkom, odpuść Boże wdowienkom, a **requiem** babkom. [panna, t. II, s. 812]

Do wartościowania wykorzystano fragmenty modlitewnych formuł i użyto ich w ironicznym znaczeniu. Widać szereg sądów z narastającym negatywnym war-

²⁶ *Taniec* oznaczałby działania kobiety o charakterze ludycznym (rozrywkowym), a *kurzawa* – ich konsekwencje.

²⁷ *Brzechnąć* = (za)szczekać (Linde 1807, t. I: 179).

tościowaniem, a ten dotyczący najstarszych wiekiem kobiet ma postać: B czyni X (śpiewa *requiem babkom*), co daje podstawy do wskazania negatywnego wartościowania w postaci zapisu: {i jest Z Wwitalnych}, ponieważ *requiem* kojarzy się ze śmiercią²⁸.

32. Młodą pannę trza do wydania namawiać, a stara sama się kawalerowi oświadczy. [panna, t. II, s. 812]

Ironia została także wpleciona w schemat składniowy parataktyczny: X, a Y (gdzie Y jest oceniane negatywnie ze względu na przyjęte przez dane społeczeństwo normy, zwyczaję, które aprobują i/lub uznają przynajmniej za normalną tę sytuację, w której mężczyzna oświadcza się kobiecie), więc: B (*stara*) czyni Y (*sama się oświadcza*) {i to jest Z Współeczne}.

33. Panna nie jak wino, ale jak masło – traci z upływem czasu. [panna, t. II, s. 813]

W przykładzie wykorzystano porównanie metaforyczne, w którym funkcjonują jednostki leksykalne: *panna*, *wino*, *masło*, a ocenę stanowi konkluzja: X (tracić...) jest Z Wpragmatyczne, więc tu: B (panna) czyni X (traci z wiekiem) {i to jest Z Wpragmatyczne, estetyczne}.

34. Panna **niebożątka**, mężatka **niewolnica**, wdowa **pan**. [panna, t. II, s. 813]

Szereg sądów wartościujących, konfrontujących metaforycznie stan poczucia wolności/samodzielności/niezależności kobiety, można zapisać w postaci formuł waloryzujących osobowego nosiciela cechy: X₁ (niebożątka²⁹) jest Z-icielem Współeczne, pragmatyczne, z towarzyszącym uczuciem współczucia; X₂ (niewolnica³⁰) jest Z-icielem Wetyczne, z towarzyszącym uczuciem współczucia; X₃ (pan³¹) jest D-icielem Wpragmatyczne (może też ekonomiczne?).

35. Z panną jak chcesz, z wdową jak ona chce. [panna, t. II, s. 814]

Zakładając, że wdowa (standardowo) to kobieta starsza, po deszyfracji zastosowanej gry językowej, wyłaniają się sądy wartościujące ustrukturyzowane w formie parentezy przeciwstawnej: X, a Y; gdzie X to formuła mająca pełen kształt: B (mężczyzna) czyni X (co chce z panną) {i to jest D (dla B) Wpragmatyczne}, zaś symbolowi Y odpowiada zapis: B (mężczyzna) czyni Y (co chce wdowa) {i to jest (dla B) Z Wpragmatyczne}. Przysłowie ukazuje możliwość

²⁸ Zob. *requiem* w USJP: „1. muz. śpiewana msza za zmarłych, muzyczny utwór żałobny na głosy i orkiestrę, wykonywany także poza kościołem; 2. rel. w Kościele katolickim: msza za zmarłych”.

²⁹ Zob. *niebożątka* w USJP: „przestarz. ze współczuciem o człowieku lub zwierzęciu biednym, słabym, zasługującym na współczucie; biedactwo, nieborak”.

³⁰ Zob. *niewolnica* w USJP: „1. osoba, która pozostaje w całkowitej zależności i władzy swego właściciela; 2. książk. przen. osoba poddająca się czemuś bezwolnie, dająca sobą kierować”.

³¹ Zob. *pan* w USJP: „3. książk. a) ten, kto ma władzę nad kimś albo nad czymś; władca; b) bogacz, dawniej także: posiadacz majątku ziemskiego, w Polsce przed rozbiorami: możnowładca, magnat, arystokrata [...]”.

różnego waloryzowania tego samego zdarzenia ze względu na punkt widzenia subiekta, a raczej tego, kto wciela się w jego rolę (mężczyzna, panna czy wdowa). Z punktu widzenia wdowy możliwość dominacji pragmatycznej w związku może stanowić sytuację waloryzowaną pozytywnie.

W badanym zbiorze przysłów polskich wyekscerpowano także akty mowy, w których wartościowanie jest tylko **implikowane**, bowiem prymarną funkcję stanowi wyrażanie woli i/lub powinności³². W takich wypowiedzeniach funkcjonują przede wszystkim formy trybu rozkazującego, predykaty typu *należy, trzeba* i in. oznaczające nakazy, zakazy, przestrogi. Realizują one schemat: *zrób/nie rób/trzeba/ma być... X, bo X jest D W*.

36. **Zródź**, babo, **dziecko**, a babie sto lat. [baba, t. I, s. 44]

W strukturze gramatycznej trybu rozkazującego (gdzie tryb rozkazujący pełni obligatoryjną i prymarną funkcję wyrażania woli, ale jednocześnie implikuje wartościowanie) funkcjonuje schemat: *zrób X, bo X jest D W* pragmatyczne, lecz jednocześnie sugeruje się odbiorcy, że taka sytuacja nie jest możliwa do zrealizowania. Tego typu wypowiedzenia można zatem wykorzystać do metaforycznego określania rzeczy nieosiągalnych.

37. Nie bierz dziewczki za żonę **po trzydziestu** latach, bo dziewczka po trzydziestu latach tyle znaczy, co kogut po siedmiu. [dziewczyna, t. I, s. 542]

Podstawą negatywnej oceny kobiet po 30. roku życia [sic!], więc już starzejącej się (starej z punktu widzenia subiekta, por. p. (20.)?) jest wiedza pozajęzykowa związana z doświadczeniem. Z pozoru zwykłe porównanie opisowe, lecz nałożone na obserwacje dotyczące hodowli drobiu, wartości (obniżonej) starego koguta, dają możliwość zrekonstruowania następującego sądu wartościującego: *dziewka, która ukończyła 30. rok życia, jest negatywnie waloryzowana pod względem wartości pragmatycznych (może też estetycznych, witalnych) – X₁ jest Z Wpragmatyczne; kogut po siedmiu latach ma małą wartość (np. jego mięso w zakresie kruchości, soczystości itp.) – X₂ jest Z Wpragmatyczne*. Wydaje się, że istnieje także możliwość przedstawienia alternatywnej formuły: *wiedź/uważam, że X (kobieta po 30. jest jak kogut po siedmiu latach) {co świadczy o tym, że X jest Z Wpragmatyczne, estetyczne, witalne}*. Biorąc to pod uwagę, uzasadnione jest wplecenie wartościowania w formę trybu rozkazującego jako przestrogi: *Nie bierz....*

38. Rozmyślaj się, dziewczyno, zanim **czasy przeminą**. [dziewczyna, t. I, s. 542]

Z wiedzy pozajęzykowej/doświadczenia (przede wszystkim na płaszczyźnie stereotypów) wiadomo, że kobieta ma ograniczony (wiekiem/młodością) czas na wybór/decyzję dotyczące zamążpójścia, więc w skrócie można zapisać asercję: *X (dziewczyna zbyt długo (się) rozmyśla) {i to jest Z Wpragmatyczne}*. Nakaz

³² Jeśli podmiot wolicjonalny i jednocześnie subiekt doznaje stanu wolicjonalnego (S) wobec czegoś (X), to jednocześnie posiada sąd wartościujący: *X jest D W* (Benenowska 2017: 9–22).

zamknięty w formie trybu rozkazującego implikuje zatem owo negatywne wartościowanie.

39. Szoruj się, babo, piaskiem i wodą, diabła zjesz, **nie będziesz młodą**. [baba, t. I, s. 43]

W wypowiedzeniu funkcjonuje opis (potencjalnych) czynności starzejącej się kobiety. Należy jednak widzieć także ironię nadawcy dotyczącą jej daremnych wysiłków. Daje to podstawę do zrekonstruowania sądu wartościującego zamkniętego w formule: B (stara kobieta) czyni X (szoruje się ...) {i to jest Z Wpragmatyczne, estetyczne}, z towarzyszącym uczuciem lekceważenia, drwiny.

40. Do **szpitala** babie, do **pacierzy**.³³ [baba, t. I, s. 35]

Dawniej szpitalem nazywano przytułek dla starców (przypis red. słownika), a z tego wynika sąd wartościujący nadawcy, który uważa, że: baba (= stara kobieta) nadaje się do domu starców lub do odmawiania pacierzy, a to z punktu widzenia starej kobiety jest złe przynajmniej w kategorii wartości odczuć (X jest Z W odczuć), zaś z punktu widzenia subiekta – jest dobre w kategorii wartości choćby tylko pragmatycznych.

41. Niewiasta ma być w panieńskim stanie **wstydliva**, w małżeńskim **pocziwa**, a we wdowim **stateczna**. [niewiasta, t. II, s. 618]

W niniejszym przykładzie wykorzystano wartościowanie leksykalne, którego środki wpleciono w szereg nakazów – sądów wartościujących wskazujących, jaka **powinna** być (*ma być*) niewiasta (= kobieta) w zależności od swojego stanu (cywilnego), zgodnie z przyjętymi przez dane społeczeństwo normami: X₁, X₂, X₃ *ma być*..., bo to jest dobre pod względem wartości społecznych), więc:

X₁ (niewiasta w stanie panieńskim) ma być (wstydliva =) D Wspólczne, X₂ (niewiasta w stanie małżeńskim) ma być (pocziwa =) D Wspólczne, X₃ (niewiasta w stanie wdowieństwa) ma być (stateczna =) D Wspólczne.

42. Ze starą panną **do klasztoru**, z młodą do chłopą. [panna, t. II, s. 815]

W powyższym przykładzie wykorzystano m.in. asocjacje związane z klasztorem i opinię ukazującą określone – stereotypowe zwyczaje/normy społeczne. W schemat składniowy parentezy przeciwstawnej: X, a Y (z elipsą członu predykatywnego) wkomponowano sądy wartościujące mające formę nakazu: 1. trzeba/należy X (ze starą panną do klasztoru), bo X jest D Wpragmatyczne, społeczne; 2. trzeba/należy Y (z młodą do chłopą), bo Y jest D Wpragmatyczne, społeczne.

Zakończenie

Przysłowia to kategoria stanowiąca przedmiot różnego typu badań interdyscyplinarnych (zorientowanych antropocentrycznie, inspirowanych m.in. przez ję-

³³ Szpital, apteka i kościół to przestrzenie kulturowo przypisane starej kobiecie (Morzyńska-Wrzosek, w druku).

zykoznawstwo, antropologię, folklorystykę, socjo- i psychologię, literaturoznawstwo).

Wypracowana metoda modelowana aksjolingwistycznym opisem i poszukiwaniem dla niego kulturowych odniesień oferowanym antropologicznym paradygmatem badawczym pozwala na odnotowanie następujących zależności:

1. Paremia wykorzystuje różne typy wartościowania: leksykalno-frazeologiczne (p. 1–11), konotacyjne (p. 12–21), tekstowe (p. 22–35). Schematy składowe (w obrębie których funkcjonuje wartościowanie gramatyczne) łączone są z poprzednimi typami: jeśli X, to Y (np. p. 10, 17, 18, 19, 30), X, a Y (np. p. 12, 21, 32, 35), podobnie porównawcze (np. p. 3, 4) lub ilościowe (np. p. 9, 11). Takie proporcje typów wartościowania (przewaga konotacyjnego i tekstowego) wskazują na uwarunkowania kulturowe, funkcjonowanie stereotypów, ironii, metafor. Przeprowadzone analizy potwierdzają zatem przyjętą na wstępie hipotezę badawczą.

2. Przeważają oceny negatywne (26) w zakresie często wartości pragmatycznych (8) i/lub estetycznych (8), i/lub poznawczych (4); oceny pozytywne (13) dotyczą przede wszystkim kategorii pragmatycznych (6), estetycznych (2) i/lub ekonomicznych (1), poznawczych (1). W kilku przykładach (np. (18.) Kto starą babę pocałuje [...]; (22.) [...] mężczyzna [ma tyle lat] – na ile się czuje) najistotniejszy jest aspekt odczuć, lecz należy podkreślić, że ową kategorię – jako określającą subiektywizm ocen – można dopisać do **każdego** sądu. Czasami odnotowuje się nawet uczucia: lekceważenia, wstrętu, drwiny itp.

Warto także odnotować waloryzowanie relatywne, np. orzekanie o czymś, że jest dobre z punktu widzenia subiekta, dla obiektu – złe, np. (40.) Do szpitala babie, do pacierzy. W przysłowiach występuje wartościowanie innych obiektów, np. małżeństwa (p. (3.)), lecz z oczywistych względów (badanie obiektu osobowego – star(szej) kobiety) takie przykłady nie były szerzej analizowane.

3. Obok wizerunku panny, niewiasty, baby czy białogłowy wyraźnie stabilizowanym w polskiej paremii jest obraz starej/starzej się kobiety. Jej komponowany w przysłowiach portret uprawomocnienia klasyfikowanie starości jako zjawiska negatywnego, zdecydowanie marginalizowanego. Potwierdza praktykowanie zakresu wartości charakterystycznych dla kultury patriarchalnej, zorientowanej na wyeksponowanie przede wszystkim wyglądu kobiety, preferowanie jakości wizualnych, estetycznych, zdominowanych kategorią piękna, które bezpośrednio wiąże się z zachowaniem młodości (np. (4.) Lepsza buzia u dziewczeczki niżli u wdowy; (20.) Jak pannie trzydziestka minie, to się przemienia we świnię). Aktualizuje kategorię dbałość o ciało, jego formowanie, dyscyplinowanie, troskę o umiejętność zacieranie śladów upływającego czasu (Łaciak 1995: 233–244; Melosik 1996) (np. (24.) A cóż babom po bajkach, sama baba bajką, próżno zmarszczki trefioną zasłaniać kitajką; (39.) Szoruj się, babo, piaskiem i wodą, diabła zjesz, nie będziesz młodą; (33.) Panna nie jak wino, ale jak masło – traci z upływem czasu). I choć wymóg młodego, szczupłego, zadbanego ciała dookreśla też współczesny kulturowo-społeczny model męskości, to nie jest on tak restrykcyjnie konkretyzowany jak wobec płci

pięknej³⁴ (np. (22.) Kobieta ma tyle lat, na ile wygląda, mężczyzna – na ile się czuje). Tradycyjny typ dojrzałej kobiecości cechuje obok zdezonizowanej urody, antyestetyki starzejącego się ciała manifestowanie utylitarnej funkcji kobiety, odmawianie jej prawa do zmysłowej miłości i fizycznej fascynacji (np. (37.) Nie bierz dziewczki za żonę po trzydziestu latach, bo dziewczka po trzydziestu latach tyle znaczy, co kogut po siedmiu; (23.) Dla staruszki dobry piec i garnuszki; (40.) Do szpitala babie, do pacierzy). Ponadto oddala kobietę z areny konsumenckiej, wyklucza ją z obszaru aktywności społecznej dookreślonej stanem posiadania, zdolnością nabywania usług i produktów, przypisuje jej również negatywne cechy rozwijające się z wiekiem, takie jak zrzędlivość czy złośliwość (Darska 2004: 84–97), a nawet konszachty z siłami zła (np. (14.) Gdzie stara baba, tam i diabeł mieszka; (15.) Starej babie do tańca diabeł gra na skrzypcach; (16.) Stare baby wiedzą, co w piekle warzą i jedzą). Nie wyłania to społecznie akceptowanej przychylności, nie stwarza kulturowo dogodnych warunków dla wzrostu afirmowania podmiotowości starej/starzejącej się kobiety, nie celebryje jej poczucia wartości czy sprawowania kontroli nad własnym życiem, nie wyznacza przestrzeni sprzyjającej samorealizacji (choć **nieliczne** przykłady pokazują jej samodzielność, pozytywne waloryzowanie w zakresie wartości poznawczych, pragmatycznych, ekonomicznych, społecznych, np. (35.) Z panną jak chcesz, z wdową jak ona chce; (21.) Młodsza żona prowadzi do śmierci, starsza do rozumu; (34.) Panna niebożatko, mężatka niewolnica, wdowa pan). Ten zawężony, strywalizowany portret dojrzałej kobiety uobecniają nie tylko paremia, ale też kultura popularna, np. reklamy, seriale telewizyjne, kolorowe magazyny, satyryczna twórczość kabaretów, definicje słownikowe. Bywa on jednak coraz częściej przełamany, co widać na przykład w tekstach internetowych (uwagę zwracają m.in. blogi) (Benenowska, w druku; Morzyńska-Wrzosek, w druku). Proces kreowania wizerunku star(szej) kobiety podlega zmianom, powodowanym m.in. procesami kulturowymi, społecznymi, wiąże się współcześnie z redefiniowaniem postaw. Jego rekonstrukcja wymaga dalszych szczegółowych badań związanych z analizą różnorodnych tekstów.

³⁴ Jest to bezpośrednio związane z tzw. „podwójnymi standardami starości”, normy kulturowe starzenia się mężczyzn i kobiety są wyraźnie zróżnicowane. Kształtowanie wizerunku starej kobiety determinuje oprócz ageizmu, także seksizm (Morzyńska-Wrzosek, w druku; Dziuban 2013: 13–25).

AXIOLOGICAL AND CULTURAL ASPECTS OF THE IMAGE OF AN OLD(ER) WOMAN IN POLISH PROVERBS. AN INTERDISCIPLINARY PERSPECTIVE

Summary

The source of the material used in the present study is *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich* (Warszawa 1970, v. I–III).

The aim of the paper is to describe evaluative elements encoded by proverbs which express the image of an old woman or a woman that is getting old. Their anthropological and axiological analysis contains the vehicles, types and categories of evaluation, an attempt at reconstructing an evaluative judgement and the motivation of assessments. This manner of description inscribes into the research paradigm inspired by the cultural theory of language, which focuses not only on language structures but also on varying contexts.

Forty proverbs have been under investigation. The study has shown that: proverbs and sayings use varying types of evaluation, such as lexical and phraseological (examples 1–11), connotative (examples 12–21), and textual (examples 22–35). The way an image of a woman is moulded and the values attached to a woman in proverbs are indicative of cultural determinants, stereotypes, irony and metaphor. The portrait of an old(er) woman created in proverbs allows classifying the concept of being old as a negative phenomenon (26 cases of negative evaluation), as well as practising the range of values typical of patriarchal culture, showing anti-aesthetics of a body that is getting old, manifesting the utilitarian function of a women, etc.

Literatura

- Anusiewicz J., 1991, Kulturowa teoria języka. Zarys problematyki. – *Język a Kultura*, t. 1, Podstawowe pojęcia i problemy, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław, s. 17–30.
- Bartmiński J., 2008, Polski stereotyp „matki”, „*Postscriptum Polonistyczne*”, nr 1, s. 33–53.
- Bartmiński J., Panasiuk J., 2001, Stereotypy językowe. – *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 371–395.
- Beauvoir de S., 2011, *Starość*, Warszawa.
- Benenowska I., 2015, *Wartościowanie w listach Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, Bydgoszcz.
- Benenowska I., 2017, Środki implikujące wartościowanie w wolitywnych aktach mowy na tle innych środków wartościujących (wybranych z listów Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej do męża). – *Wartości i wartościowanie we współczesnej humanistyce. III: perspektywa językoznawcza*, red. A. Kiklewicz, A. Piwowar. Olsztyn, s. 9–22.
- Benenowska I., *Obraz starej/starzejacej się kobiety w języku polskim. Refleksja aksjologizująca* [w druku].
- Berting J., Villain-Gandossi Ch., 1995, Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych, podejście interdyscyplinarne. – *Narody i stereotypy*, red. T. Wallas, Kraków.
- Buttler D., 1989, Dlaczego zanikają przysłowia w dwudziestowiecznej polszczyźnie?, „*Poradnik Językowy*”, z. 5, s. 332–337.
- Chlebda W., 2003, *Elementy frazematyki: wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Łask.
- Cowie A. P., 1998, *Introduction – Phraseology: Theory, Analysis and Applications*, red. A. Cowie, Oxford, s. 1–20.

- Czaplik-Lityńska B., 2007, Coś więcej w literaturze niż literatura. – *Antropologia kultury – antropologia literatury. Na tropach koligacji*, red. E. Kosowska, A. Gomółka, E. Jaworski. Katowice, s. 27–37.
- Darska B., 2004, Starość kobiet – stereotypy i feministyczna próba ich przełamania. – *Swojskość i obcość. O kategorii tożsamości w piśmiennictwie polskim na przełomie wieków. Prace literaturoznawcze poświęcone pamięci doktor Małgorzaty Żarczyńskiej*, red. A. Staniszewski, J. Chłosta-Zielonka. Olsztyn, s. 84–97.
- Grabowski Ł., 2015, O frazeologii z perspektywy językoznawstwa korpusowego. Przegląd głównych nurtów badawczych ostatniego dwudziestolecia w Wielkiej Brytanii i USA. – *Problemy frazeologii europejskiej X*, red. D. Bralewski, Łask, s. 23–48.
- Dziuban A., 2013, Starzejące się ciało w społeczeństwie somatycznym, „*Zeszyty Pracy Socjalnej*” t. 18, nr 1, s. 13–25.
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/30032/dziuban_starzejace_sie_cialo_w_spoleczenstwie_somatycznym.pdf?sequence=1&isAllowed=y [dostęp 20 VIII 2018].
- Greer G., 1995, *Zmiana – kobiety i menopauza*, Warszawa.
- Jędrzejko E., 1994, Kobieta w przysłowiaach, aforyzmach i anegdotach polskich. – *Język a Kultura*, t. 9 *Konotacje i stereotypy*, red. J. Anusiewicz i K. Handke, Wrocław, s. 159–172.
- Jong E., 2003, *Czarownice*, Poznań.
- Kowalikowa J., 2001, Przysłowia jako komunikaty. – *Język w komunikacji*, t. 2, red. G. Habrajska, Łódź, s. 112–117.
- Inny słownik języka polskiego (ISJP)*, t. I–II, 2000, red. M. Bańko, Warszawa.
- Krzyżanowski J., 1990, Przysłowie. – *Słownik literatury staropolskiej (średniowiecze – renesans – barok)*, red. T. Michałowska, Wrocław.
- Laskowska E., 1992, *Wartościowanie w języku potocznym*, Bydgoszcz.
- Linde S. B., 1807, *Słownik języka polskiego*, Warszawa t. I–IV; kpbc.umk.pl/publication/8173 [dostęp 11 VII 2018].
- Łaciak B., 1995, Wzór osobowy współczesnej Polki. – *Co to znaczy być kobietą w Polsce?*, red. A. Titkow, H. Domański, Warszawa, s. 233–244.
- Melosik Z., 1996, *Tożsamość, ciało i władza. Teksty kulturowe jako (kon)teksty pedagogiczne*, Poznań-Toruń.
- Mieder W., 1993, Ogólne uwagi o naturze przysłów, „*Literatura Ludowa*” z. 3, s. 49–68.
- Monn R., 1998, *Fixed Expressions and Idioms in English. A Corpus-Based Approach*, Oxford.
- Morzyńska-Wrzosek B., 2013, „... i na piękność, i na wyczyn burzy”. *Proces kształtowania tożsamości w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, Bydgoszcz.
- Morzyńska-Wrzosek B., *Tożsamość starej/starzejacej się kobiety w polskiej poezji współczesnej. Antropologizująca refleksja literaturoznawcza* [w druku].
- Olechno-Wasiluk J., 2012, Aksjologiczny obraz kobiety na przykładzie paremii rosyjskich, „*Acta Polono-Ruthenica*” XVII, s. 159–165.
- Piermiakow Lwowicz G., 1972, Przysłowia i zwroty przysłowiowe, „*Literatura Ludowa*” nr 1, s. 27–39.
- Puda-Blokesz M., 2016, „Jak nie ma w domu chłopca, zgłupieje i Penelopa” – męskość i żeńskość w polskiej leksyce i frazeologii o proveniencji mitologicznej, „*Socjolingwistyka*” XXX, s. 207–220.
- Rembowska-Pluciennik M., 2007, Poetyka i antropologia. – *Antropologia kultury – antropologia literatury. Na tropach koligacji*, red. E. Kosowska, A. Gomółka, E. Jaworski. Katowice, s. 90–98.
- Rembowska-Pluciennik M., 2004, *Poetyka i antropologia*. Cykl podolski Włodzimierza Odziejewskiego, Kraków.
- Sallmann J.-M., 1994, *Czarownice. Oblubienice szatana*, Wrocław.
- Schaff A., 1981, *Stereotypy a ludzkie działanie*, Warszawa.

- Słownik języka polskiego* (SJPSz), t. I–III, 1999, red. M. Szymczak, Warszawa.
- Słownik współczesnego języka polskiego* (SWJP), t. I–II, 2001, red. B. Dunaj, Warszawa.
- Szpila G., 1999, Przysłowie, semantyka tekstu jednozdaniowego, „*Język Polski*”, 5, s. 371–378.
- Szpila G., 2003, *Krótko o przysłowiu*, Kraków.
- Twigg J., 2007, Clothing, Age and the Body. A Critical Review, „*Ageing and Society*”, 27, s. 285–305;
https://www.researchgate.net/publication/228344436_Clothing_age_and_the_body_A_critical_review [dostęp 20 VIII 2018].
- Walczevska S., 1999, *Damy, rycerze i feministki. Kobiety dyskurs emancypacyjny w Polsce*, Kraków.
- Wyżykiewicz-Maksimow R., 2001, Funkcje przysłów w procesie komunikacji. – *Język w komunikacji*, t. 2., red. G. Habrajska, Łódź, s. 118–123.
- Yoon Kyo Choi, 2014, Obraz kobiet w przysłowiaach polskich i koreańskich, „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*”, Poznań t. 21 (41), 2, s. 137–154.
- Uniwersalny słownik języka polskiego* (USJP), 2004, red. S. Dubisz, Warszawa (wersja elektroniczna).
- Żygadło-Czopnik D., 2016, „Tyle hałasu o starą babę”. Wizerunek starej kobiety w twórczości literackiej Jiřiny Šiklovej. – *Posttotalitarny syndrom pokoleniowy w literaturach słowiańskich Europy Środkowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej końca XX – początku XXI wieku w świetle studiów postkolonialnych*, red. A. Matusiak, Poznań-Wrocław, s. 287–310.

REFLECTIONS ON THE STATE OF RESEARCH INTO POLISH LANGUAGE IN THE TĚŠÍN REGION, CZECH REPUBLIC

Jiří Muryc

Abstract:

The aim of the paper is to review the state of research of the Polish language and language communication in the Czech part of the Těšín Silesia (in Polish Śląsk Cieszyński, Zaolzie; in Czech Těšínské Slezsko, Těšínsko), to sum up generally as well as specifically the individual theories and methodology of research, and to draw appropriate conclusions. Theoretical and practical research deals in particular with everyday written and spoken communication, analyses territorially conditioned features of common expression, analyses the speech and regionally influenced expression. The above-mentioned aspects are studied from different points of view with the use of dialectological, sociolinguistic, cognitive, pragmalinguistic, contrastive and other approaches.

Key words:

Těšín Region, Language, Polish Language, Polish Studies, Silesia

Contact:

Katedra slavistiky, Filozofická fakulta Ostravské univerzity; jiri.muryc@osu.cz

Although systematic synchronic and diachronic research of the means of language communication used by the Polish minority in the Těšín region has become the centre of attention relatively recently (in the last few decades), there has already been a number of achievements in this field. This is supported by the fact that the research is conducted in the nationally and linguistically mixed area of the Czech part of the Těšín Silesia (in Polish *Śląsk Cieszyński, Zaolzie*) typical for its various language contact situations. Therefore, the research is often not strictly a linguistic study, but becomes the object of attention by other social sciences, namely sociology, psychology, philosophy, ethnology, regional culturalology, folkloristics, etc. Significant role in the study of Polish language in the Czech part of the Těšín region is played by the fact that the language situation in the research territory is, to a large extent, influenced by the presence of the dialect code – the local Těšín regional dialect which, along with Polish language, often fulfils the function of the mother tongue.

The overview proceeds from the assumption that the regional research does not play only secondary role. The Těšín region is perceived as an interesting subject of research with dynamic language, social, cultural and political chang-

es. The claim is evidenced by the fact that – compared to other dialects of Czech language – the Těšín dialect of the Czech Těšín region still retains its viability, which is supported by the current research. The language of the Těšín region is studied by a significant number of mainly Czech and Polish researchers who study the language of the Těšín region and there are great many new studies and monographs being written and projects being carried out (see the References). In particular, the theoretical and practical research deals with common everyday written and spoken communication, analyses territorially conditioned features of common expression, the speech and regionally influenced expression. The above-mentioned aspects are studied using, among others, dialectological, sociolinguistic, cognitive, pragmalinguistic and contrastive approach. The aim of the overview is to review the state of the research into Polish language in the Czech part of the Těšín Silesia, to sum up individual theories and methodology of research as well as provide specifics and to draw appropriate conclusions.

The research of language situation in the Těšín region is mainly based on the works of Czech and Polish dialectologists. These works provide of general definition of Silesian dialects, survey of their development, specify dialects in the Czech part of Těšín Silesia, describe features of the realized dialects (in all language levels), specify geographic coverage of the dialects and their types, etc. Apart from the classical works of Czech and Polish dialectologists (e.g. Urbańczyk 1968; Bělič 1972; Dejna 1973; Dubisz, Karaś, Kolis 1995), a number of linguists dealt solely with the situation in Silesia, or more precisely Těšín Silesia (e.g. Nitsch 1939; Rospond 1959; Zaręba 1961, 1969, 1973, 1988; Rospond 1970; Bąk 1974; Basara 1975; Cząstka 1984; Greń 2000). Relatively comprehensive summary of the research of Silesia dialects may be found in e.g. Pluta (1997). In the context of Polish language in the Czech part of the Těšín region we speak about so called West-Těšín dialect, which is a part of Silesian dialect. In the past linguists discussed its character (occurrence of certain specific language features), i.e. transitional area, western outside area and dialects of Polish-Czech mixed area (e.g. Kellner 1946, 1949; Trávníček 1954; Lotko 1959, 1963; Bělič 1972; Dejna 1977; Kubok 1999; Małecki 2004). The structural aspects of the Těšín dialect, proper nouns in the Těšín region, spoken language and descriptive comparison of the typology of the local dialect code are studied by e.g. Téma (1978a, 1978b, 1978c, 1978d, 1984, 1985, 1988 and others), Lotko (1964), Bogoczová (1997a, 2017a, 2017b), Bogoczová, Bortliczková (2001), Kadłubiec (1992, 1994, 2001), Milerski (1996), Damborský (1992) and others.

The later diachronic research of Polish language in the Těšín region is represented by the works of Raclavská (1998, 2001, 2006, 2008 and other references), which are concerned with the development of Polish language in the Těšín region up to 1848 and in the 19th century. The research is based on both handwritten and printed documents related to different spheres of life. The analysis has proven that the Polish language in the Těšín region had at that time nu-

merous specific features in all language levels (phonetics, morphology, word formation, syntax, lexis).

The next field is the research and study of the language of the Polish inhabitants in the Czech border area and language contacts of the two ethnic languages (Czech and Polish), other language varieties and the effects of their proximity on the development of both languages. These studies are concerned with the general problems of contact situations and language communication of Polish minority in the Czech Republic – particularly implementation of Polish language in the Czech part of the Těšín region – their characteristics and influence of Těšín dialect on the system of communication of the local inhabitants (Labocha 1988, 1990, 1993, 1997b; Madecka 1992; Lotko 1993, 1994a; Nowakowska-Kempna 1993, 1994; Davidová 1994a, 1994b, 1996a; Mrózek 1994, 1997; Bogoczová 2000, 2002, 2006a, 2016; Bogoczová, Bortliczek 2014, 2015).

The most extensive material in the field of research of the Polish language in the Czech part of Těšín Silesia is sociolinguistic research in a broader sense (Bogoczová 2018). As far as sociolinguistics is concerned the attention is paid to both spoken and written form of language use. The attention is also focused on language contacts and communication, bilingualism, diglossia, language interference, language transfer and other related features of sociolinguistic character, language and communication competence of Polish minority, etc. The methodology of research in this field proceeds from the comparative and descriptive methods and interdisciplinary approach (for interdisciplinary approach, see also Zahradnik 1991; Lewowicki 1994; Rusek 1994, 1997; Siwek 1996, 2002; Kađubiec 1997; Siwek, Kaňok, 2000; Szymeczek 2002; Dokoupil, Svoboda, Myška 2005). The most comprehensive sociolinguistic research of the Polish minority language has been carried out by Bogoczová. She has systematically dealt with language competence and communication of Polish and Czech young people at secondary schools and universities in the Czech part of the Těšín region using questionnaire research and analysis of authentic language materials. In her first works (Bogoczová 1993, 1994), she investigated the knowledge of written and spoken Polish to find out the current state of the language, communication and other pragmalinguistic competences. These are typical of linguistically and nationally mixed areas and the aim of the research was to observe specific language behaviour of the questioned people, code switching, etc. In real language situations, the findings of the author's previous research have been verified in her later works. These works targeted the language and communication competence of the youngest generation of the local Polish minority (see also Bogoczová 2006b; Greń 1997) and its language, ethnic and national awareness. The questionnaire survey focused on description of the language situation and communication abilities in various communication situations; the research of real language code was based on audio recordings evaluated for various aspects and the manifestations of language interference from the majority Czech language to Polish (Bogoczová 1996). Language material for the next book (Bo-

goczová 2001) consisted of essays by Polish students. In these essays, the author paid particular attention to the influence of interference on morphology, syntax, lexis and spelling applying the comparative and typological approach to Polish and Czech languages. The work also contains theoretical introduction explaining terms like language mistake, interference and language transfer (see also Damborský 1993, 1994, 1997; Bogoczová 1997, 2005; Muryc 2004, 2005), bilingualism, diglossia etc. (on function of bilingualism and diglossia see also Davidová 1996b; Bogoczová 2002; Labocha 1997a).

There is also more specific research being conducted on the basis of general sociolinguistic research. Examples of that are findings of studies of the use of language in management of work teams in Ostrava industrial agglomeration (with attention to interference of Czech, Slovak and Polish languages), or language communication in the business enterprise sphere in the Těšín Silesia. While the first type of research (Davidová 1990; Davidová, Bogoczová, Jandová 1991) gives an insight into communication (through morphological and syntactic analysis of the speech) in large industrial companies in the Czech part of the Těšín region, the other type of research describes the language communication in the sphere of retail business contacts on both sides of the Czech-Polish border (Greń, Kubok 1999). Both approaches deal with pragmalinguistic problems of language contacts, choice of typologically and genetically close codes, bilingualism, diglossia and interference. However, it must be mentioned that such studies are rather scarce and the issue is worth further detailed analysis.

Apart from already mentioned linguistic and sociolinguistic approaches to the language of the Polish minority in the Těšín region there is also research concentrated on the attitude of the language users to a given language code (e.g. status and function of mother tongue as means of communication, how the inhabitants of the Czech part of the Těšín region relate to the local dialects). Research in this field proceeds especially from the sociological research in the form of questionnaires (Bogoczová 1994; Hernová, Sokolová 2000; Greń 2000; Sokolová 1987, 1999a, 1999b, 2001; Sokolová, Hernová, Šrajerová 1997), though, given the chosen methodology, how the respondent actually speaks in a given communication situation has not been examined. Alternatively the research concentrates on the sociolinguistic analysis of language competence and pragmatic dimension of communication process in particular background (Grygar 2003) or on the Polish language and language communication in the religious discourse in the Těšín region (e.g. Rusek 2002; Muryc 2012).

Although some of the objectives of synchronic study of Polish language in the Těšín region and research of Czech-Polish language border were defined earlier, many of them are still relevant. This is true for continuation of system-based research applying methods of classical structural linguistics and for further intensification of the research based on sociolinguistic, psycholinguistic, ethnolinguistic and pragmalinguistic views, the aim of which would be synthetic and systematic analysis and interpretation of the contemporary language situation in

the Czech-Polish border area (Lotko 1994b: 5). The situation of Polish language in the Czech part of the Těšín Silesia (as well as the situation of Czech language and the local territorial dialect code) is ever changing and therefore it is necessary to conduct further, continuous research. Despite the relatively numerous findings and achievements, there is still some room for research of the language in the area of the Czech-Polish border, language contact and mutual language influence. Namely, there is no research concerning the function of standard Polish in the Těšín region, or research of function of the dialect, e.g. to what extent it is under the influence of Czech language and which language features resist the influence, whether (or how) the dialect is reflected how the dialect manifest itself in Czech language (e.g. in vocabulary) and how the current changes of extralinguistic character are reflected in the dialect. The research would be worth extending into research of language contacts in various types of communication situations, i.e. distribution and dynamism of language codes in use, conditions of code switching and code alternation, sociolinguistic and pragmalinguistic extent of bilingualism, diglossia, etc. Another objective, though not strictly research one, seems to be preservation of the local language in audio recordings or written records. According to the sociological research, the number of users of the Polish and dialect codes keeps decreasing. The causes of this phenomenon can be found in the language assimilation and in integrational extralinguistic factors (e.g. school, mass media, exogamic marriage, population mobility and its overall decrease) and also in lack of motivation and “disappearance of borders”, the consequence of which is a decreasing need of the local Polish-language (or dialect) users to preserve their language. However, we can expect that in the course of time the “disappearance of borders” will motivate the Polish-language and dialect users to learn the culture through the language.

REFLEKSJE NAD STANEM BADAŃ JĘZYKA POLSKIEGO NA ZAOLZIU W REPUBLICIE CZESKIEJ

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu o charakterze syntetycznym jest dokonanie przeglądu stanu badań języka polskiego w czeskiej części Śląska Cieszyńskiego (tzw. Zaolziu). Autor stara się podsumować ogólne oraz indywidualne podejścia teoretyczne i metodologie badań oraz wyciągnąć odpowiednie wnioski. Badania teoretyczne i praktyczne dotyczą w szczególności codziennej komunikacji pisemnej i ustnej, analizują zjawiska uwarunkowane terytorialnie cechy komunikacji językowej oraz ich wpływ na mieszkańców omawianego regionu. Powyższe aspekty są badane z różnych punktów widzenia za pomocą podejścia dialektologicznego, socjolingwistycznego, kognitywnego, pragmalingwistycznego, porównawczego itp.

References

- Basara J., 1975, *Słownictwo polskich gwar na Śląsku na terenie Czechosłowacji*, Wrocław.
- Bąk S., 1974, *Mowa polska na Śląsku*, Wrocław.
- Bělič J., 1972, *Nástin české dialektologie*, Praha.
- Bogoczová I., 1993, *Jazyková komunikace mládeže na dvojjazyčném území českého Těšínska*, Ostrava.
- Bogoczová I., 1994, K jazykové a komunikativní kompetenci polské dvojjazyčné mládeže na Těšínsku, „*Časopis pro moderní filologii*“, 76, s. 19–27.
- Bogoczová I., 1996, *Świadomość i kompetencja językowa najmłodszej generacji Polaków na Zaolziu*, Ostrava.
- Bogoczová I., 1997, Míra interference z češtiny do primárního jazykového kódu u nejmladších členů polského etnika v České republice, „*Časopis pro moderní filologii*“, 79, s. 4–19.
- Bogoczová I., 2000, Stylizace – druhá přirozenost (K jazykové komunikaci na Těšínsku), „*Slovo a slovesnost*“, 60, s. 18–29.
- Bogoczová I., 2001, *Typologicky relevantní rozdíly mezi polštinou a češtinou jako zdroj jazykové interference*, Ostrava.
- Bogoczová I., Bortliczková M., 2001, Współczesne właściwości gwary jabłonkowskiej w Republice Czeskiej, *Studia nad współczesnymi językami i literaturami południowo- i zachodniosłowiańskimi*, red. W. Lubaś and M. Balowski, Opole, s. 91–106.
- Bogoczová I., 2002, K fungování česko-polské dvojjazyčnosti na Těšínsku v České republice, *Bilingvizmus. Minulost, přítomnost a budoucnost*, red. J. Štefánik, Bratislava, s. 91–99.
- Bogoczová I., 2005, Błędy interferencyjne uczniów dwujęzycznych, ich postać, przyczyny i źródło, *Dzwonek na lekcję polskiego. Nowe treści, tendencje i metody w dydaktyce języka polskiego*, red. I. Masojć, R. Naruniec, Vilnius, s. 305–317.
- Bogoczová I., 2006a, *Příspěvek k národnostní a jazykové situaci na území kolem města Český Těšín v ČR*, EURAC Research – Bozen – Bildung eines Netzwerkes zur Förderung der Minderheitensprachen Polnisch und Tschechisch in der Grenzregion Těšín/Cieszyn, 5/7. Online URL: <http://www.eurac.edu/Org/LanguageLaw/Multilingualism/Projects/teschen>.
- Bogoczová I., 2006b, Jazyková kompetence dvojjazyčných žáků na Těšínsku v oblasti současné polské spisovné i nespisovné slovní zásoby, *Studia Slavica X*, Opole, s. 200–207.
- Bogoczová I., Bortliczek M., 2014, *Jazyk příhraničního mikrosvěta (běžná mluva Těšíňanů v ČR) / Język przygranicznego mikroświata (mowa potoczna mieszkańców Zaolzia)*, Ostrava.
- Bogoczová I., Bortliczek M., 2015, Mowa potoczna Zaozian, *Język Polski*, 95, s. 250–259.
- Bogoczová I., 2016, „Jak oni mowią“, czyli o języku potocznym Polaków na Zaolziu, *LingVaria*, 22, s. 227–247.
- Bogoczová I., 2017a, Východolašská nářečí versus gwara zachodniocieszyńska, czyli dialektologiczna wojna o Zaolzie, *LingVaria*, 12, s. 227–244.
- Bogoczová I., 2017b, Zachodniocieszyńskie słownictwo gwarowe – próba ujęcia tematu, *Poradnik Językowy*, 4, s. 21–36.
- Bogoczová I., 2018, *Polszczyzna za Olzą*, Ostrava.
- Czastka B., 1984, *Gwary Zaolzia*, Katowice.
- Damborský J., 1992, Gwara czesko-cieszyńska, *Z badań porównawczych języków*, Zielona Góra.
- Damborský J., 1993, Narodowa specyfika mowy a interferencja, *Śląsk w badaniach językoznawczych: badanie pogranicza językowo-kulturowego polsko-czeskiego*, red. I. Nowakowska-Kempna, Katowice, s. 36–41.
- Damborský J., 1994, Národní kultura, řečové chování a interference, *Jazyk a literatura v česko-polském kontextu*, Ostrava, s. 9–11.

- Damborský J., 1997, *Interferencja w zakresie modulacji mowy, Interferencja w językach i dialektach słowiańskich*, Łódź, s. 81–87.
- Davidová D., 1990, Překonávání a využití interference češtiny, slovenštiny a polštiny v komunikaci velkých podniků ostravské aglomerace, *Acta Facultatis Paedagogicae Ostraviensis / Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě 121 (Jazyk, literatura, umění)*, Ostrava, s. 31–46.
- Davidová D., 1994a, *Zájmenná deklinace v mluvě střední generace města Havířova*, Ostrava.
- Davidová D., 1994b, K diferenciaci současného mluveného jazyka se zaměřením na jazykovou situaci českého Slezska, *K diferenciaci současného mluveného jazyka*, Ostrava, s. 66–71.
- Davidová D., 1996a, *Jmenná deklinace v mluvě střední generace města Havířova*, Ostrava.
- Davidová D., 1996b, Dnešní jazyková situace v České republice a její příčiny (na materiále z oblasti českého Slezska), *Studia Slavica III*, Ostrava, s. 29–38.
- Davidová D., Bogoczová I., Jandová E., 1991, *Využití jazyka při řízení pracovních kolektivů v ostravské průmyslové aglomeraci se zaměřením na zkoumání česko-slovensko-polské jazykové interference*, Ostrava.
- Dejna K., 1973, *Dialekty polskie*, Wrocław.
- Dejna K., 1977, Przynależność językowa gwar zachodniocieszyńskich, *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, XXIII, s. 41–62.
- Dokoupil L., Svoboda J., Myška M., 2005, *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy I–II*, Ostrava.
- Dubisz S., Karaś H., Kolis N., 1995, *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa.
- Greń Z., 1997, Gwara cieszyńska najmłodszej generacji. Stopień znajomości i sposób wykorzystania leksyki gwarowej, *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa, s. 75–89.
- Greń Z., 2000, *Śląsk Cieszyński: dziedzictwo językowe*, Warszawa.
- Greń Z., Kubok B., 1999, Komunikacja językowa w handlu przygranicznym na Śląsku Cieszyńskim, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 35, Warszawa, s. 31–40.
- Grygar J., 2003, Jazyk jako nástroj sociální diferenciace. Poznámky k jazykové situaci ve Stonavě na Těšínsku, *Lidé města. Revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace*, 9/2003, s. 47–80.
- Hernová Š., Sokolová G., 2000, *Národně jazykové vědomí obyvatel národnostně smíšených oblastí České republiky*, Opava.
- Kadłubiec K. D., 1992, Z dziejów polszczyzny cieszyńskiej, *Prace Filologiczne*, XXXVII, Warszawa, s. 447–456.
- Kadłubiec K. D., 1994, *Cieszyńsko-zaolziańska polszczyzna*, Katowice.
- Kadłubiec K. D. (red.), 1997, *Polská národní menšina na Těšínsku v České republice (1920–1995)*, Ostrava.
- Kadłubiec K. D., Milerski W., 2001, *Cieszyńska ojczyzna polszczyzna, Český Těšín-Cieszyn*.
- Kellner A., 1946, 1949, *Východolašská nářečí I–II*, Brno.
- Kubok B., 1999, Gwara zachodniocieszyńska – gwara przejściowa czy mieszana?, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 35, Warszawa, s. 55–66.
- Labocha J., 1988, Język polski na Śląsku Cieszyńskim w Czechosłowacji. Sytuacja językowa i jej perspektywy badawcze na tle uwarunkowań historycznych, *Przegląd Polonijny*, 14, s. 73–83.
- Labocha J., 1990, *Opowiadania ludowe ze Śląska Cieszyńskiego w Czechosłowacji w świetle pragmatolingwistyki tekstu*, Kraków.
- Labocha J., 1993, Problemy badawcze polsko-czeskiego pogranicza językowego na Zaolziu, *Śląsk w badaniach językoznawczych: badanie pogranicza językowo-kulturowego polsko-czeskiego*, red. I. Nowakowska-Kempna, Katowice, s. 139–146.

- Labocha J., 1997a, *Polsko-czeskie pogranicze na Śląsku Cieszyńskim. Zagadnienia językowe*, Kraków.
- Labocha J., 1997b, *Polszczyzna w pasie przygranicznym, Konsekwencje sąsiedztwa polsko-czeskiego dla rozwoju języka i literatury / Polsko-české sousedství v rozvoji jazyka a literatury*, red. T. Z. Orłoś, J. Damborský, Wrocław, s. 23 – 32.
- Lewowicki T. (red.), 1994, *Poczucie tożsamości narodowej młodzieży: studium z pogranicza polsko-czeskiego*, Cieszyn.
- Lotko E., 1959, W sprawie gwar mieszanych i przejściowych, *Język Polski*, XXXIX, Kraków.
- Lotko E., 1963, K problematice česko-polského jazykového pomezí, *Slezský sborník*, LXI, 3.
- Lotko E., 1964, *Funkcje syntaktyczne bezokolicznika w gwarach zachodniocieszyńskich*, Wrocław.
- Lotko E., 1993, Czesko-polskie pogranicze językowe: sytuacja językowa na Zaolziu, *Śląsk w badaniach językoznawczych: badanie pogranicza językowo-kulturowego polsko-czeskiego*, red. I. Nowakowska-Kempna, Katowice, s. 131–138.
- Lotko E., 1994a, O jazykové komunikaci polské národnostní menšiny v České republice, *Časopis pro moderní filologii*, 76, s. 9–19.
- Lotko E., 1994b, Některé aktuální úkoly zkoumání česko-polského jazykového pomezí, *Jazyk a literatura v česko-polském kontextu*, Ostrava, s. 5–8.
- Madecka B., 1992, Zakres funkcjonowania języka polskiego, *Zaolzie. Studia i materiały z dziejów społeczności polskiej w Czechosłowacji*, Katowice, s. 105–113.
- Małecki M., 2004, Do genezy gwar mieszanych i przejściowych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej), *Dialekty polskie i słowiańskie*, red. J. Rusek, Kraków, s. 135–140.
- Milerski W., 1996, *Nazwiska cieszyńskie*, Warszawa.
- Mrózek R., 1994, Właściwości polszczyzny polsko-czeskiego pogranicza i ich determinanty, *Przemiany współczesnej polszczyzny*, red. S. Gajda, Z. Adamiszyn, Opole.
- Mrózek R., 1997, Język Polaków w Czechach, *Język polski poza granicami kraju*, red. S. Dubisz, Opole, s. 124–138.
- Muryc J., 2004, K jazykové interferenci ve výuce, *Český jazyk a literatura*, 2, s. 67–71.
- Muryc J., 2005, Jazyková kompetence bilingvního obyvatelstva v české části Těšínského Slezska, *Bilingvismus. Individuální a společenský bilingvismus*, red. J. Štefánek, Bratislava, s. 43–50.
- Muryc J. (red.), 2012, *Církevní diskurz v širším společensko-historickém kontextu českého Těšínska*, Ostrava.
- Nitsch K., 1939, *Dialekty polskie Śląska*, Kraków.
- Nowakowska-Kempna I., 1993, Pogranicze językowo-kulturowe w perspektywie badań językoznawstwa porównawczego (zarys problematyki), *Śląsk w badaniach językoznawczych: badanie pogranicza językowo-kulturowego polsko-czeskiego*, red. I. Nowakowska-Kempna, Katowice, s. 22–35.
- Nowakowska-Kempna I., 1994, Zróżnicowanie współczesnej polszczyzny w zachodniej części Śląska Cieszyńskiego w Republice Czeskiej, *K diferenciaci současného mluveného jazyka*, Ostrava, s. 166–178.
- Pluta F., 1997, Badania dialektologiczne na Śląsku w ostatnim pięćdziesięcioleciu, *Polszczyzna śląska. Historia i współczesność*, red. B. Wyderka, Opole, s. 117–134.
- Raclavská J., 1998, *Język polski na Śląsku Cieszyńskim w XIX wieku / Polský jazyk na Těšínsku v 19. století*, Ostrava.
- Raclavská J., 2001, *Historia języka polskiego na Śląsku Cieszyńskim do roku 1848*, Ostrava.
- Raclavská J., 2006, Sytuacja językowa na Śląsku Cieszyńskim w perspektywie historycznej. – EURAC Research – Bozen – Bildung eines Netzwerkes zur Förderung der Minderhei-

- tensprachen Polnisch und Tschechisch in der Grenzregion Těšín/Cieszyn*, 4, Online URL: <http://www.eurac.edu/Org/LanguageLaw/Multilingualism/Projects/teschen>.
- Raclavská J., 2008, Regionalna odmiana polszczyzny cieszyńskiej i jej specyfika, *Tożsamość na styku kultur. Zbiór studiów*, Vilnius, s. 175–182.
- Rospond S., 1959, *Dzieje polszczyzny śląskiej*, Katowice.
- Rospond S., 1970, *Polszczyzna śląska*, Wrocław.
- Rusek H., 1994, Polityka asymilacyjna jako czynnik wyznaczający zakres odrębności kulturowej Polaków (na przykładzie polskiej społeczności na Zaolziu), *Pogranicze jako problem kultury*, red. T. Smolińska, Opole, s. 89–96.
- Rusek H., 1997, *Kulturowe wzory życia polskich rodzin na Zaolziu a asymilacja*, Katowice.
- Rusek H., 2002, *Religia i polskość na Zaolziu*, Kraków.
- Siwek T., 1996, *Česko-polská etnická hranice*, Ostrava.
- Siwek T., 2002, *Český Těšín polský?*, Český Těšín.
- Siwek T., Kaňok J., 2000, *Vědomí slezské identity v mentální mapě*, Ostrava.
- Sokolová G., 1999a, O vztahu k místnímu nářečí u obyvatel českého Těšínska, *Slezský sborník*, 97, s. 211–226.
- Sokolová G., 1999b, Problematika polské menšiny v České republice a slovenské menšiny v České republice z perspektivy sociologických výzkumů, *Etnické menšiny ve střední Evropě*, red. I. Gabal, Praha, s. 128–139.
- Sokolová G., 2001, Mateřský jazyk v národnostně smíšeném prostředí, *Slovo a slovesnost*, 62, s. 258–273.
- Sokolová G. (red.), 1987, *Soudobé tendence vývoje národností v ČSSR*, Praha.
- Sokolová G., Hernová Š., Šrajeroová O., 1997, *Češi, Slováci a Poláci na Těšínsku a jejich vzájemné vztahy*, Opava.
- Szymeczek J. (red.), 2002, *Polacy na Zaolziu 1920–2000 / Poláci na Těšínsku 1920–2000*, Český Těšín.
- Téma B., 1978a, Fungování toponymie na východním Těšínsku, *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 19, s. 91–94.
- Téma B., 1978b, K problematice vlastních jmen (na mat. z východního Těšínska), *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 19, s. 335–341.
- Téma B., 1978c, Vztah toponymie východního Těšínska k lokálnímu nářečí, *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 19, s. 511–516.
- Téma B., 1978d, Stav onomastického výzkumu na východním Těšínsku, *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 19, s. 401–414.
- Téma B., 1984, Derivovaná toponyma na východním Těšínsku, *Onomastický zpravodaj*, 25, s. 86–105.
- Téma B., 1985, Jména místních částí a obcí na Karvinsku, *Onomastický zpravodaj*, 26, s. 489–496.
- Téma B., 1988, Přenášení jmen v toponymii východního Těšínska, *Onomastický zpravodaj*, 29, s. 100–123.
- Trávníček F., 1954, Smíšená a přechodná nářečí, *A. Kellnerovi – Sborník jazykovědných studií*, Opava.
- Urbańczyk S., 1968, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.
- Zahradník S., 1991, Struktura narodowościowa na podstawie spisu ludności 1880-1991, Třinec.
- Zaręba A., 1961, *Śląskie teksty gwarowe*, Kraków.
- Zaręba A., 1969, 1973, *Atlas językowy Śląska I–II*, Kraków.
- Zaręba A., 1973, Gwara cieszyńska na tle dialektów śląskich, *Kalendarz śląski 1974*, s. 93–98.
- Zaręba A., 1988, *Szkice z dialektologii śląskiej*, Katowice.

WIELKANOCNE I BOŻONARODZENIOWE TRADYCJE ŚLĄSKA CIESZYŃSKIEGO. ZAPOMNIANE CZY KULTYWOWANE?

Agata Ostrowska-Knapik

Easter and Christmas traditions of Cieszyn Silesia. Forgotten or cultivated?

Abstract:

The article presents the traditions related to Christmas and Easter which are typical of Cieszyn Silesia, a region rich in ceremonies, folklore and culture, where a distinct dialect has been preserved.

Key words:

Cieszyn Silesia, traditions, Christmas, Resurrection

Contact:

Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej; apknapik@wp.pl

Co powoduje, że zachowujemy tradycje, że są dla nas ważne, że karmimy nimi młodsze pokolenia? Czy wszystkie tradycje są kultywowane, czy może jednak któreś odeszły w zapomnienie? Jeżeli odeszły, to dlaczego? W niniejszym artykule chciałabym się skupić na tradycjach – zachowanych i tych, które znamy już tylko z opowiadań babć i dziadków, publikacji czy wspomnień – Śląska Cieszyńskiego, regionu bogatego w obrzędy, folklor, kulturę, gdzie zachowała się jeszcze odrębna gwara.

W dzieciństwie i młodości raczej nie przywiązujemy wagi do tradycji, do regionalizmu, wstydząc się go nawet czasami. Wraz z biegiem czasu, kiedy poznajemy je głębiej, kiedy odkrywamy ich odrębność i wyjątkowość, kiedy w dorosłym życiu poprzez zachowanie tradycji przenosimy się w czasy niejednokrotnie beztroskiego dzieciństwa, dopiero wówczas zaczynamy rozumieć otaczającą nas magię, powtarzalność, chęć wyróżnienia danego czasu spośród innych. Sami dla siebie chcemy przenieść się w lata pozbawione trosk, w lata radości, zabawy, a dla swoich bliskich, szczególnie tych młodszych, chcemy taki wyjątkowy, uroczysty i pełen tajemnic czas stworzyć.

W ogarniającym nas pośpiechu, napiętrzonych spraw do załatwienia i problemów do rozwiązania, kultywowanie tradycji jest okazją do zatrzymania się, powrotu myślami do przeszłości, zastanowienia, odpoczynku i nabrania sił do dalszego borykania się z codziennością.

Jak wyglądałoby Boże Narodzenie bez choinki? Bez zapachu smażonej ryby? Bez góry ciast i ciasteczek? Jakoś można znieść brak śniegu, ale brak czasu spędzonego przy wspólnym stole? A Wielkanoc? Bez Grobu Pańskiego? Bez pisanek? Co jest tradycją, a co przyzwyczajeniem?

Bohater kultowej komedii Stanisława Barei „Miś” (1980) definiuje tradycję w następujący sposób: „tradycją nazwać niczego nie możesz. I nie możesz uchwałą specjalną zarządzić ani jej ustanowić. Kto inaczej sądzi, świeci jak zgasła świeczka na słonecznym dworze. Tradycja to dąb, który tysiąc lat rósł w górę. Niech nikt kielka małego z dębem nie przymierza. Tradycja naszych dziejów jest warownym murem, to jest właśnie kolęda, świąteczna wieczerza... To jest ludu śpiewanie, to jest ojców mowa, to jest nasza historia, której się nie zmieni. A to, co dookoła powstaje od nowa to jest nasza codzienność, w której my żyjemy”¹.

Słownik Języka Polskiego zawiera następującą definicję tradycji: „zasady postępowania, obyczaje, poglądy, wiadomości przechodzące z pokolenia na pokolenie, występujące przez jakiś czas i utrwalające się potem zwyczajowo; także: przekazywanie tych zasad, obyczajów następnym pokoleniom i kultywowanie ich” (Sobol 2002: 1039).

Na Śląsku Cieszyńskim, obszarze rozdzielonym granicą, znajdującym się obecnie w dwóch państwach – Rzeczypospolitej Polskiej i Republice Czeskiej – ludzie bardzo mocno są związani z tradycją, dumni ze swoich obyczajów, korzeni i przynależności (o czym może świadczyć chociażby przyklejana na samochody naklejka z napisem „Księstwo Cieszyńskie – jo je stela” oraz gwara, którą słychać na co dzień, nawet w urzędach). Nic zatem dziwnego, że na tym terenie spotkać się można z obrzędami wyjątkowymi, których odpowiedników próżno szukać w innych rejonach Polski. Niektóre z nich są pieczołowicie kultywowane z pokolenia na pokolenie po dziś dzień, inne pamiętają już tylko najstarsi, a jeszcze inne już zupełnie odeszły w zapomnienie i wiemy o nich tylko na podstawie przekazów pisemnych.

W cyklu rocznym wyjątkowe miejsce zajmuje Wigilia. Dzisiaj nie wyobrażamy już sobie Bożego Narodzenia bez rodzinnie przyozdabianej choinki, która zastąpiła podłaźniczkę (Studnicki 2011: 75) (nazywaną zresztą w różnych regionach Polski różnie – jutka, jeglijka, sad, wiecha (Szymanderska 2003: 71). Zwyczaj stawiania choinki zamiast wieszania wierzchołka sosny pod sufitem Gloger przypisuje Niemcom: „Za t. zw. „czasów pruskich,” t. j. w latach 1795–1806, przyjęto w Warszawie od Niemców zwyczaj w wigilję Bożego Narodzenia, ubierania dla dzieci sosenki lub jodełki orzechami, cukierkami, jabłuszkami z mnóstwem świeczek woskowych lub kawałków stoczka różnokolorowego. Pierwej był w Polsce tylko zwyczaj zawieszania w dniu tym u belek w izbie gwiazdek, robionych z różnokolorowych opłatków na pamiątkę gwiazdy, symbolizującej narodziny Zbawiciela. Ł. Gołębiowski powiada, że tam, gdzie dawny obyczaj

¹ *Miś* – film fabularny, reżyseria i scenariusz Stanisław Bareja, dialogi Stanisław Bareja i Stanisław Tym.

lubią zachowywać, gwiazdki te trwały przez rok cały aż do nowych. Podarunki, dawane w dniu tym dzieciom i domownikom, zowią się „na gwiazdkę”².

Wcześniej, w niektórych domach, przeważnie miejskich, choinkę przynosiły aniołki, tzn. rodzice w tajemnicy przed dziećmi ozdabiali drzewko (Szymik 2012: 34). Obecnie choinkę (*strómek*) ozdabiają dzieci – w niektórych domach w Wigilię, w innych kilka dni wcześniej. Z upływem lat zmieniły się ozdoby na niej zawieszane – obok wykonywanych ręcznie cudeniak ze słomy, bibuły, kolorowego papieru, wstążek, suszonych owoców, słodyczy (na Zaolziu, jak w całej Republice Czeskiej, figurek z czekolady, tzw. bożonarodzeniowych kolekcji *vánoční kolekce*), złożonych orzechów włoskich, waty imitującej śnieg pojawiły się bombki w najróżniejszych, niejednokrotnie zaskakujących kształtach, świeczuszki zastąpiły elektryczne lampki świecące w różnych barwach, o różnym natężeniu, a nawet grające.

Zgodnie ze zwyczajem w Wigilię należało wstać wcześnie, aby w nadchodzącym roku ustrzec się przed lenistwem. Dzieci starały się być posłuszne i zdyscyplinowane, wystrzegano się ciężkich prac fizycznych. Wszystko porzekadła w myśl „Jaka Wigilia taki cały rok”. Jerzy Pośpiech w „Zwyczajach i obrzędach dorocznych na Śląsku” zauważa, że „w Cieszyńskim uważano, iż kto w tym dniu dostał mietlą będzie przez siedem lat nieszczęśliwy”. Stół wigilijny nakrywano białym obrusem, stawiano świecę, Biblię, kancjonał, chleb, pod obrusem monety lub siano, a pod stołem, pod nogi, dawano coś z żelaza, np. łańcuch lub siekiere, żeby ustrzec się przed bólem nóg (Pośpiech 1987: 247).

Do wieczerzy wigilijnej gospodynie przygotowywały się przez cały dzień. Wraz z pojawieniem się pierwszej gwiazdy na niebie, którą z reguły miały za zadanie wypatrzeć dzieci, zasiadano do posiłku. W niektórych rodzinach na początku, w innych na końcu kolacji rozpoczętej i zakończonej wspólną modlitwą, składano sobie życzenia i łamano się opłatkiem, który też można było spożywać posmarowany miodem. Na Śląsku Cieszyńskim zanoszono opłatek (kolorowy) również zwierzętom, by były zdrowe i zachowały siły. Ilość potraw pojawiających się na stole wigilijnym jest uzależniona od sytuacji finansowej – jest ich więcej lub mniej, są bogatsze lub skromniejsze. „Koronne danie wigilijne na Śląsku Cieszyńskim (i sąsiednich Morawach) to karp smażony lub panierowany w bułce i jajku, podawany z sałatką jarzynową lub ziemniaczaną oraz kompotem z suszonych śliwek. Tradycyjne zupy to, obok barszczyku z uszkami, pikantna zupa rybna, gotowana z głów i podrobów rybnych³ (wpływy słowackie i węgierskie).

² Gloger Zygmunt, 1900–1903, *Encyklopedia staropolska*, t. 1–4, Warszawa, hasło: Gwiazdka. <http://literat.ug.edu.pl/glogers/0013.htm> (data dostępu: 28.09.2017 r.)

³ Emilia Kołder w *Kuchni śląskiej* podaje następujący przepis na zupę z ryby (wigilijną): Pokrajaną w kostkę włoszczyznę (15 dkg) z cebulą, kilkoma ziarenkami ziela angielskiego, liściem bobkowym i gałką muszkatołową (szczypta tartej) ugotować w wodzie (1,5 l). Następnie włożyć oczyszczone głowy z ryb (2–3), gotować na słabym ogniu (8–10 minut) i ostrożnie precedzić. Z tłuszczu (6 dkg masła) i mąki (5 dkg) przyrządzić białą zasmażkę, rozprowadzić wodą i połączyć z wywarem. Doprawić do smaku solą i przyprawą do zup. Do

W bogatszych śląskich rodzinach była też ryba w galarecie lub w zalewie owocowej⁴. Pomimo że karp nieodzownie jest kojarzony z Bożym Narodzeniem, na stole wigilijnym upowszechnił się po II wojnie światowej (a dokładnie w 1948 r.) za sprawą ministra przemysłu i handlu w rządzie Józefa Cyrankiewicza Hilarego Minca, propagującego hasło „karp na każdym polskim wigilijnym stole“.

Zupa rybna z głów już nie króluje, obecnie najczęściej jest to barszcz z uszkami⁵ lub grzybowa. Guziur podaje również, że oprócz karpia, który „w Wigilię niepodzielnie wiedzie prym (...), coraz częściej na stołach znaleźć można pstrągi, łososię, szczupaki, a od niedawna nawet jesiotry i sumy, rzadziej ryby morskie (poza śledziami)”⁶. Jednym z dań wieczerzy wigilijnej była zapiekana w jelitach wieprzowych potrawa z ziemniaków i kaszy lub ryżu ze skwarkami (*jelita*). Podawano również *bucht*y (gałuszki) – były to kluski z surowych, tartych ziemniaków, kładzione na wrzątek i spożywane ze słoniną i mlekiem.

Na Zaolziu obecnie kolacja wigilijna składa się przeważnie z opłatka z miodem, zupy grochowej lub rybnej, smażonego karpia, sałatki ziemniaczanej lub jarzynowej (która również upowszechniła się dopiero po II wojnie światowej), orzechów (po jednym na każdą porę roku), jabłka⁷. Do tradycyjnych wypieków należą drobne ciasteczka (*cukrovi*), kołaczki, kołaczyki drożdżowe nadziewane twarogiem lub makiem, chałka (*vánočka*), strucla/chałka z rodzynkami i migdałami oraz strudel (*závin*, *štrúdl*) z jabłkami. „Nie ma więc na Śląsku Cieszyńskim jednolitych dań wigilijnych, a różnice wynikają nie tylko z obszaru zamieszkania [...], ale także ze względu na podział religijny (katolicy, ewangelicy). Zasadniczo wszystko jadło musi być postne, nie może być przyrządzane na tłuszczach zwierzęcych za wyjątkiem masła i śmietany. Jednak w niektórych wsiach beskidzkich w Wigilię spożywano nawet wieprzowinę, a to w najbardziej niebezpiecznych domach niekatolickich. Stąd też przysłowie, że „Człowiek najy się dwa razy w roku – w tą świętą wilije i jak sie świnia zabije” (Szymik: 2012: 34).

Po kolacji wigilijnej, wspólnym śpiewaniu kolęd, rozpakowywane są prezenty, które w czeskich domach pod choinką składa Jezusek, a w polskich Aniołek (wcześniej również Jezusek, na Śląsku Dzieciątko)⁸. Wyznawcy religii rzymsko-

zupy można dodać trochę drobno posiekanej pietruszki. Podawać z grzankami albo uszkami nadziewanymi grzybami suszonymi.

⁴ Guziur Janusz, *Ryby w tradycji świątecznej O karpniu, rybach i wigiliach*. <http://naszczas1.tripod.com/005/ryby.html> (data dostępu: 28.09.2017 r.)

⁵ <http://www.forum.ox.pl/archive/index.php/t-1902.html> (data dostępu: 28.09.2017 r.)

⁶ Guziur Janusz, *Ryby w tradycji świątecznej O karpniu, rybach i wigiliach*. <http://naszczas1.tripod.com/005/ryby.html> (data dostępu: 28.09.2017 r.)

⁷ Mgr. Marie Bojková, *Lidová strava na Těšínku*, http://is.muni.cz/th/52962/ff_m/ (data dostępu: 28.09.2017 r.)

⁸ Aniołek przynosi prezenty również w Małopolsce, gwiazdor w Wielkopolsce i na Kaszubach, a także na Lubelszczyźnie, ale tylko pod choinkę. Śląsk jest podzielony tradycjami – w okolicach Cieszyna prezent dostaje się od Aniołka, a na Górnym Śląsku od Dzieciątka. http://babyonline.pl/swieta_boze_narodzenie_swietego_miko-laj_artykul,7857.html?print=1 (data dostępu: 28.09.2017 r.).

katolickiej spieszą na pasterkę na 24:00, z kolei ewangelicko-augsburskiej na tzw. jutrznię, uroczyste nabożeństwo, które przez wieki w diecezji cieszyńskiej i na Zaolziu było odprawiane o 5:00 nad ranem 25 grudnia. Po II wojnie światowej zaczęto je odprawiać pomiędzy 15:00 a 17:00, jednak w niektórych parafiach (Wisła, Ustroń, Cieszyn, Jaworze) wyznawcy religii ewangelickiej są wierni tradycji i rozpoczynają jutrznię o godzinie 5:00.

W Boże Narodzenie wystrzegano się wszelkich prac, z wyjątkiem karmienia zwierząt gospodarskich, modlono się w świątyniach, odpoczywano, śpiewano kolędy i spożywano przygotowane potrawy.

Do niedawna w dzień św. Szczepana, patrona koni, święcono w kościołach owies. Wierni obrzucali nim siebie i księdza, co symbolizowało i przypominało męczeńską śmierć św. Szczepana poprzez ukamienowanie. Do dziś zwyczaj ten zachował się w niewielu miejscach – jak na przykład w Choroszczy (koło Białegostoku), w okolicach Podegrodzia (woj. małopolskie), czy Na Wilczy (między Knurowem a Rybnikiem).

Najważniejszym jednak świętem w tradycji chrześcijańskiej jest śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, z którymi łączą się kolejne obrzędy i zwyczaje.

O dwunastej w nocy z Wielkiego Czwartku na Wielki Piątek⁹, mieszkańcy (i nie tylko) Skoczowa, symbolicznie obmywają się w Wiśle (zwyczaj wskrzeszony przez Towarzystwo Miłośników Skoczowa), na pamiątkę prowadzenia Jezusa po aresztowaniu na sąd do Sanhedrynu przez rzekę Cedron. Skoczowianie wierzą, iż w tym czasie woda ma magiczne właściwości i moc uzdrawiania. „Obmywanie odbywa się w milczeniu. Nie wolno odezwać się słowem przed myciem się, ani w drodze powrotnej do domu. Zakazane jest także wycieranie się – woda powinna sama wyschnąć, inaczej traci magiczną moc. Obrzędowi (...) powagi dodaje osobna modlitwa odmawiana przed obmywaniem się i po nim przez każdego uczestnika”¹⁰.

Kolejnym pielęgnowanym zwyczajem w tym mieście jest tzw. *chodźni* z *Judaszym* wzmiankowane na przełomie XVI–XVII wieku w dziennikach skoczowskiego burgrabiego Jana Tilgnera. Strażak, który nosi na sobie kukłę wykonaną ze słomy i ozdobioną wstążkami wraz z zawieszonym naszyjnikiem z trzydziestoma srebrnikami, przemierza wraz z dwoma halabardnikami i podążającymi za nimi dziećmi z drewnianymi kołatkami trasę od miejscowej remizy do rynku, gdzie kłania się włodarzom ratusza oraz z daleka kościołowi parafialnemu. Pochód odbywa się po raz drugi w Wielką Sobotę i kończy przyjętym entuzjastycznie spalaniem kukły wśród hałasu i okrzyków *kle, kle, kle*¹¹. Spalenie słomianej kukły Judosza ma spowodować wygnanie zła, niezgody i swarów z miasta. Jak się przypuszcza, zwyczaj ten ma kilkusetletnią tradycję, przerwana

⁹ Marek Szoltysek w *Roku śląskim* podaje, iż „stara śląska tradycja uczy, że w Wielki Piątek o świcie lub wczesnym rankiem powinno się iść nad staw, jezioro czy najlepiej do rzeki płynącej z zachodu na wschód, by tam się umyć”.

¹⁰ *Tatarczówka i obmywanie w rzece*, w: *Więści Skoczowskie* Nr 4 (123) 2013, str. 3.

¹¹ *Na przekór aurze*, w: *Czas Skoczowa* 8 (122) 12 kwietnia 2013, str. 7.

tylko przez okupację (po której wznowiono pochody w 1946 roku) oraz niesprzyjające warunki – kiedy to uznano pochody za pogańskie i przerwano ich organizowanie w 1968 r. Jednak wrócono do obrzędu w 1986 r. za sprawą Towarzystwa Miłośników Skoczowa i lokalnego oddziału Ochotniczej Straży Pożarnej. Co prawda pojawiają się głosy sprzeciwu, argumentujące, iż w Wielki Piątek, kiedy Chrystus umierał na krzyżu, przez miasto przemierza hałaśliwy pochód, jednak zwolennicy wskazują z kolei na przywiązanie do tradycji i ocalenie obrzędu od zapomnienia¹².

Do kolejnego skoczowskiego zwyczaju należy symboliczne kosztowanie miejscowego specjału – tatarczówki (m. in. po obmyciu się w Wiśle w Wielki Piątek), trunku o gorzkim smaku na bazie kłącza tataraku zalanego wódką, który ma przypominać o podawaniu Chrystusowi octu i żółci podczas męki. Wierząco również we właściwości lecznicze – spożycie tatarczówki ma zapobiec bólom i chorobom brzucha (Studnicki 2011: 101).

Tatarczówka została wpisana na Krajową Listę Produktów Tradycyjnych¹³, powołaną zgodnie z ustawą z dnia 17 grudnia 2004 r. o rejestracji i ochronie nazw i oznaczeń produktów rolnych i środków spożywczych oraz o produktach tradycyjnych. Na Liście są umieszczane produkty, „których jakość lub wyjątkowe cechy i właściwości wynikają ze stosowania tradycyjnych metod produkcji, stanowiące element dziedzictwa kulturowego regionu, w którym są wytwarzane oraz będące elementem tożsamości społeczności lokalnej, zwane dalej „produktami tradycyjnymi”¹⁴. Na Liście znajduje się również „cieszyński chlebiczek owocowy wielkanocny – tradycyjny wielkanocny przysmak typowy dla kuchni Śląska Cieszyńskiego. To popularny, szczególnie w Ustroniu, specjał o oryginalnym smaku owocowo-bakaliowego nadzienia otoczony cienkim ciastem drożdżowym”¹⁵. Potrawą tradycyjnie spożywaną na Śląsku Cieszyńskim podczas uroczystego śniadania w Wielką Niedzielę, również wpisaną na Krajową Listę Produktów Tradycyjnych, są tzw. *murziny* (*szołdry*, *plecowniki*). Jest to zapiekana w cieście drożdżowym wędzona szynka lub biała kiełbasa, krojone w grube kromki. W Beskidzie Śląskim spożywano natomiast *wajeczynę*, czyli jajecznicę sporządzoną z pisanek¹⁶. Pośpiech podaje, iż w niektórych polskich wsiach na Zaolziu, w drugi dzień świąt, zwyczajem było smażenie jajecznicy na łące lub po lasem połączone z tańcami przy ognisku (Pośpiech 1987: 199). Na Zaolziu nie powinno zabraknąć w tym okresie ciasta drożdżowego - *mazańca*, a w Wiel-

¹² Jeszcze tylko w Pruchniku nad Sanem kultywuje się palenie Judosza.

¹³ <http://wiadomosci.ox.pl/wiadomosc,22923,prezydent-zabral-tatarczowke.html> (data dostępu: 29.03.2017 r.).

¹⁴ art. 47. Ustawy o rejestracji i ochronie nazw i oznaczeń produktów rolnych i środków spożywczych oraz o produktach tradycyjnych Dz.U. z 2005 nr 10 poz. 68. Brzmienie od 5 stycznia 2009.

¹⁵ http://rme.cbr.net.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=152%3Anajnowsze-na-licie-produktow-tradycyjnych&catid=62%3Arolnictwo-w-uni-europejskiej&Itemid=91 (data dostępu: 28.09.2017 r.).

¹⁶ <http://www.ngopole.pl/2013/03/31/zwyczaj-wielkanocne/> (data dostępu: 28.09.2017 r.).

ką Sobotę *wielkanocki* (znanej również jako *hlavička* lub *sekanice*), która miała przypominać kształtem koronę cierniową.

Jeszcze w XIX wieku mieszkańcy Śląska Cieszyńskiego przed poranną mszą udawali się na szczyty wzgórz – wierzono, że wraz ze wschodem słońca można zobaczyć Zbawiciela, pojawiającego się w postaci wielkanocnego baranka¹⁷.

W Niedzielę Wielkanocną po dziś dzień dzieci poszukują w ogródkach słodyczy – czekoladowych jajek, przyniesionych przez zajączka lub drobnych prezentów. Świąteczny obiad to rosół z makaronem lub, w polskiej części Śląska Cieszyńskiego, żurek z jajkiem i kiełbasą niejednokrotnie podany w małym chlebk. W wielu domach z uwagi na bardzo obfite śniadanie obiad w tym dniu nie stanowi już głównego posiłku dnia.

W Poniedziałek dziewczęta są tradycyjnie polewane wodą, mniej lub bardziej symbolicznie, aczkolwiek obecnie, polewanie nie ogranicza się wyłącznie do *dziolch na wydoj*. Na Zaolziu dziewczęta dodatkowo są smagane plecionymi z witek *karwaczami*, ozdobionymi wstążkami, a w niektórych miejscowościach oblewane tanią wodą kolońską. Za polewanie i *suszenie* obdarowują *polywoków* pisankami lub czekoladowymi jajkami. Kolejnym obrzędem Lanego Poniedziałku było obnoszenie po wsi tzw. *goiczka*, czyli czubka jodłowego drzewka, przyozdobionego wstążeczkami, kwiatami z bibuły, wydmuszkami i wycinankami (Studnicki 2011: 107; Pośpiech 1987: 212). Odświętnie ubrane, często w stroje ludowe, kobiety i dziewczęta trójkami obchodziły wieś zatrzymując się przed domostwami i odśpiewując piosenkę, której początek brzmiał:

„Przyszli my tu przyszli, pod wasze okiynko,
Żeby was pozdrowić miło gospodyńko.
Goiczek zielony, pięknie przistrojony.
A na tym goiczku malowane wajca,
Sóm też tam dzioluszki szykowne do tańca.
Goiczek zielony, pięknie przistrojony...”

W okolicach Karwiny i Orłowej chodzono z *moiczkiem*, którym była brzoźka, jodełka lub świerczek, jednak wcześniej – w tzw. *Czornym Tydniu*.

Obecnie o niniejszą tradycję od kilku lat dba zespół dziecięcy Macierzanki, prowadzony przez Halinę i Jana Szeruda przy Kole Macierzy Ziemi Cieszyńskiej w Drogomyślu. W Wielki Czwartek (ze względów organizacyjnych) dziewczynki w strojach ludowych odwiedzają burmistrza Skoczowa, Strumienia oraz wójta w Chybiu. Po czeskiej stronie również znalazły się propagatorki chodzenia z *goiczkiem*, są nimi członkinie zespołów ludowych, na przykład „Łączki” działającej przy Polskiej Szkole Podstawowej im. Stanisława Hadyny w Bystrzycy, czy Dorota Przywara z Grodziszczu wraz z czterema innymi *goiczkami*.

Kultywowanie tradycji, obrzędów czy zwyczajów zaplata więzi pomiędzy pokoleniami – starszym, które przekazuje, opowiada, przybliża czasy wcześniej-

¹⁷ <http://www.ngopole.pl/2013/03/31/zwyczaj-wielkanocne/> (data dostępu: 28.09.2017 r.).

sze i młodym, które z kolei przeżywa magiczny czas. Do niego będzie wracać wspomnieniami i rozpamiętywać po latach jako chwile radosne, pełne rodzinnego ciepła, niezapomniane i doniosłe. „Święto niechaj świętem będzie (Kochanowski wyd. 1970: w. 31)” – nawoływał Jan Kochanowski, aby nim było, powinna panować atmosfera chęci przeżywania świątecznego czasu na wspólnej rozmowie, na odpoczynku, z dala od hałasu i pośpiesznej, często niepotrzebnej, krzątaniny, a dodatkowo wzbogacona o obrzędy i zwyczaje nie pozwoli zapomnieć o naszej tożsamości. O bogactwie i wielobarwności kulturowej. O tolerancji. O korzeniach.

EASTER AND CHRISTMAS TRADITIONS OF CIESZYN SILESIA. FORGOTTEN OR CULTIVATED?

Summary

Traditions which are handed down from generation to generation and live to the present day, as well as those which by virtue of civilization changes faded to oblivion. Manners, culture and cultivating tradition reinforces the identity of the nation, connects people with a strong bond and gives a sense of belonging to a place and heritage.

Literatura

- Bojková M., *Lidová strava na Těšínsku*, http://is.muni.cz/th/52962/ff_m/ (data dostępu: 28.09.2017 r.).
- Gloger Z., 1900–1903, *Encyklopedia staropolska*, t. 1–4, Warszawa, hasło: Gwiazdka, <http://literat.ug.edu.pl/glogers/0013.htm> (data dostępu: 28.09.2017 r.).
- Guziur J., *Ryby w tradycji świątecznej. O karpniu, rybach i wigiliach*. <http://nasz-czas1.tripod.com/005/ryby.html> (data dostępu: 28.09.2017 r.).
- Kochanowski J., 1970, Pieśń świętojańska o sobótce. – *Pieśni*, Wrocław.
- Kołder E., 1972, *Kuchnia śląska*, Ostrava.
- Na przekór aurze, „*Czas Skoczowa*”, 8 (122), 12 kwietnia 2013, s. 7.
- Pośpiech J., 1987, *Zwyczaje i obrzędy doroczne na Śląsku*, Opole.
- Sobol E. red., 2002, *Nowy Słownik Języka Polskiego*, Warszawa.
- Studnicki G., 2011, *Lidové zvyky a obyčeje na Těšínském Slezsku. Obrzędowość doroczna na Śląsku Cieszyńskim, Český Těšín*.
- Szołtysek M., 2010, *Rok śląski*, Rybnik.
- Szymanderska H., 2003, *Polskie tradycje świąteczne*, Warszawa.
- Szymik J., 2012, *Doroczne zwyczaje i obrzędy na Śląsku Cieszyńskim*, Czeski Cieszyn – Wrocław.
- Tatarczówka i obmywanie w rzece, „*Więści Skoczowskie*”, 4 (123) 2013, s. 3.
- Ustawa o rejestracji i ochronie nazw i oznaczeń produktów rolnych i środków spożywczych oraz o produktach tradycyjnych*, Dz.U. z 2005 nr 10 poz. 68. Brzmienie od 5 stycznia 2009. http://babyonline.pl/swieta_boze_narodzenie_swiety_miko-laj_artykul,7857.html?print=1 (data dostępu: 28.09.2017 r.).

http://rme.cbr.net.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=152%3Anajnowsze-na-licie-produ-ktow-tradycyjnych&catid=62%3Arolnictwo-w-uni-europejskiej&Itemid=91 (data dostępu: 28.09.2017 r.).

<http://wiadomosci.ox.pl/wiadomosc,22923,prezydent-zabral-tatarczowke.html> (data dostępu: 29.03. 2017 r.).

<http://www.forum.ox.pl/archive/index.php/t-1902.html> (data dostępu: 15.09.2017 r.).

<http://www.ngopole.pl/2013/03/31/zwyczaj-wielkanocne/> (data dostępu: 20.09.2017 r.).

<http://www.ngopole.pl/2013/03/31/zwyczaj-wielkanocne/> (data dostępu: 28.09.2017 r.).

TRADIČNÍ NÁZVOSLOVÍ LUČNÍHO HOSPODAŘENÍ NA MORÁVCE – ETNOLINGVISTICKÝ POHLED

Vítězslav Vilímek

Traditional meadow-cropping terminology in Morávka – an ethnolinguistic view

Abstract:

The paper, based on the linguistic material of vocabularies and own field researches, focuses on the dialectal denominations of the elements of traditional hayfield farming viewed by the ethnolinguistic method. The results complete the image of traditional culture of the highland village of Morávka in 18–20 century.

Key words:

Ethnolinguistic; dialectology; Morávka; Western Carpathians

Contact:

Katedra slavistiky, Filozofická fakulta Ostravské univerzity; vitezslav.vilimek@osu.cz

Podobně jako v celém horském pásmu Těšínského Slezska a na Valašsku, i v obci Morávka hrála v tradičním systému obživy místního obyvatelstva důležitou úlohu samozásobitelská živočišná výroba. Chov ovcí a skotu především pro mléko a maso byl základní podmínkou pro přežívání obyvatel horských usedlostí. Vedle zajištění ploch pro jarní a letní pastvu bylo pro hospodáře důležité zabezpečit také dostatek píce pro dlouhé období, kdy byl dobytek ustájen. Proto se v obci silně rozvinulo extenzivní lukařství a tato technologie zajištění obživy se stala podstatnou součástí kultury i jazyka místních obyvatel.

V příspěvku se budeme věnovat nářečním pojmenováním, která bezprostředně souvisí s lučním hospodařením a dotvářejí tak komplexní obraz tradiční kultury obyvatel Morávky v 18.–20. století. Pro získání studijního materiálu byly využity výsledky výzkumů a sběrů publikované ve slovníku místního dialektu „Tradiční mluva podhůří Beskyd: údolí řeky Morávky a Mohelnice: výkladový slovník“ (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010) a v Českém jazykovém atlasu (Havránek 1989), při jehož přípravě proběhl na přelomu 60. a 70. let 20. století dialektologický výzkum i v obci Morávka. Při hodnocení podob zachycených v Atlasu je ovšem nutné zohlednit relativně malý počet respondentů dotazníkového šetření a současně velkou územní rozlehlost obce. Proto bylo současně přihlíženo i k rozhovorům s pamětníky pocházejícími z horské části obce, které byly pořizeny v souvislosti s přípravou vystoupení o horském lučním hospodaření na konferenci Valašsko – historie a kultura II, konané v roce 2018 v Rožnově pod Radhoštěm. Hodnota výpovědí informantů spočívá v tom, že vhodně dopl-

ňují obě publikace, v nichž jsou pojmenování spojená s lučním hospodařením zachycena jen výběrově: v Českém jazykovém atlasu podle jeho metodiky a v Tradiční mluvě podhůří Beskyd více méně náhodně. Současně však musíme k údajům zaznamenaným v terénu přistoupit kriticky, neboť vzhledem k demografickému vývoji je dnes v horské části obce, kdysi typické lukařením, jen velmi obtížné nalézt informátory splňující obvyklá měřítká pro dialektologické výzkumy (celý život prožitý v obci a oba rodiče místního původu). Pro získání a ověření materiálu bylo proto nutné použít i rozhovory s osobami, které se v obci narodily, strávily v ní mládí a pravidelně se do ní vracely alespoň na víkendy a dovolené a v důchodovém věku v ní pobývají po větší část roku.

Obec Morávka patří do jazykově poměrně složité oblasti. Podle Běličovy dialektologické klasifikace náleží k východní, ostravské podskupině slezských nářečí (Bělič 1972: mapa 1), přesněji k hornoostravickému úseku (Davidová 1992: 86). Z tohoto důvodu byla v textu použita varianta vědeckého přepisu dialektologických zápisů, jak ji právě pro skupinu slezských dialektů navrhuje Dana Davidová (Davidová 1992: 70–73). Byly podle ní přepsány nejen terénní záznamy, ale také údaje převzaté z publikace Tradiční mluva v podhůří Beskyd (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010), zapsané metodou zjednodušenou, laicizovanou avšak místy nedůsledně aplikovanou. V případě Českého jazykového atlasu byla zachována použitá forma potlačující fonetická specifika, neboť sloužila jen jako doplňující materiál.

V případě, že se pojmenování užívané na Morávce výrazně odlišuje od pojmenování frekventovaného v současné češtině, je u něj uváděna také jeho etymologie. Zejména v případě, když jde o pojmenování vývojově stará, pomáhají etymologické poznámky dotvořit představu o starobylosti systému pojmenování v tradičním lučním hospodářství ve východním cípu Západních Karpat i o sociální a kulturní situaci v regionu.

Osídlení Morávky je výsledkem poměrně pozdní pasekářské kolonizace. Je to typická horská karpatská obec s velkou rozlohou, roztroušeným osídlením na jednotlivých pasekách a velkou mírou zalesnění horské části obce. Odpovídá tomu i chladné a srážkově bohaté klima s dlouhou zimou, s bohatou sněhovou pokrývkou a pozdní nástup jara. Pozemky jakýmkoliv způsobem využitelné k pastvě nebo produkci zásoby krmiva pro zimní období byly vnímány jako velmi hodnotné a podle výpovědí pamětníků „*každy 'kusek 'trovy mňel 'cenu*“. Podmáčené údolní louky nebylo možné efektivně vypásat, proto se využívaly pro produkci sena. Mezi plochami pro produkci krmiva se podle charakteru produkce striktně odlišovaly *'luky*, primárně určené produkci sena, a *pa 'sinky*, určené pro pastvu. Horské louky byly využívány většinou jako jednokosné a *o 'tava* se zpravidla spásala, neboť klimatické podmínky její kvalitu značně snižovaly. Podle počasí se vypásala jen v září nebo i počátkem října října. Příprava dostatečné zásoby sena byla proto vzhledem k ustájení dobytka téměř po polovinu roku (od října až do konce dubna) zásadní podmínkou pro zajištění obživy rodiny, proto se jeho produkci budeme věnovat podrobněji.

Trova (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 224) pro účely přípravy *'šina* (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 190) se kosila na přelomu června a července, když začínaly zrát určité druhy trav a očekávaly se 2–3 dny suchého počasí. Pro sklizení trávy se používalo sloveso *'košit'* (Bachmannová 1999a: 156–158, mapa 56). Izoglosa, tvořící hranici mezi použitím slov „kosit“ a „sekat“, vede východně od řeky Ostravice a na Morávce ji potvrzuje mj. i záznam živého jazyka u jiného hesla ve slovníku Tradiční mluva podhůří Beskyd (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 224). Pro sklizeň trávy srpem se však používalo výhradně sloveso *vy'žinat'*.

Pokosenou trávu za *'kosci* – sekáči rozprostíraly ženy hráběmi do tenčích vrstev. Jakmile trochu seschla, „*ob'rocala še*“, aby lépe a rychleji prosychala: „*Třa is' ob'rocat' 'sino, at' 'fajně schne*“ (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 135). První večer se sušená tráva shrnovala do dlouhých nízkých pásů nazývaných *'sviňa* (většinou se používá v plurálu v podobě „*'zhrabat' do 'sviňi*“ apod.). Český jazykový atlas výskyt tohoto pojmenování na Frýdecku a Těšínsku potvrzuje (Balhar 1999c: 242). Etymologie připouští jako jediný pravděpodobný výklad na základě tvarové podobnosti s oblým, nízkým a širokým hřbetem vepře. Český jazykový atlas (Balhar 1999c: 243–244, mapa 99) uvádí pro menší kupky nedosušené trávy po jednodenním sušení také název *babinec* a alokuje jej na Valašsko a přilehlý okraj jihovýchodního Slezska. Jeho etymologii potom zdůvodňuje analogií s některými příznaky slova „bába“ – „rozložitý, neforemný jako bába“ (Balhar 1999c: 244). Podle obyvatel Morávky se však *ba'biňec* nazývají vyšší oblé kupky, do nichž se seno shrabovalo druhý den večer poté, co se nedosušená tráva ze *sviňi* roztřepala a dosušila. Potvrzuje to také slovník Tradiční mluva podhůří Beskyd, který u hesla *ba'biňec* uvádí příklad živé řeči: „*'Něška ku ve'čeru to při'hrabněm do ba'bincuf a hnet 'rano, 'esli 'bud'e po'hoda, to ros'třašem*“ (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 15).

Jako opora pro seno k dosušení na louce se používala ostrev, již Slovník spisovného jazyka českého popisuje jako „okleštěný kmen s delšími pahýly větví využívaný... k sušení píce při sklizni“ (Havránek 1989b: 602). Na Morávce se nazývala *'orstef*: „*Ze 'spodni 'luky zhra'beme 'sino do 'svini a z 'dolni ulo'žime do 'orstfi*“ (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 140). Varianta *'ostref*, která se používala např. ve Starém Městě u Frýdku, byla považována za jazykové specifikum, které odlišovalo obyvatele hor a podhůří: „*'ostrf 'řikali uš 'dolu k 'Mjestu*“, tvrdí místní obyvatelé a mají tím na mysli Staré Město u Frýdku-Místku. Častěji než z oloupaného vrcholku jehličnatého stromu se v recentní době ostrve vyráběly z kůlu z jehličnatého dřeva, do kterého se vyvrtaly příčné průběžné otvory pro zasunutí příček, nazývaných *'teble* nebo *'šteble* (sing. *'štebel'*) (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 215): „*U'struhej 'paru 'štebli do 'orstvi, bo ty 'stare su uš 'věčinu polu'mane*“). Pojmenování je pozdní přejímkou z německého *Stab*, označujícího prut, tyč, bidlo nebo žerď.

Jednotlivé náruče sena, které se na příčky věšely, se nazývaly *'počky*. Pojmenování vzniklo z indoevropského kořene *pamp-, označujícího něco nafouknu-

tého nebo naběhlého. Seno uložené na ostrvi se nazývá *'kopa*, což potvrzuje i Český jazykový atlas (Balhar 1999b: 253–256). Je to obecný název pro kuželovitou, shora zaoblenou uspořádanou hromadu materiálu: trávy, sena, klestu apod. (Havránek 199a: 391).

Z nářadí používaného při sklizni trávy měly největší význam kosa, srp, hrábě a vidle. Ocelový list kosy se označoval shodně s celým nástrojem jako *'kosa*. Ná sada na kosu – kosiště (Havránek 1989a: 406) měla pojmenování *ko 'sisko*, které je shodné s polským a dokládá typicky regionální vazby dialektu české obce s polštinou. Uvádí jej slovník místního dialektu (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 99) a potvrzuje Český jazykový atlas (Vojtová 1999a:174–176, mapa 64), jakož i frekventované užívání v současném jazyce. *'Kosu* a *ko 'sisko* spojovala železná objímka zvaná *'prsten* a upevňoval dřevěný *'klinek*. Pro ručku kosy, která byla v regionální variantě na násadě jen jedna, zaznamenávají na Morávce výzkumy Českého jazykového atlasu (Vojtová 1999c: 172–174, mapa 63) výraz *'ručka*, jako na většině Moravy a Slezska, a jež vznikl přenesením významu od slova „ruka“ pro držadlo. V terénu jsme však v horské části Morávky zaznamenali pojmenování *'klučka*, vzniklé z praslovanského *kľuka, původem z indoevropského *kleh₂u- a označujícího hák nebo předmět hákovitého tvaru (Rejzek 2015: 306). Český jazykový atlas však tuto podobu alokuje až do velké oblasti na jihu Moravy (Boskovicko, Blanensko s přesahem na Slovácko). Slovník místního dialektu nepotvrzuje v tomto úzkém významu ani jednu variantu: u slova *'ručka* uvádí ekvivalent „rukojet“ (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 182) a *'klučka* ve významu „klika od dveří“ (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 96). Nesoulad našich záznamů a údajů z českého jazykového atlasu lze vykládat buď rozlehlostí obce a zaměřením našich výzkumů výlučně na její nejhornatější část, nebo uváděním zobecněného pojmenování pro „držadlo/rukojet“ při vyplňování dialektologického dotazníku.

Pro kosení trávy v malém množství, zejména v lese, se používal *'srp*. Na Morávce tuto podobu pojmenování potvrzují i výsledky výzkumu Českého jazykového atlasu (Bachmannová 1999b: 178–179, mapa 67). Připomeňme, že slova, používaná pro označení pracovní činnosti vykonávané kosou a srpem, se striktně lišila.

K broušení obou nástrojů se používal kupovaný brousek – *o 'selka* (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 140; Balhar 1999a: 160–162, mapa 58, 162), což je pojmenování typické pro slezská a část východomoravských nářečí. Stejně jako jeho hornolužická, ukrajinská a srbocharvátská varianta má původ v italském výrazu pro ostří nebo hrot původem z latinského acer – ostrý (Rejzek 2015: 465). Aby brousek během práce nevyschl, nosil se zavěšený za pasem v nádobce s vodou, vyráběné z kravského rohu nebo tvrdého dřeva. Při terénním výzkumu jsme zaznamenali dvě varianty jejího názvu: *'kublik* a *'krblik*. Slovník místního dialektu obsahuje pouze tvar *'krblik*, který demonstruje záznamem výpovědi: „*'Budě 'třeba 'kupiť 'novy 'krblik na o 'selku, bo 'stary uš 'těče a ně 'drži 'vodu*“ (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 101). Stejný tvar uvádí na Morávce Český

jazykový atlas (Vojtová 1999b: 162–164, mapa 59), který alokuje podobu kúblík až na Valašsko na Prostřední Bečvu a do Velkých Karlovic s přesahem na Příborsko, na nížinné české Slezsko pak klubík, místy i kúblík, ovšem až blíže k Ostravě, na Karvinsko a Opavsko. Název vznikl patrně z praslovanského *klubъ. Variantu krbliík hodnotí Český jazykový atlas jako etymologicky nejasnou, nejspíš vytvořenou z praslovanského *krubъ, označujícího původně výdut'). Slovník spisovného jazyka českého uvádí totožný normativní tvar dnes již nepoužívaného pojmenování kloubec (Havránek 1989a: 331).

Neopominutelnou součástí procesu ostření kosa bylo i její naklepávání – *kle'paňi*, k němuž sloužila malá oblá kovadlinka – *'bapka* (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 17), zatlučená do *'klatu* – stabilního dřevěného špalíku.

'Hrabje se používaly dvou druhů, v některých hospodářstvích i tří a lišily se podle počtu zubů. Nejprve se řídkými hráběmi seno hrabalo nahrubo, následně se *zahrabo'valo* – dohrabávalo (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 246) hustými hráběmi zvanými *zahrabo'vaci 'hrabje*, aby byla zajištěna maximální výtěžnost, protože „*'seno 'bylo ob'živa pro 'kravu a 'krava 'byla ob'živa pro ro'dinu*“. *'Hrabje* se skládaly z hrabiště – násady, nazývané *hra'bisko* (potvrzuje na celém Těšínsku, Frýdecku, Frenštátsku, Ostravsku a Opavsku Český jazykový atlas (Hlubinková 1999b: 146–148, mapa 102) i slovník dialektu (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 70)) a *'shupku* – příčného trámku se zasazenými kolíky. Pojmenování *'shupek* (Balhar 1999d: 249–250, 252 mapa 103) vznikl specifikací od slova „sloup“ a Český jazykový atlas jej dokládá v úzkém pásu, který zasahuje mj. Hranicko, severní Valašsko, jižní Slezsko a Jablunkovsko). Pojmenování *'zub*, vzniklé na základě tvarové analogie, potvrzuje i výsledek výzkumu Českého jazykového atlasu (Hlubinková 1999c: 251–252, 254, mapa 104) na celém Slezsku a východní Moravě.

Pro podávání sena do výšky na vůz nebo do seníku se používaly vidle – *'vidty* (pl. tantum), často dvouzubé z jehličnatého samorostu, popř. kované železné. Pojmenování je všeslovanské, zcela totožné např. se současným polským *widły*. U železných vidlí se nepodařilo zaznamenat specifický název jejich pracovní kovové části: shoduje se s pojmenováním celého nástroje, podobně jako v případě kosa. Pro násadu vidlí se na Morávce používá obecné pojmenování násady *štyl*, nepůvodní a přejaté z poměrně pozdní německé terminologie.

Přeprava sena na louce, do seníku nebo ze seníku do hospodářství se prováděla především ručně. V menším množství se dopravovalo v travní plachtě z pevné hrubé látky, nazývané *d'i'chu'la* (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 41). Český jazykový atlas ovšem zaznamenává na Morávce slovo *dichta* – jednotný pro celé Těšínsko, Jablunkovsko a Frýdecko, *dichula* jen v obcích Staré Hamry, Janovice, Sedliště, Staříč (Balhar 1999f: 258–259, mapa 107). Pojmenování *di'chu'la* je odvozeno od *dichta*, původ slova je ovšem nejasný. Travní plachta naplněná senem a připravená k nesení se nazývala *dře'myno/dře'meno* (Zemanová, Pastorek, Veselská 2010: 45, Balhar 1999e: 256–258, mapa 106). Jde o slovo všeslo-

vanské, praslovanského původu z indoevropského *b^her-men-, odvozeného od *b^her- ve významu nést (Rejzek 2015: 102).

Používala se také jednoduchá nosítka – *ku'liky* (tzn. kůly), což byl pár dlouhých tyčí z odkorněného rovného jehličnatého dřeva. Při nakládání ležely na zemi a položila se na ně kompaktní *'kopa* sena. Během nesení je na každém konci držel jeden muž, popř. při dopravě ze svahu se mohly použít jako smyky, kdy je jeden muž táhl za sebou.

Při dopravě na větší vzdálenost po pevnějším povrchu je zaznamenáno i používání širokých dřevěných trakařů zvaných *'tragač* místo najímaných potažních prací. Tehdy se pro dopravu sena používal vůz s žebřinovými poli po stranách *dra'biňok* – žebřinař a toto pojmenování potvrzuje i Český jazykový atlas (Balhar 1999g: 288–290, mapa 120). Termín *dra'biňok* se vyskytuje je odvozen od označení žebříku – *dra'bina*.

Seno se uchovávalo na půdách chlévních i obytných částí domů, v podstřešní části samostatně ve svahu stojících sklepů nebo v samostatně stojících roubených senících, které se pojmenovávaly jako *'chlefy* nebo *'chlifky* (pro chlév se používá slova *chlif*). Název vznikl z praslovanského *chlěvъ, které se nejspíše vyvinulo z gótského obecnějšího označení podzemní místnosti nebo zemljanky (Rejzek 2015: 168).

Shromážděný materiál potvrzuje, že technologie lučního hospodářství používané v horské obci Morávka až do recentní doby jsou primitivní a s ní spojená pojmenování jsou většinou stará. Velmi často se zachovala podoba, která je bližší obecněslovanským tvarům než ta, která je v současném jazyce považována za normativní. Přitom si však ani nejstarší současná generace pamětníků v nejhornější části Morávky (ve věku 65–80 let) nevzpomíná na žádné zvyky nebo prosperitní obřady spojené s pěstováním a sklizením trávy na krmivo. Jediným přetrvávajícím archaickým jevem tak zůstává tzv. pobaba – výpomoc při sezónních pracích (zde sklizni sena), hlavně v rámci širší rodiny a na principu vzájemnosti.

TRADITIONAL MEADOW-CROPPING TERMINOLOGY IN MORÁVKA – AN ETHNOLINGUISTIC VIEW

Summary

As in the all highland region of Tesin Silesia and Vallachia, the sheep and cattle breeding played the principal role in the system of traditional farming in the village of Morávka. It is the reason of developing of the extensive hayfield farming, which became the principal part of the culture and language of local population. Presented research of traditional denominations connected to the hayfield farming is based on the dialectic material from vocabularies and own field researches. Processed by the ethnolinguistic method it makes a part of the image of traditional live in Morávka in 18–20 centuries. The technology of farming used there till the recent time is primitive and the denominations are ancient in all. Generally, is preserved the form being more near to the all-Slavic forms, as the denominations used in current standard Czech language.

ТРАДИЦИОННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ ЛУГОВОГО ХОЗЯЙСТВА В СЕЛЕ МОРАВКА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЭТНОЛИНГВИСТИКИ

Резюме

Так же, как и во всем горном поясе Тешинской Силезии и Моравской Валахии, и в селе Моравка, расположенном в приграничном массиве Моравскосилезских Бескид играло в системе обеспечения питания большую роль традиционное овцеводство и скотоводство. Поэтому здесь развернулось экстенсивное луговое хозяйство, которое стало существенной частью культуры и языка местного населения. Исследование раскрыло группу диалектных названий, непосредственно связанных с использованием лугов, и дополняющих комплекс представлений о традиционной культуре жителей села Моравка в XVIII–XX веках. Оно основано на опубликованном материале толкового словаря местного диалекта и Чешского языкового атласа, а также на полевых записях. Из исследования вытекает, что технологии, применяемые здесь в луговом хозяйстве до XX века, являются примитивными, и связанные с ними названия – древними. В большей степени они сохранили формы, которые ближе общеславянским формам, чем соответствующая терминология современного чешского литературного языка.

Literatura

- Bachmannová J., 1999a, Kosit obilí. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 156–158.
 Bachmannová J., 1999b, Srp. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 178–179.
 Balhar J., 1999a, Brousek na kosu. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 260–262.
 Balhar J., 1999b, Kopit. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 253–256.
 Balhar J., 1999c, Kupka sena. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 242–244.
 Balhar J., 1999d, Příčný trámeček hrabí. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 249–252.
 Balhar J., 1999e, Ranec trávy. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 256–260.
 Balhar J., 1999f, Trávnice. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 258–260.
 Balhar J., 1999g, Žebříňák. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 288–290.
 Bělič J., 1972, *Nástin české dialektologie*, Praha.
 Botík J., Slavkovský P., ed., 1995, Seno. – ed. Botík J., Slavkovský P., *Encyklopédia ľudovej kultury Slovenska*, sv. 2, Bratislava, s. 143.
 Cedidla J., 1956, „Kolek a ostrévka“ – poloviční stodola. – *Valašsko. Sborník o jeho životě a potřebách*, V, s. 22–24.
 Davidová D., 1992, *Kapitoly z dialektologie*, Ostrava.
 Fojtík F., 1956, Od vesna do vesna. Léto – sečby. – *Valašsko. Sborník o jeho životě a potřebách*, V, s. 127–132.
 Havránek J. a kol., 1989a, *Slovník spisovného jazyka českého*. II. H–L. Praha.
 Havránek J. a kol., 1989b, *Slovník spisovného jazyka českého*. III. M–O. Praha.
 Havránek J. a kol., 1989c, *Slovník spisovného jazyka českého*. IV. P–Q. Praha.
 Hlubinková Z., 1999a, Hrábě. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 245–246.
 Hlubinková Z., 1999b, Hrabíště. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 246–248.
 Hlubinková Z., 1999c, Zuby (u dřevěných hrabí). – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 251–254.
 Pleskalová J., 1997, Pastvina. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 2, Praha, s. 321–323.
 Rejzek J., 2015, *Český etymologický slovník*. Praha.

- Tempír Z., 2007, Luční hospodářství. – Brouček, Stanislav, Jeřábek, Richard (eds.). *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Věcná část, A–N. Praha: Mladá fronta, s. 517–518.
- Vilímek V., Bryol R., 2018, Luční hospodaření v obci Morávka. – *Valašsko – historie a kultura 2*, Ostrava. V tisku.
- Vojtová J., 1999a, Kosiště. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 174–176.
- Vojtová, J., 1999b, Nádobka na brousek. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 162–164.
- Vojtová J., 1999c, Ručka u travní kosy. – ed. Balhar J., *Český jazykový atlas*, sv. 3, Praha, s. 172–174.
- Zemanová M., Pastorek, R., Veselská, J., 2010, *Tradiční mluva podhůří Beskyd: údolí řeky Morávky a Mohelnice: výkladový slovník*, Raškovice.

Recenze Reviews

A. A. Plotnikovova, J. S. Uzeňovova, *Karpatské tradice v balkánské perspektivě: etnolingvistické aspekty*. Ostrava: Ostravská univerzita, 246 s. ISBN 978-80-7599-015-0.

Recenzovaná monografia „*Karpatské tradície v balkánskej perspektíve: etnolingvistické aspekty*“ je výstupom z niekoľkoročného výskumu. Obidve autorky, A. A. Plotnikovová a J. S. Uzeňovová, sú pracovníčkami Ústavu slavistiky Ruskej akadémie vied. Informácie pochádzajú z južných (Rumunsko), východných (Zakarpatsko a huculská oblasť na Ukrajine a oblasť Rusínov na Slovensku) a západných Karpát (Malá Fatra, Orava, Horehron, Liptov, Hont na Slovensku a v severozápadnom Maďarsku). Svoju pozornosť zamerali hlavne na výskyt karpaticizmov a karpaticobalkanizmov. Monografiu recenzovali skúsení etnolingvisti – A. Navrátilová a K. D. Kadłubiec.

Rozsiahla monografia (250 strán) sa skladá z úvodu, troch kapitol a záverečnej časti. Napísaná je v ruštine a preložená do češtiny. Každá kapitola (*Západné Karpaty, Južné Karpaty a Východné Karpaty*) má tri podkapitoly. Druhá a tretia podkapitola Západných Karpát sa venuje ľudovej kultúre stredného Slovenska a slovenským ľudovým tradíciám v etnolingvistickom porovnaní Karpát a Balkánu. Na konci monografie sú uvedené prílohy: *Zoznam 24 fotografií*, z toho 12 pochádza zo Slovenska. Ďalej nasleduje *Zoznam 5 máp*, ktoré sú v texte a *Zoznam skratiek*. *Rezumé* je v ruštine a angličtine. Nechýba ani *Menný, miestny a predmetný register, Bibliografia a Informácia o autorkách*.

Autorky sa vo svojej zaujímavej monografii venujú nielen rôznym zvykom, ale zaoberajú sa aj lexikou, ktorá sa vyskytuje v karpatských lokalitách. Z toho vyplýva, že záujem o monografiu bude rozšírený, zaujme folkloristov, etnológov i lingvistov. Materiál k analýze čerpali z predchádzajúceho výskumu pri spracovaní Celokarpatského dialektologického atlasu (CKDA) a Karpatského dialektologického atlasu (KDA), v ktorých nie sú dostatočne preskúmané a uvedené informácie o slovnej zásobe ľudovej duchovnej kultúry. Ich práca je porovnávacia, vychádzajú z balkánskej perspektívy. Každý analyzovaný jav a s ním spojené lexikálne jednotky, typické pre nejaký zvyk alebo obdobie v rôznych lokalitách západných, južných a východných Karpát uvádzajú.

Karpatské etnolingvistické informácie pochádzajú z Južných Karpát (Munteenie, Oltenie, Gorj, Mehedinți a Vrancea v Rumunsku), z Východných Karpát (Zakarpacie a Huculsko na Ukrajine, Rusíni na Slovensku) a v Západných Karpatoch (Malá Fatra, Orava, Liptov a Horehronie na Slovensku, Maďari v Honte (Slovensko), horský masív Bakoňský les v severozápadnom Maďarsku). Autorky pre svoj výskum ako materiál využili formu dotazníka. Tento dotazník „*Materiály pro etnolingvistické zkoumání balkánsko-slovanského areálu*“ obsahuje okolo 400 otázok z rôznych sfér tradičnej duchovnej kultúry: kalendárne a ročné obrady (narodenie, svadba, pohreb), hospodárske zvyky, mytológiu, ako aj

témy k besedám o kalendárnych, rodinných obradoch a mytológii. Práve toto umožnilo odhaliť spoločné etnolingvistické javy aj v neslovanských tradíciách. Všetky obrady sú zoradené od významu k slovu, nie abecedne.

Najúplnejšie etnolingvistické údaje (podľa dotazníka pôvodne zameraného na balkánsko-slovanské areály) sa podarilo zozbierať v Južných Karpatoch (rumunské dediny). Aj keď sa očakával približne takýto výsledok, počet rumunsko-juhoslovanských kultúrno-jazykových zhôd však prekonal aj najodvážnejšie očakávania. Zvlášť dôležitými sa stali etnolingvistické informácie zo Zakarpattia (Mižhirský okres a Huculsko), pretože sa v nich vyskytuje vysoký počet karpatsko-balkánskych kultúrno-jazykových zhôd. Slovenské a maďarské etnolingvistické terénne údaje tiež dopĺňujú lingvogeografický zoznam tzv. „karpaticizmov“ a rozširujú celkový obraz balkánsko-karpatských zhôd (karpatabalkanizmov). K zaujímavým výsledkom sa dospelo pri ukrajinských expedíciách, objavilo sa tu väčšie množstvo zhôd s balkánskou tradíciou ako v slovenskom prostredí (napr. rituál vyhánania hadov, svadobné obrady a symbolika pri nich: oblečenie nevesty, chlieb, zrnó, mince. Zaujímavé sú aj dni konania svadby v balkánskej i karpatskej oblasti, bol to utorok a štvrtok.

Niektoré vybrané termíny sa vyskytujú v rovnakej podobe na viacerých miestach (napr. slovo *šarkan*), ktoré je maďarského pôvodu, avšak stretávame ho aj v Srbsku, Chorvátsku, aj na Slovensku. Autorky tu uvádzajú lokalitu Ipeľské Uľany, avšak slovo sa bežne používa v spisovnom jazyku. O tom nás presvedčajú aj súčasné slovenské slovníky, ktoré uvádzajú takúto definíciu: 1. rozprávková obluda s podobou okridleného jaštera, drak: sedemhlavý šarkan, ohnivý šarkan; pren. pejor. zlý človek 2. (papierová) hračka púšťaná na špagáte do vzduchu: púšťať šarkana; expr. letieť ako šarkan prudko. V slovenčine poznáme aj deriváty: *šarkanica*; pren. pejor. zlá žena; *šarkaní*: šarkaní chvost, šarkania hlava; *šarkanisko*. K ďalším analyzovaným slovám patria napríklad *polazník*, *Kračún*, *víla*, *striga*, *černokňažník*. Okrem spomínaných zvykov sa hovorí ešte o mnohých ďalších.

Predkladaná monografia dvoch ruských autoriek sa snaží zaplniť medzery v českom výskume tradičnej ľudovej kultúry karpatského regiónu. Chvályhodný je jej preklad z ruštiny do češtiny, nakoľko takýmto spôsobom môže osloviť nielen domácich, ale aj etnológov a etnolingvistov na Slovensku a v Poľsku. Najmä slovenskí bádatelia ocenia, že autorky venovali dosť priestoru aj slovenskému karpatskému regiónu. Podnetom pre vznik tohto prekladu bola konferencia „Valašsko – historie a kultura“, ktorá sa v roku 2013 konala v Rožnove pod Radhoštem. Jej organizátormi boli Centrum pre hospodárske a sociálne dejiny a Ústav pre regionálne štúdiá Ostravskej univerzity spolu s Valašským múzeom v Rožnove pod Radhoštem.

Monografia je zaujímavá spracovaná a nepochybujeme, že určite bude o ňu záujem aj v českej a slovenskej etnografickej a lingvistickej komunite. Vidieť, že publikáciu spracovali skúsené bádatelky uvedenej problematiky.

Marta Pančíková

Irena Bogoczová, *Polszczyzna za Olzą*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2018, 149 s. ISBN 978-80-7464-990-5

Irena Bogoczová interesuje się socjolingwistyką, etnolingwistyką i bilingwizmem od wielu lat, a dowodem tej fascynacji są liczne studia opisujące język dwukulturowego i dwujęzycznego Zaolzia. Najnowszą publikacją Autorki jest monografia poświęcona współczesnym uwarunkowaniom polszczyzny po czeskiej stronie Śląska Cieszyńskiego. Kompilacja sześciu artykułów publikowanych w fachowej literaturze w latach 2005–2017 tworzy komplementarne rozdziały książki. Bogoczová jest badaczką doskonale znającą zaolziańskie realia, biegle posługującą się narzędziami lingwistycznymi w interpretacji materiału językowego. Każdy kolejny rozdział w sposób zrozumiały nawet dla laika przybliży obraz sytuacji językowo-komunikacyjnej tego obszaru.

Pracę rozpoczyna obszerny *Wstęp*, dobrze wprowadzający w analizowaną rzeczywistość. Jak dowiadujemy się już na początku, nie jest ona łatwa: Polacy na Zaolziu osadzeni są paralelnie w czeskiej i polskiej kulturze, posługują się różnymi kodami językowymi, z których żaden w pełni nie zaspokaja ich potrzeb. Dlatego w akcie komunikacji nieustannie przełączają się między nimi, modyfikują i udoskonalają, próbując odnaleźć własny, najlepszy dla siebie system. Jak pisze Autorka, „Zaolzianie poszukują odpowiedniego kodu językowego w trakcie całego życia” (s. 6). We *Wstępie* jasno określony został też cel opracowania z wyrażonym przekonaniem, że lektura publikacji pomoże czytelnikowi „zrozumieć stan świadomości językowej i narodowej tutejszej rdzennej polskiej społeczności mniejszościowej” (s. 7). W celu wprowadzenia do tematyki dalszych tekstów Bogoczová zwięźle przedstawiła również tło historyczne i społeczno-polityczne Zaolzia – czynniki, które wpłynęły nie tylko na obecną sytuację blisko 40-tysięcznej polskiej mniejszości narodowej, ale i lokalnej polszczyzny.

Pierwszy rozdział publikacji poświęcony jest analizie języka polskiego, który funkcjonuje na peryferiach polskiego języka etnicznego. Nietrudno domyślić się, że postać zaolziańska znacznie odbiega od używanej nad Wisłą. Autorka znalazła jednak paralelę między polszczyzną używaną za Olzą i na Wileńszczyźnie. Zestawienie i porównanie cech analogicznych pokazało, że obie formy mają wspólne nie tylko konkretne właściwości systemowe, ale też ugruntowanie miejscowej gwary ludowej w roli prymarnego języka potocznego. Ścisłe językoznawcza konfrontacja sprowadziła się tu do opisu frekwencji poszczególnych cech z zakresu wokalizmu, konsonantyzmu, syntaktyki i ortografii.

Kolejne dwa rozdziały monografii stanowi analiza lingwistyczna mowy dzieci i młodzieży – uczniów zaolziańskich szkół z polskim językiem nauczania. Bogoczová rozpatrzyła różne sfery użycia języka polskiego, czeskiego i odmiany lokalnej „po naszymu”. Dystrybucja poszczególnych kodów w badanej społeczności wiąże się ze zjawiskami wielojęzyczności oraz dyglosji. Autorka oparła się o wybrany materiał leksykalny pozyskany w trakcie badań statystycznych,

uzupełniając rejestr komentarzami na temat stwierdzonych błędów językowych i deficytu środków językowych polszczyzny używanej przez najmłodszą generację tutejszych Polaków. Bezsporna konkluzja sprowadziła się do tego, że współcześnie dominującym zjawiskiem językowym na Zaolziu jest postępująca interferencja leksykalna z języka czeskiego.

Czwarty i piąty rozdział to dogłębne studium mowy potocznej – konstytutywnego zaolziańskiego środka komunikacji – oraz tradycyjnej gwary ludowej (używanej głównie po polskiej stronie Olzy). „Po naszymu” to kod mieszany, trudny do zinterpretowania; fonetycznie najbardziej zintegrowany z gwarą zachodniocieszyńską, polszczyzną, językiem czeskim i niemieckim, zawierający również elementy odmian i stylów innych języków. Empiryczna część obu rozdziałów zawiera fragmenty transkrypcji nagrań i wpisów na Facebooku nastolatków z polskiego gimnazjum w Czeskim Cieszynie oraz analizę wynikających z badań najbardziej istotnych zjawisk językowych. Wychodząc od stwierdzenia, że każda gwara ewoluuje asymetrycznie, poza kontrolą samych użytkowników Autorka konstatuje, iż „rozwój gwar ludowych zmierza w kierunku tworów systemowo zmodyfikowanych, w kierunku *neogwar*” (s. 111).

Interpretacja gwary zachodniocieszyńskiej przez polskich i czeskich dialektologów oraz spór o jej przynależność to temat ostatniego rozdziału „Polszczyzny za Olzą”. Polemika językoznawców toczyła się na przestrzeni blisko 30 lat, wykraczając nawet poza kręgi naukowe. Dialektologiczna wojna o Zaolzie nie zakończyła się konsensusem: Czesi dowodzili istnienia w gwarze elementów czeskiego języka etnicznego, Polacy oceniali ją jako rdzennie polską. Mimo, że w czasach nam współczesnych antagonizmy przygasły, „wydaje się, że za dyskusją na temat gwary zachodniocieszyńskiej nie została jeszcze postawiona kropka” (s. 136).

Przygotowana przez Autorkę monografia porusza zagadnienie wieloaspektowej i trudnej sytuacji polszczyzny na polsko-czeskim pograniczu językowym oraz kulturowym. Praca reprezentuje podziwu godny rozmach, ma ogromną wartość poznawczą i jest źródłem cennego materiału – przeanalizowanego i trafnie skomentowanego. Irena Bogoczová w twórczy sposób łączy erudycję lingwistyczną z analizą socjologiczną, stylistyczną czy historyczną. Przybliżając czytelnikowi językowy obraz Zaolzia, Autorka przyczynia się tym samym do lepszego poznania części Śląska Cieszyńskiego, która współczesnym Polakom – mieszkającym po polskiej stronie Olzy – jest niemal zupełnie obca.

Monika Plášková

Studia Slavica XXII/2

Vydala Ostravská univerzita, Dvořákova 7, 701 03 Ostrava

Vědecká redakce: Jana Raclavská
Redakce: Vladimír Severa
Počet stran: 160
Počet výtisků: 100
Vydání: první
Místo a rok vydání: Ostrava, 2018
Tisk: ASTRON studio CZ, a. s., Veselská 699, 199 00 Praha 9

ISSN 1803-5663 (Print)
ISSN 2571-0281 (Online)

Informace o nabídce titulů vydaných Ostravskou univerzitou
<http://knihkupectvi.osu.cz>